

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

**Αντίσταση, συνεργασία και εμφύλιες συγκρούσεις στην Πέλλα
(1941-1944)**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

Στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών:

«Επιστήμες της Αγωγής:

Ζητήματα Ιστορίας, Ιστορικής Εκπαίδευσης και Εκπαιδευτικής Πολιτικής»

ΦΛΩΡΙΝΑ
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2021

Φύλλο Εξέτασης

1. Επόπτης:

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

2. Δεύτερος Βαθμολογητής:

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

3. Τρίτος Βαθμολογητής:

Βαθμός:

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

Γενικός Βαθμός:

Ο συγγραφέας Γεώργιος Κ. Αποστολίδης βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή:

Ημερομηνία:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	4
ΠΕΡΙΛΗΨΗ	5
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ:ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΛΛΑΣ	
1. Η ίδρυση του νομού και οι διοικητικές μεταβολές του	8
2. Γεωφυσικό περιβάλλον	9
3. Πληθυσμιακή σύνθεση και μεταβολές	9
4. Πολιτική τοποθέτηση	19
5. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ	
1. Η κατάληψη του νομού	22
2. Οι γερμανικές αρχές Κατοχής	25
3. Το έργο των ελληνικών αρχών	35
4. Η συνεισφορά της Ιεράς Μητρόπολης Εδέσσης και Πέλλης	54
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΟΙ ΞΕΝΕΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΕΣ	
1. Η ιταλορουμανική προπαγάνδα	59
2. Η βουλγαρική προπαγάνδα	61
2.1 Η δράση της βουλγαρικής προπαγάνδας	61
2.2 Τα αποτελέσματα της προπαγάνδας- Αριθμός βουλγαρόφιλων	71
2.3 Η ελληνική αντίδραση στη βουλγαρική προπαγάνδα	74
2.4. Η Οχράνα	79
3. Η γιουγκοσλαβική προπαγάνδα του Τίτο και το ΣΝΟΦ	85
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ	
1. ΥΒΕ-ΠΑΟ	95
2. Η οργάνωση και η ανάπτυξη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ	108
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΕΝΟΠΛΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΚΕΣ ΔΟΣΙΛΟΓΩΝ	143
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ	161
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	171
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	178

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΓΕΣ	Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΔΜ	Γενική Διοίκηση Μακεδονίας
ΓΔΔΜ	Γενική Διοίκηση Δυτικής Μακεδονίας
ΔΕΣ	Διεθνής Ερυθρός Σταυρός
ΔΣΕ	Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας
ΕΑΜ	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΕΕΕ	Εθνική Ένωση «Η Ελλάς»
ΕΕΣ	Εθνικός Ελληνικός Στρατός
ΕΛΑΣ	Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός
ΕΟΝ	Εθνική Οργάνωση Νεολαίας
ΕΠΟΝ	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
ΕΡΕ	Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση
ΚΕΠΕΣ	Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής
ΚΚΕ	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας
ΟΠΛΑ	Οργάνωση Προστασίας Λαϊκού Αγώνα
ΠΑΟ	Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωση
ΣΝΟΦ	Σλαβομακεδονικό Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
ΣΣΑ	Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή
ΥΒΕ	Υπερασπιστές Βορείου Ελλάδος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ/SUMMARY

Ο νομός Πέλλας βρέθηκε στη γερμανική ζώνη κατοχής. Οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα έντονα προβλήματα (κυρίως επισιτιστικά) που δημιουργήθηκαν εξαιτίας των Γερμανών. Ταυτόχρονα προσπάθησαν να εξουδετερώσουν τις ξένες προπαγάνδες που δραστηριοποιήθηκαν έντονα στην περιοχή. Η ρουμανική αποσχιστική δράση δεν απέδωσε καρπούς, καθώς οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί παρέμειναν πιστοί στην ελληνική ιδέα. Αντίθετα οι σλαβόφωνοι επηρεάστηκαν έντονα από τη βουλγαρική πρώτα και από τη γιουγκοσλαβική έπειτα προπαγάνδα. Η εμφάνιση αντιστασιακών ομάδων και η προσπάθεια μονοπόλησης του αγώνα από τον ΕΛΑΣ οδήγησαν σε ένα εμφύλιο σπαραγμό. Οι Γερμανοί εκμεταλλεύτηκαν την ελληνική διχόνοια και ενέταξαν αρκετούς Έλληνες στις δυνάμεις τους. Ακόμη για να καταστείλουν την αντίσταση εφάρμοσαν την πολιτική της συλλογικής ευθύνης καταστρέφοντας ολόκληρα χωριά και εκτελώντας τους κατοίκους τους.

Pella was under German occupation. The Greek authorities tried to deal with the serious problems (primarily famine) that had emerged due to Germans. At the same time, they tried to combat the foreign propagandas that were extensively employed in the region. The efforts of the Romanian separatist movements proved fruitless, since the Vlachs remained loyal to Greece. On the other hand, the Slavic-speaking population was highly influenced, first by the Bulgarian and later by the Yugoslavian propaganda. The emergence of resistance groups along with the effort of ELAS (Greek People's Liberation Army) to monopolize the resistance, led to the devastating Greek Civil War. The Germans, taking advantage of the Greek disunity, were able to integrate a great number of Greeks into their forces. In addition to this, in order to suppress the resistance, they applied the policy of collective responsibility, destroying entire villages and executing their inhabitants.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ/ KEY WORDS

Αντίποινα, Αντίσταση, Βούλγαροι, Γερμανοί, δοσιλογισμός, ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΚΚΕ, ΠΑΟ, Πέλλα.

Retaliation, Resistance, Bulgarians, Germans, Germans' collaborator, ΕΑΜ (National Liberation Front), ΕΛΑΣ (Greek People's Liberation Army), ΚΚΕ (Communist Party of Greece), ΠΑΟ (Panhellenic Liberation Organization), Pella.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο νομός Πέλλας στη διάρκεια της Κατοχής υπέστη βαρύτατες καταστροφές από τους κατακτητές, βρέθηκε στο επίκεντρο του ανταγωνισμού των ξένων προπαγανδών και των ενδοελληνικών εμφύλιων συγκρούσεων. Μέχρι σήμερα δεν υπήρξε μία ολοκληρωμένη καταγραφή των καταστροφών και των απωλειών σε ανθρώπινες ζωές, καθώς και για πτυχές της Κατοχής στην Πέλλα. Οι περισσότερες έρευνες αφορούσαν τις ενέργειες της Αντίστασης και τα αντίποινα των Γερμανών και των συνεργατών τους. Η παρούσα εργασία έχει στόχο να παρουσιάσει όχι μόνο τα γεγονότα της Αντίστασης, αλλά και τις διεργασίες που συντελέστηκαν σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό επίπεδο στον νομό εξαιτίας της Κατοχής.

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις προκλήσεις και τα προβλήματα που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι ελληνικές αρχές, καθώς και πτυχές της συνεργασίας τους με τον κατακτητή. Ακόμη αναδεικνύεται ο ρόλος της Εκκλησίας και κυρίως του Μητροπολίτη Παντελεήμονα. Για τη συλλογή των πληροφοριών αξιοποιήθηκαν για πρώτη φορά τα αρχεία του Δήμου Σκύδρας που βρίσκονται στα ΓΑΚ Πέλλας στην Έδεσσα. Στο δεύτερο κεφάλαιο παρουσιάζεται η δράση της ρουμανικής, της βουλγαρικής και της γιουγκοσλαβικής προπαγάνδας για την απόσπαση εδαφών της Μακεδονίας, καθώς και η ελληνική αντίδραση.

Το τρίτο κεφάλαιο αφορά τις αντιστασιακές οργανώσεις και τις ενδοελληνικές εμφύλιες συγκρούσεις. Αξιοποιήθηκαν κυρίως το βιβλίο του Θανάση Μητσόπουλου *Το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ* και το βιβλίο του Φιλώτα Αδαμίδη *Πορεία αγώνων. Η ζωή και η δράση του μαχητή τεσσάρων πολέμων*, τα οποία παρουσιάζουν την εαμική θεώρηση των γεγονότων. Από την πλευρά των εθνικιστικών οργανώσεων, υπάρχουν ελάχιστες και σκόρπιες πληροφορίες σε αυτοβιογραφικά κυρίως έργα. Όλα αυτά τα έργα περιέχουν το στοιχείο της μονομέρειας και είτε αποσιωπούν είτε διαστρεβλώνουν κρίσιμες λεπτομέρειες των γεγονότων. Από την πλευρά του συγγραφέα έγινε προσπάθεια αξιολόγησης των πηγών και ανεύρεσης της αλήθειας, πράγμα που δεν ήταν πάντα εφικτό γι' αυτό και παρατίθενται όλες τις απόψεις.

Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται στην ελληνική συνεργασία με τον κατακτητή και τις δίκες δοσιλόγων που ακολούθησαν. Βασική πηγή πληροφοριών ήταν τα αρχεία του ΙΑΜ και πιο συγκεκριμένα του φακέλου «Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων». Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο αφορά στην καταγραφή των υλικών καταστροφών που προκάλεσε η Κατοχή. Για πρώτη φορά έγινε προσπάθεια για μία ολοκληρωμένη καταγραφή των νεκρών του νομού, καθώς και των δραστών αυτών των φόνων. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στα ληξιαρχεία των Δήμων Αριδαίας, Έδεσσας, Πέλλας και Σκύδρας και εξετάστηκαν τα Βιβλία Θανάτων όλων

των δήμων και των κοινοτήτων μέχρι πρόσφατα. Επίσης, έγινε αντιπαραβολή με εργασίες και άρθρα ερευνητών που κατέγραψαν την ιστορία του χωριού τους, με έγγραφα από άλλα αρχεία που ερευνήθηκαν, με το προαναφερόμενο βιβλίο του Μητσόπουλου και το συλλογικό έργο *Ο φόρος του αίματος στην Κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και επιβίωση*, σε επιμέλεια των Βασίλη Γούναρη και Πέτρου Παπαπολυβίου. Η ανεύρεση των πληροφοριών ήταν αρκετά χρονοβόρα και παρουσίασε αρκετές δυσκολίες. Πολλά Βιβλία Θανάτων είχαν καταστραφεί εξαιτίας του Εμφυλίου Πολέμου ή λόγω φυσικών καταστροφών. Επίσης, κάποιοι νεκροί είχαν καταγραφεί με παραπλήσια ονόματα από διαφορετικές πηγές.

Ευχαριστώ θερμά τον Δήμαρχο Έδεσσας Δημήτρη Γιάννου, τον Δήμαρχο Πέλλας Γρηγόρη Στάμκο, την Δήμαρχο Σκύδρας Κατερίνα Ιγνατιάδου και τον Δήμαρχο Αριδαίας Δημήτρη Μπίνο για την άριστη συνεργασία. Επίσης ευχαριστώ τους υπαλλήλους των παραπάνω δήμων, τους υπαλλήλους των αρχείων του ΙΑΜ, του ΕΛΙΑ, των ΓΑΚ Πέλλας και του ΙΑΥΕ για την υπομονή τους και την αμέριστη βοήθεια που μου πρόσφεραν και σε όσους ανθρώπους με στήριξαν στο δύσκολο αυτό εγχείρημα. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον Πρόεδρο της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος» Κωνσταντίνο Κάμτση, καθώς και σε αρκετά μέλη του συλλόγου, για τη σημαντική συμβολή τους στην εκπλήρωση του στόχου μου.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον επιβλέποντα καθηγητή μου Στράτο Δορδανά για την επιστημονική καθοδήγησή του, τις πολύτιμες συμβουλές του και την υπομονή του. Τον ευχαριστώ ακόμη γιατί με ενέπνευσε να ασχοληθώ ενεργά με ένα θέμα τοπικής ιστορίας που είχα πάντοτε στο μυαλό μου, πολύ πιο απλοϊκά όμως.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω δημόσια τη σύζυγό μου και τις τέσσερις κόρες μου για την έμπρακτη συμπαράσταση τους και την ενθάρρυνσή τους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΛΛΑΣ

1. Η ίδρυση του νομού και οι διοικητικές μεταβολές του

Μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και τη συνθήκη του Βουκουρεστίου τα εδάφη του σημερινού νομού Πέλλας επιδικάστηκαν στην Ελλάδα. Αρχικά, τα εδάφη του νομού και πιο συγκεκριμένα οι υποδιοικήσεις Έδεσσας, Γιαννιτσών και Αλμωπίας (ή Νοτίων ή Καρατζόβας) αποτελούσαν μέρος του νομού Θεσσαλονίκης, ο οποίος επιπλέον περιελάμβανε τις υποδιοικήσεις: α) Θεσσαλονίκης, β) Βεροίας, γ) Κιλκίς και δ) Χαλκιδικής.¹

Ξεχωριστός νομός Πέλλας συστάθηκε με το υπ' αρ. 1972/29-3/6-4-1917 Διάταγμα (ΦΕΚ 64) της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης «Περί συστάσεως έκτου νομού εν Μακεδονία»,² επί Ελευθερίου Βενιζέλου, κατά τον Εθνικό Διχασμό. Ο νομός διαιρέθηκε στις επαρχίες Εδέσσης, Γενιτσών και Ενωτίας,³ δηλαδή διατηρήθηκαν οι υπάρχουσες υποδιοικήσεις. Ενώ αρχική έδρα του νομού ήταν τα Γιαννιτσά, με το υπ' αρ. 2332/7-21 Μαΐου 1917 Διάταγμα (ΦΕΚ 93) της Προσωρινής Κυβερνήσεως Θεσσαλονίκης νέα πρωτεύουσα ορίστηκε η Έδεσσα.⁴ Αργότερα, στο νομό Πέλλας εντάχθηκε η νεοσύστατη υποδιοίκηση Γουμένιτσης, αποτελούμενη από χωριά των υποδιοικήσεων Θεσσαλονίκης, Γενιτσών και Ενωτίας και έδρα τη Γουμένιτσα.⁵ Όμως πολύ σύντομα η υποδιοίκηση αυτή με το νόμο 3226/1924 αποσπάστηκε από το νομό Πέλλας και εντάχθηκε στο νομό Θεσσαλονίκης.⁶

Με το Β.Δ της 2 Μαρτίου 1926 «Περί εγκρίσεως μετονομασίας κοινοτήτων και συνοικισμών αυτών του νομού Πέλλης»,⁷ πολλοί οικισμοί απέβαλαν την τουρκική τους ονομασία και έτσι τα Γιαννιτσά μετονομάστηκαν σε Γιαννιτσά. Λίγο αργότερα το 1927 η επαρχία Ενωτίας μετονομάστηκε σε επαρχία Αλμωπίας.⁸

¹ Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως [στο εξής ΦΕΚ], τχ. Α' (1915), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 120,1 Απριλίου 1915: «Περί διοικητικής διαιρέσεως των νέων χωρών».

² Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος (έκδ.), *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. Νομός Πέλλης*, Αθήνα 1962, σ. 5.

³ Σημ. Μετονομασία της Νότιας.

⁴ Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 5.

⁵ ΦΕΚ, τχ. Α' (1919), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 274, 28 Δεκεμβρίου 1919: «Περί συστάσεως εν τη Γενική Διοικήσει Θεσσαλονίκης Υποδιοικήσεως Γουμένιτσης και αποσπάσεως διαφόρων κοινοτήτων και χωρίων εκ των Υποδιοικήσεων Γενιτσών, Ενωτίας και Θεσσαλονίκης».

⁶ ΦΕΚ, τχ. Α' (1924), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 212, 2 Σεπτεμβρίου 1924: «Περί συστάσεως νομού Χαλκιδικής».

⁷ ΦΕΚ, τχ. Α' (1926), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 97, 18 Μαρτίου 1926: «Περί εγκρίσεως μετονομασίας κοινοτήτων και συνοικισμών αυτών του νομού Πέλλης».

⁸ ΦΕΚ, τχ. Α' (1927), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 304,21 Δεκεμβρίου 1927: «Περί μετονομασίας επαρχιών».

Τα όρια του σημερινού νομού Πέλλας ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με αυτά της γερμανικής Κατοχής. Επιπλέον την εποχή εκείνη στο νομό άνηκαν οικισμοί που σήμερα είναι ενταγμένοι στον νομό Ημαθίας, όπως το Γιαννακοχώρι, τα Λευκάδια, η Μαρίνα, η Επισκοπή, ο Πολυπλάτανος.⁹

2. Γεωφυσικό περιβάλλον

Την περίοδο της Κατοχής ο νομός Πέλλας άνηκε στο γεωγραφικό διαμέρισμα της Μακεδονίας. Συνόρευε ανατολικά με τον νομό Κιλκίς, νότια με τους νομούς Κοζάνης και Θεσσαλονίκης (ο νομός Ημαθίας ιδρύθηκε αργότερα το 1946, περιλαμβάνοντας περιοχές που ανήκαν στον νομό Θεσσαλονίκης, ΦΕΚ 35, Α', 6-2-1946), δυτικά με το νομό Φλώρινας και βόρεια με τη Γιουγκοσλαβία,¹⁰ τα σύνορα με την οποία εκτείνονταν στα 75 χιλιόμετρα. Ο νομός τότε είχε έκταση περίπου 2.700 τ.χλμ. (σήμερα έχει 2.506 τ.χλμ.). Όπως και τότε, έτσι και σήμερα ανατολικά και νότια βρίσκεται η μεγάλη πεδιάδα Γιαννιτσών–Θεσσαλονίκης, μεγάλο μέρος της οποίας προήλθε από την αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών. Βόρεια υψώνεται το όρος Πάικο (1.650 μ.), βορειοδυτικά ο ορεινός όγκος του Βόρα, με υψηλότερες κορυφές το Καϊμακτσαλάν (2.524 μ.), την Τζένα (2.182 μ.), το Πίνοβο (2.154 μ.) και την Πιπερίτσα (1.998 μ.), και νοτιοδυτικά το όρος Βέρμιο (2.052 μ.). Ανάμεσα στο Βέρμιο και το Βόρα βρίσκεται η λίμνη Βεγορίτιδα. Μεγάλοι ποταμοί δεν διαρρέουν τον νομό. Οι σημαντικότεροι όμως είναι ο Εδεσσαίος, ο Μογλενίτσας και ο Λουδίας.¹¹

3. Πληθυσμιακή σύνθεση και μεταβολές

Μουσουλμάνοι

Η πληθυσμιακή σύνθεση του νομού κατά την Κατοχή προέκυψε από τις μεγάλες και βίαιες μεταβολές που συνέβησαν στο Μεσοπόλεμο. Η Μικρασιατική Καταστροφή και η συνθήκη του Νεϊγύ διαμόρφωσαν την νέα πληθυσμιακή σύνθεση του νομού.

⁹ Νικόλαος Σινόπουλος, *Πέλλα, Έδεσσα, Γιαννιτσά, Αρδέα*, χ.τ.έ. 1948, σ. 98.

¹⁰ Στο ίδιο, σ. 100.

¹¹ Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πέλλας (έκδ.), *Τουριστικός οδηγός νομού Πέλλας. Η φύση που γέννησε ιστορία*, Έδεσσα 2005, σσ. 6-8.

Στις αρχές του 20ού αιώνα η πολυπληθέστερη πληθυσμιακή ομάδα του νομού ήταν οι Μουσουλμάνοι. Το 1923, σύμφωνα με το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών στο νομό Πέλλας διαβιούσαν 32.293 Μουσουλμάνοι και αποτελούσαν το 40,1% του πληθυσμού.¹²

Με την Συνθήκη Ανταλλαγής της Λωζάνης οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι υποχρεώθηκαν να μεταναστεύσουν στη Τουρκία. Από τον Νοέμβριο του 1923 έως τον Σεπτέμβριο του 1924 έφυγαν από το νομό 38.195 Μουσουλμάνοι,¹³ γεγονός που δείχνει ότι τελικά οι Μουσουλμάνοι ήταν πολύ περισσότεροι από αυτούς που υπολόγιζε το υπουργείο Εξωτερικών.

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει κατά επαρχία τον αριθμό των Μουσουλμάνων, όπως τον υπολόγιζε το ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών το 1923 και τον τελικό αριθμό αυτών που μετανάστευσαν στην Τουρκία.

ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΠΕΛΛΑΣ.		
ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ		
	Απογραφή ΥΠ.ΕΞ. 1923	Αριθμός μεταναστών 1923- 1924
ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ	5.323	9.012
ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ	4.455	9.692
ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ	22.500	19.491
ΣΥΝΟΛΟ	32.293	38.195

Στην απογραφή του 1928 καταγράφονται μόνο 61 μουσουλμάνοι.¹⁴ Κατά συνέπεια το σύνολο σχεδόν των μουσουλμάνων του νομού μετανάστευσε στην Τουρκία.

Έλληνες πρόσφυγες

Πρόσφυγες πριν από την Μικρασιατική Καταστροφή

Οι πρώτοι πρόσφυγες, που εγκαταστάθηκαν μόνιμα στο νομό και πιο συγκεκριμένα στα Γιαννιτσά, ήταν 252 οικογένειες από την Στράντζα της Ανατολικής Θράκης το 1914.¹⁵

¹² Αγνή Κολιαδήμου, *Πρόσφυγες στο νομό Πέλλας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 136-137.

¹³ Στο ίδιο, σσ. 139-140.

¹⁴ Ελληνική Δημοκρατία., Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόπος γεννήσεως-θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότης*, Αθήνα 1935, σ. οη΄.

Επιπλέον μεταξύ 1919 και 1921 εγκαταστάθηκαν οριστικά Πόντιοι από τον Καύκασο. Η κομμουνιστική Ρωσία μετά την επανάσταση του 1917, αποσύρθηκε από τη συμμαχία της Αντάντ, ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με την Τουρκία και υπέγραψε με τη Γερμανία τη Συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ στις 3 Μαρτίου 1918. Με αυτή τη συνθήκη η περιοχή του Καυκάσου εκχωρούταν από τη Ρωσία στην Τουρκία.¹⁶ Η κατοχή αυτής της περιοχής από τους Τούρκους οδήγησε τους ελληνικούς πληθυσμούς που ζούσαν εκεί από την αρχαιότητα σε φυγή προς την Ελλάδα. Η περιοχή της Μακεδονίας και ο νομός Πέλλας υποδέχθηκαν τους νέους αυτούς πρόσφυγες. Πιο συγκεκριμένα, Καυκάσιοι εγκαταστάθηκαν στην Έδεσσα και τα Γιαννιτσά και στα χωριά Σκύδρα, Πετριά, Νέα Ζωή, Προφήτης Ηλίας, Ραχώνα, Χρυσή, Εξαπλάτανος, Κάτω Ροδονιά, Νότια, Λαγκαδιά, Περίκλεια, Αρσένι, Λουτροχώρι, Πλεύρωμα και Ριζό.¹⁷

Πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής

Η Μικρασιατική Καταστροφή οδήγησε στον ξεριζωμό χιλιάδες Έλληνες της Ανατολικής Θράκης, του Πόντου και της Μικράς Ασίας, οι οποίοι βρήκαν καταφυγή κυρίως στη Μακεδονία.¹⁸ Ο νομός Πέλλας ανέλαβε ένα πολύ μεγάλο μέρος της αποκατάστασης των προσφύγων.

Το 1923 το ελληνικό κράτος πραγματοποίησε απογραφή των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και τον Πόντο. Σε σύνολο 786.431 προσφύγων που κατέφυγαν στην Ελλάδα ως τότε, οι 17.827 εγκαταστάθηκαν στο νομό Πέλλας.¹⁹ Επίσης, στην στατιστική του 1928 οι πρόσφυγες του νομού ανήλθαν σε 41.851 άτομα.²⁰ Στοιχεία υπάρχουν και από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, η οποία κατέγραψε 60.753 πρόσφυγες το 1925 και 48.072 το 1928.²¹

Ο παρακάτω πίνακας παραθέτει τα στοιχεία από τις απογραφές του ελληνικού κράτους και της Ε.Α.Π. κατά επαρχίες.

	ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ
--	--------------------	-----------------------	---------------------	---------------------

¹⁵ Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 88.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 95.

¹⁷ Στο ίδιο, σσ. 95-99.

¹⁸ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (έκδ.), *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιία*, Ιωάννης Κολιόπουλος-Ιάκωβος Μιχαηλίδης (επιμ.), Μίλητος, Αθήνα 2009.

¹⁹ Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Τμήμα στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923, σ. 9 και 14.

²⁰ Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 105.

²¹ Στο ίδιο, σ. 126.

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1923	5.437	4.341	8.049	17.827
ΣΤΟΙΧΕΙΑ Ε.Α.Π. 1925				60.753
ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1928	9.632	22.093	14.529	41.851
ΣΤΟΙΧΕΙΑ Ε.Α.Π. 1928				48.072

Η στατιστική του 1928 δίνει τα παρακάτω στοιχεία ως προς την προέλευση των προσφύγων:²²

ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ	ΘΡΑΚΗ	ΠΟΝΤΟΣ	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΡΩΜΥΛΙΑ
18.329	12.993	9.483	4.403

Η θεαματική αύξηση του αριθμού των προσφύγων από το 1923 ως το 1928 οφείλεται στην έλευση των Ποντίων κατά τη διάρκεια του 1923 και του 1924²³ και των Καππαδοκών μετά το καλοκαίρι του 1924.²⁴

Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στα πεδινά χωριά των επαρχιών Αλμωπίας και Έδεσσας, σε χωριά που εγκατέλειψαν οι μουσουλμάνοι κάτοικοι τους λόγω της ανταλλαγής. Κυρίως όμως εγκαταστάθηκαν στην επαρχία Γιαννιτσών, σε ανθυγιεινά μέρη, κοντά στην λίμνη των Γιαννιτσών, όπου υπήρχαν διαθέσιμες γαίες. Οι πρόσφυγες πολλές φορές εγκατέλειπαν την αρχική εγκατάσταση που όριζε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων και αναζητούσαν νέους τόπους διαμονής, όπου υπήρχαν διαθέσιμες κατοικίες και γαίες ή που τους θύμιζαν τον τόπο καταγωγής τους ή υπήρχαν καλύτερες συνθήκες για επαγγελματική αποκατάσταση. Έτσι, αστικοί πληθυσμοί της Καλλίπολης και της Μικράς Ασίας που τοποθετήθηκαν στην Έδεσσα, μετανάστευσαν στα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης. Πρόσφυγες με καταγωγή από τη Σαφράμπολη και το Μπορδούρ, που αρχικά εγκαταστάθηκαν σε χωριά της Αλμωπίας, μετακινήθηκαν σε Έδεσσα και Θεσσαλονίκη.²⁵ Θρακιώτες από το Νεοχώρι

²² Στο ίδιο, σσ. 105.

²³ Στο ίδιο, σ. 119.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 110.

²⁵ Στο ίδιο, σσ. 125-126.

Καλλίπολης μετακινήθηκαν από την Όρμα και τη Πιπεριά της Αλμωπίας στο Άσπρο, το Αρσένι και τα Άθουρα.²⁶

Η αποξήρανση της λίμνης των Γιαννιτσών και τα εγχειοβελτιωτικά έργα που εκτελέστηκαν από το 1928 έως το 1936²⁷ απέδωσαν 217.00 στρέμματα και 150.000 στρέμματα αντίστοιχα εύφορης γης.²⁸ Γη που προσέλκυσε πρόσφυγες από τα ορεινά χωριά της Έδεσσας, όπως τη Σωτήρα και τους Λύκους, και της Αλμωπίας, όπως την Άψαλο, το Μεγαπλάτανο και τη Νέα Ζωή, αλλά και της Κοζάνης, των Γρεβενών, της Πιερίας και της Δράμας, στα χωριά του κάμπου των Γιαννιτσών, όπως τη Κρύα Βρύση, το Μελίτσι, τον Άγιο Λουκά.²⁹ Οι πρόσφυγες αυτοί ονομάστηκαν «απαραιωτέοι» και μετακινήθηκαν εθελοντικά στο νέο τόπο εγκατάστασής τους, αφού αποποιήθηκαν τη γη, τα οικοπέδα και τις οικίες που τους είχαν παραχωρηθεί στον αρχικό τόπο διαμονής τους.

Πρόσφυγες από την πρόην Ε.Σ.Σ.Δ.

Στα τέλη της δεκαετίας του 1930 κατέφθασαν νέοι πρόσφυγες από τον Καύκασο, τη νότια Ρωσία, τη νότια Ουκρανία και την Κριμαία. Ο κύριος όγκος αυτών των πληθυσμών εγκαταστάθηκε στα Γιαννιτσά (300 οικογένειες), το Μεσσιανό, τη Κρύα Βρύση, τη Σκύδρα, τη Πετριά, το Λιποχώρι, τα Σεβαστιανά, τη Δάφνη, τον Προφήτη Ηλία, το Ριζάρι, το Ριζό, το Μαυροβούνι, την Παναγίτσα και την Άρνισσα.³⁰

Πρόσφυγες κατά την περίοδο της Κατοχής από την Ανατολική Μακεδονία

Η σκληρή βουλγαρική Κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης δημιούργησε ένα τεράστιο κύμα Ελλήνων προσφύγων που προσπαθούσε να περάσει στη γερμανοκρατούμενη Κεντρική Μακεδονία για να βρει καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και επιβίωσης.³¹ Ο νομός Πέλλας περιέθαλψε 70 περίπου οικογένειες στην Παραλίμνη και 50 περίπου οικογένειες στη Σκύδρα. Επίσης πρόσφυγες από τη Δράμα εγκαταστάθηκαν στα

²⁶ Στο ίδιο, σ. 127.

²⁷ Σπύρος Κοττάρης-Δημήτριος Χατζηβρέττας, «Η λίμνη των Γιαννιτσών και η αποξήρασή της», *Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 4 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φύλιππος», Γιαννιτσά Ιούλιος 1993), 18.

²⁸ Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 219.

²⁹ Στο ίδιο, σσ. 125-131.

³⁰ Στο ίδιο, σσ. 144-146

³¹ Περισσότερα για τη βουλγαρική Κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία βλ. Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1941-1944*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

χωριά Σεβαστιανά, Ριζό, Μαυροβούνι, Λυκόστομο, Άψαλο, Μοναστηράκι, Γαρέφι, Ακρανιά και Εξαπλάτανος.³²

Οι Σλαβόφωνοι και η Συνθήκη του Νεϊγύ (1919)

Το 1919 υπογράφηκε η Συνθήκη του Νεϊγύ μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας, όπου προβλέφτηκε η αμοιβαία και προαιρετική μετανάστευση των φυλετικών, θρησκευτικών ή γλωσσικών μειονοτήτων.³³

Το 1923 η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας διεξήγαγε απόρρητη και ανεπίσημη στατιστική μόνο στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία με σκοπό την εθνολογική αποτύπωσή τους. Τα στοιχεία για το νομό Πέλλας ήταν τα ακόλουθα.³⁴

ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΣΗ	ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ		ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ
	ΤΕΩΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΙ	ΤΕΩΣ ΣΧΙΣΜΑΤΙΚΟΙ	
Νότιας	0	9.710	40.617
Πέλλας (Εδεσσας)	3.000	15.886	29.218
Γιαννιτσών	0	13.366	22.915
ΣΥΝΟΛΟ	3.000	38.962	92.750

Κατά συνέπεια στο νομό Πέλλας το 1923 οι Σλαβόφωνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία του πληθυσμού με ποσοστό 54,7%. Από τους Σλαβόφωνους το 24,6% χαρακτηρίζονταν πρώην Σχισματικοί και μόνο το 5,2% πρώην Πατριαρχικοί.

Ενώ τα πρώτα χρόνια υπήρξε μεγάλη απροθυμία από τους Σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, το 1924 παρατηρήθηκε μεγάλο κύμα φυγής, εξαιτίας της ελεύσεως των Ελλήνων προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Με τη συνθήκη του Νεϊγύ δηλώσεις μετανάστευσης μπορούσαν να κάνουν και όσοι ήδη είχαν μεταναστεύσει από τις 18 Δεκεμβρίου 1900. Έτσι μέχρι το 1932 μετανάστευσαν από τη Μακεδονία για τη Βουλγαρία 66.126 Σλαβόφωνοι. Στο νομό Πέλλας αιτήσεις μετανάστευσης υποβλήθηκαν από Σλαβόφωνους ορεινών κυρίως χωριών, όπως η Κρώμη, τα Βρυττά, το Ριζάρι, τα Τρία Έλατα. Συνολικά υποβλήθηκαν

³² Κολιαδήμου, ό. π., σσ. 134-135.

³³ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 135.

³⁴ Στο ίδιο, σσ. 97-99.

αιτήσεις στα 41 από τα 150 χωριά του νομού.³⁵ Ο παρακάτω πίνακας, που συντάξε η Μικτή Επιτροπή που συστάθηκε για την επίβλεψη της μετανάστευσης, αποτυπώνει τη φυγή αυτή των Σλαβόφωνων στην περιοχή με την οποία ασχολείται η παρούσα μελέτη.³⁶

ΠΕΡΙΟΧΗ	Μετανάστες μέχρι το 1924	Μετανάστες μέχρι το 1932
ΕΔΕΣΣΑ	466	1.800
ΝΟΤΙΑ (ΑΛΜΩΠΙΑ)	0	106
ΓΙΑΝΝΙΤΣΑ	5.275	6.670
ΓΟΥΜΕΝΙΣΣΑ	3.526	7.500
ΣΥΝΟΛΟ	9.267	16.076

Παρόμοια νούμερα για το νομό Πέλλας δίνει ο ιατρός Βλαντιμίρ Ρούμενοφ, ο οποίος το 1941 υποστήριξε ότι το διάστημα 1913-1928 εγκατέλειψαν την Ελλάδα 86.582 «Βούλγαροι». Από αυτούς οι 7.257 ήταν από την περιοχή των Γιαννιτσών, οι 1.233 από την περιοχή της Αριδαίας (Αλμωπίας) και οι 449 από την περιοχή της Έδεσσας, συνολικά 8.939 άτομα.³⁷

Το 1924 η γιουγκοσλαβική πλευρά, θέλοντας να αυξήσει την επιρροή της στη Μακεδονία και να αντισταθμίσει τη βουλγαρική διείσδυση, διεκδίκησε τους Σλαβόφωνους, χαρακτηρίζοντάς τους ως σερβική καταπιεσμένη μειονότητα, υπολογιζόμενη σε 300.000 άτομα.³⁸ Ζήτησε μάλιστα να επιτραπεί η μετανάστευση των Σλαβοφώνων στη Γιουγκοσλαβία. Επειδή, όμως αυτό δεν προβλεπόταν από τη Συνθήκη του Νεϊγύ, η ελληνική και η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση συμφώνησαν μυστικά να επιτραπεί η εθελοντική μετανάστευση όσων Σλαβόφωνων επιθυμούσαν στη Γιουγκοσλαβία. Η γιουγκοσλαβική πλευρά σύστησε μια Επιτροπή από τους Μ. Ιβάνοβιτς, Επιθεωρητή του υπουργείου Εσωτερικών, Γ. Μαγκόφτσεβιτς, Επιθεωρητή των Αγροτικών Μεταρρυθμίσεων και Ρίστα Χατζηκοϊτσεβιτς, Αστυνόμο Γευγελής και με καταγωγή από τα Γιαννιτσά για να οργανώσουν τη μετανάστευση. Η Επιτροπή αυτή περιόδευσε τον Νοέμβριο και τον Δεκέμβριο του 1924 στις επαρχίες Γιαννιτσών και Γουμένισσας και προπαγάνδιζε όχι τη μετανάστευση αλλά την παραμονή των Σλαβοφώνων στη γενέτειρά τους με την ταυτόχρονη

³⁵ Στο ίδιο, σ 180.

³⁶ Στο ίδιο, σσ. 142-145.

³⁷ Στο ίδιο, σσ. 232-234.

³⁸ Στο ίδιο, σ. 200.

αποδοχή της σερβικής υπηκοότητας. Με αυτό τον τρόπο η γιουγκοσλαβική κυβέρνηση προσπάθησε και να εμφανιστεί ως προστάτης των Σλαβόφωνων και να δημιουργήσει σερβική μειονότητα στη Μακεδονία. Οι προσπάθειές της για διεκδικήσεις στη Μακεδονία βρήκαν απήχηση σε κατοίκους των χωριών Άνω και Κάτω Λουτράκι, Κάτω Κορυφή, Άγιος Αθανάσιος, Ζέρβη, και Σαρακηνοί.³⁹ Υποκινητές της φιλοσερβικής κίνησης στην περιοχή της Έδεσσας ήταν οι Ρώσοι μηχανικοί Αλέξ. Σαβέλλιεφ και Ιβάν Κουδιάνωφ, μέλη της Επιτροπής Ελληνοβουλγαρικής Μετανάστευσης.⁴⁰

Αργότερα το 1926, η παγκαλική δικτατορία αναγνώρισε σερβική μειονότητα στη Μακεδονία. Τελικά μόνο 92 οικογένειες και ένα μεμονωμένο άτομο μετανάστευσαν στη Γιουγκοσλαβία. Από τη Γουμένισσα μετανάστευσαν μόνο 2 οικογένειες και από τα Γιαννιτσά 2 οικογένειες και 1 άτομο,⁴¹ ενώ οι περισσότεροι που εκδήλωσαν φιλοσερβικά αισθήματα προτίμησαν να παραμείνουν στην Ελλάδα και τον τόπο κατοικίας τους.

Το ελληνικό κράτος πραγματοποίησε στις 15 και 16 Μαΐου 1928 απογραφή του πληθυσμού, η οποία περιελάμβανε και στοιχεία για τη θρησκεία, τη γλώσσα και την υπηκοότητα των κατοίκων. Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει τη γλώσσα των κατοίκων του νομού Πέλλας.⁴²

Ελληνική απογραφή του 1928. Γλώσσα								
Επαρχίες	Ελληνική		Κουτσοβλαχική		Μακεδονοσλαβική	Τουρκική		
Αλμωπίας	19.308	68,38%	689	2,44%	5.840	20,68%	2.395	8,48%
Γιαννιτσών	28.698	78,96%	432	1,19%	4.880	13,43%	2.145	5,90%
Έδεσσας	20.782	63,78%	549	1,68%	8.850	27,16%	2.139	8,56%
Σύνολο	68.788	70,79%	1.670	1,72%	19.570	20,14%	6.679	6,87%

Με βάση την απογραφή του πληθυσμού της Ελλάδας που πραγματοποιήθηκε το 1928, οι Σλαβόφωνοι του νομού Πέλλας ανέρχονταν σε 19.570 άτομα σε σύνολο 80.789 Σλαβοφώνων όλης της Μακεδονίας. Έτσι ο νομός ερχόταν δεύτερος σε πληθυσμό Σλαβοφώνων, πίσω από το νομό Φλώρινας που είχε 28.886 άτομα.⁴³ Ακόμη οι Σλαβόφωνοι αποτελούσαν το 20,14% του πληθυσμού του νομού Πέλλας και κατοικούσαν κυρίως στα ορεινά χωριά των επαρχιών Έδεσσας και Αλμωπίας.

³⁹ Στο ίδιο, σ. 205.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 209.

⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 195-198.

⁴² Ελληνική Δημοκρατία. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. πη'.

⁴³ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σσ. 224-225.

Μετά από μικρό χρονικό διάστημα, το 1930, ο Ζακ Άνσελ, καθηγητής Ιστορίας και Γεωγραφίας στο Κολέγιο Chaptalkαι στην Ecoledes Hautes Etudes Commerciales υπολόγισε ότι το 1925 οι «Σλάβοι» της ελληνικής Μακεδονίας (με εξαίρεση τους νομούς Καβάλας και Δράμας, που υπάγονταν τότε στη Γενική Διοίκηση Θράκης) ήταν 105.414. Από αυτούς οι 35.838 ζούσαν στο νομό Πέλλας κατανεμημένοι ως εξής: 5.057 στην Αλμωπία, 22.031 στα Γιαννιτσά και 8.750 στην Έδεσσα.⁴⁴ Τα αποτελέσματα αυτά είναι παρόμοια με εκείνα της ελληνικής απογραφής του 1928 για τις επαρχίες Αλμωπίας και Έδεσσας. Όμως υπάρχει μια τεράστια διαφορά στην επαρχία Γιαννιτσών, όπου η ελληνική απογραφή ανέφερε 4.880 Σλαβόφωνους. Τέλος άγνωστος αριθμός νέων Σλαβοφώνων μετανάστευσαν στο εξωτερικό, κυρίως στην Αμερική και Αυστραλία, τη περίοδο του Μεσοπολέμου.⁴⁵

Οι Βλαχόφωνοι

Σημαντικοί πληθυσμοί βλαχόφωνων ζούσαν στα χωριά Άνω Γραμματικό, Άγιος Δημήτριος (Κεδρώνας) και Πάτημα της επαρχίας Έδεσσας και στα χωριά Αρχάγγελος, Λαγκαδιά, Περίκλεια και Νότια της επαρχίας Αλμωπίας. Με βάση την απογραφή του 1928 οι Βλαχόφωνοι του νομού ήταν κατά επαρχίες:⁴⁶

Απογραφή 1928			
Επαρχία Έδεσσας	Επαρχία Γιαννιτσών	Επαρχία Αλμωπίας	Σύνολο
549	432	689	1670

Κατά τον Αστέριο Κουκούδη οι Βλάχοι του νομού και ειδικότερα της Έδεσσας ήταν πολύ περισσότεροι από ό,τι αναφέρει η στατιστική, γιατί καταγράφηκαν μόνο αυτοί που μιλούσαν αποκλειστικά τα βλάχικα και όχι όσοι είχαν βλάχικη καταγωγή και χρησιμοποιούσαν ως γλώσσα επικοινωνίας τα ελληνικά.⁴⁷

⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 225-227.

⁴⁵ Βλ. Χρήστος Μανδατζής, «Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία 1923-1936», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000.

⁴⁶ Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *ό.π.*, σσ. 330-332.

⁴⁷ Αστέριος Κουκούδης, *Οι Βερβανοί Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλαχοι της Κεντρικής Μακεδονίας*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 415.

Κατά το Μεσοπόλεμο αρκετές οικογένειες αποδέχθηκαν τη ρουμανική υπηκοότητα και μετανάστευσαν στη νότια Δοβρουσά. Πιο συγκεκριμένα 54 οικογένειες Βλάχων εγκατέλειψαν την Έδεσσα το 1926 και το 1927.⁴⁸

Δημογραφική αποτίμηση

Η παραγμένη εποχή στις αρχές του 20ού αιώνα στη Μακεδονία και ευρύτερα στα Βαλκάνια και την Μικρά Ασία επηρέασε άμεσα το νομό Πέλλας. Μέσα σε λιγότερα από τριάντα χρόνια, από το 1912 έως το 1940, άλλαξε πλήρως η πληθυσμιακή σύνθεση του νομού. Στις αρχές του αιώνα οι Μουσουλμάνοι αποτελούσαν την πλειοψηφία των κατοίκων του νομού με δεύτερους τους Σλαβόφωνους. Τη δεκαετία του 1920 με την έλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής άλλαξε ριζικά η πληθυσμιακή σύνθεση του νομού. Οι Μουσουλμάνοι στο σύνολό τους μετανάστευσαν στην Τουρκία. Αρκετοί Σλαβόφωνοι και Βλαχόφωνοι, άλλοι επηρεαζόμενοι από τη βουλγαρική και ρουμανική προπαγάνδα αντίστοιχα και άλλοι έχοντας πλήρη επίγνωση της εθνοτικής ταυτότητάς τους, εγκατέλειψαν οριστικά τον νομό. Αποτέλεσμα όλων αυτών των αλλαγών ήταν οι Έλληνες πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής να αποτελούν τη μεγαλύτερη πληθυσμιακή ομάδα μετά το 1923. Η νέα αυτή πληθυσμιακή σύνθεση διατηρήθηκε μέχρι και την Κατοχή χωρίς ιδιαίτερες μεταβολές.

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει την πληθυσμιακή εξέλιξη του νομού μέχρι τη γερμανική Κατοχή:

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ	ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
1913 ⁴⁹	68.017	32.997		101.014
1920 ⁵⁰	24.218	23.916	32.299	80.433
1928 ⁵¹	32.586	30.226	29.632	92.444

⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 410.

⁴⁹ Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις στατιστικής, *Απαρίθμησης των κατοίκων των Νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915, σ. 6. Τότε η περιοχή του ν. Πέλλας ήταν ενταγμένη στον ν. Θεσσαλονίκης με τις επαρχίες (υποδιοικήσεις) Γενιτσών και Εδέσσης.

⁵⁰ Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1921, σ. ιθ'. Το 1920 στο νομό Πέλλας περιλαμβάνονταν και η επαρχία Γουμένισσας με 17.088 κατοίκους.

⁵¹ Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1935, σ. ιε'.

1940 ⁵²	40.301	45.810	41.486	127.597
--------------------	--------	--------	--------	---------

Κατά τη γερμανική Κατοχή ο νομός Πέλλας παρουσίαζε μια πανσπερμία πληθυσμιακών ομάδων. Πληθυσμιακές ομάδες με διαφορετική καταγωγή (γηγενείς, Βλάχοι, Μικρασιάτες, Ανατολικοθρακιώτες, Πόντιοι, Καυκάσιοι, Ρωσοπρόσφυγες), με διαφορετική γλώσσα (Ελληνικά, Μακεδονοσλαβικά, Τουρκικά, Βλάχικα), με διαφορετικά ήθη και έθιμα έπρεπε να μάθουν να ζουν ειρηνικά και αρμονικά. Οι πληθυσμιακές αυτές ομάδες είχαν και διαφορετική γεωγραφική κατανομή. Οι πρόσφυγες κατοικούσαν κατά βάση στα πεδινά του νομού, ενώ οι γηγενείς συνέχισαν κα ζουν στις εστίες τους στα ορεινά. Τα χρόνια της κοινής συμβίωσής τους ήταν πολύ λίγα, ώστε η κάθε πληθυσμιακή ομάδα να γνωριστεί και να συγχρωτιστεί με τις άλλες.

Προβλήματα δημιουργήθηκαν αρκετά μεταξύ γηγενών και προσφύγων εξαιτίας της διανομής της μουσουλμανικής γης.Οι αντιπαραθέσεις είχαν κατά βάση οικονομικά κίνητρα.⁵³ Ήταν στην πραγματικότητα ένας αγώνας επιβίωσης ανάμεσα σε αυτούς που είχαν χάσει τα πάντα (πρόσφυγες) και σε αυτούς που ζούσαν σε δύσκολες συνθήκες και ήλπιζαν ότι με την αναχώρηση των Μουσουλμάνων θα βελτιώναν τη ζωή τους (γηγενείς). Οι πολιτικές διαμάχες, οι τοπικιστικές διενέξεις και οι προσωπικές φιλοδοξίες ευνοούσαν την περιχαράκωση κάθε πληθυσμιακής ομάδας, επέτειναν τα προβλήματα και όξυναν τις διαφορές μεταξύ τους κατά καιρούς.

4. Πολιτική τοποθέτηση

Η πολιτική τοποθέτηση των κατοίκων του νομό Πέλλας ήταν σύμφωνη με ό,τι συνέβαινε σε όλη την Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Οι πρόσφυγες στήριζαν τον Βενιζέλο και τα βενιζελογενή κόμματα, ενώ οι γηγενείς το Λαϊκό και τα φιλοβασιλικά κόμματα. Στο νομό η στήριξη των προσφύγων στον Βενιζέλο διατηρήθηκε ακόμη και στις εκλογές της 25ης Σεπτεμβρίου 1932 (36,13% το Φιλελεύθερο Κόμμα και 29,57% το Λαϊκό), παρά την υπογραφή του Ελληνοτουρκικού Συμφώνου Φιλίας το 1930. Η δύναμή του Κ.Κ.Ε. στο νομό ήταν περιορισμένη. Το ποσοστό του ήταν 4,56% στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 1935

⁵² Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1950, σ. ιθ'.

⁵³ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», Βασίλης Γούναρης-Ιάκωβος Μιχαηλίδης-Γιώργος Αγγελόπουλος(επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 123.

και 3,37% στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936.⁵⁴ Η βασική του εκλογική επιρροή οφειλόταν στο εργατικό δυναμικό της Έδεσσας και στο σλαβόφωνο στοιχείο.⁵⁵

Τέλος σε σημαντική προσωπικότητα εξελέχθηκε ο Σωτήριος Γκοτζαμάνης από τα Γιαννιτσία, ο οποίος δημιούργησε αρχικά το κόμμα «Μακεδονική Ένωση» και έλαβε 7.421 ψήφους, ποσοστό 45,18% στο νομό Πέλλας στις εκλογές του 1935, χωρίς όμως να εκλεγεί βουλευτής λόγω του εκλογικού νόμου. Στις εκλογές του 1936 έλαβε 6.006 ψήφους, ποσοστό 28,22% και εκλέχθηκε βουλευτής.⁵⁶ Αργότερα στις 26 Μαΐου 1941, ο Γκοτζαμάνης ορκίστηκε υπουργός Οικονομικών στην κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου.⁵⁷ Στις 24 Μαρτίου 1942 ανέλαβε και τα υπουργεία Εθνικής Οικονομίας, Γεωργίας, Επισιτισμού και Εργασίας και έγινε κατά αυτόν τον τρόπο ο «απόλυτος άρχων» της οικονομικής και παραγωγικής ζωής της Ελλάδας, σε μια εποχή που οι Γερμανοί είχαν αφαιμάξει οικονομικά την Ελλάδα και τα επισιτιστικά προβλήματα προκαλούσαν χιλιάδες θύματα από την πείνα.⁵⁸

5. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος

Η κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου παραμέρισε τις όποιες διαφορές υπήρχαν το προηγούμενο διάστημα και όλοι οι κάτοικοι του νομού σύσσωμοι έσπευσαν να αντιμετωπίσουν τον νέο εχθρό. Οι άντρες του νομού Πέλλας επάνδρωσαν το 30ό Σύνταγμα Πεζικού (Σ.Π), το Χ Συνοριακό Τομέα που αργότερα μετονομάστηκε σε 68ο Σ.Π. και το 65ο Σ.Π. με άντρες που κατάγονταν αντίστοιχα από τις περιοχές της Έδεσσας, της Αριδαίας και των Γιαννιτσών. Τα συντάγματα αυτά ανήκαν στη Χη Μεραρχία και πολέμησαν στον Μόροβα, τη Μοσχόπολη, το ύψωμα Ιβάν, την Κορυτσά.⁵⁹ Στις 6 Νοεμβρίου 1940 αποσπάστηκαν το 2ο Τάγμα του 65ου Σ.Π. με αρχηγό τον Ταγματάρχη Δημήτριο Ψαρομηλίγκο, το 3ο Τάγμα του 68ου Σ.Π. με αρχηγό τον Ταγματάρχη Δημήτριο Παπακυριαζή και το 1ο Τάγμα του 16ου Σ.Π. από την περιοχή της Βέροιας με αρχηγό τον Ταγματάρχη Κωνσταντίνο Χονδρόπουλο και ενσωματώθηκαν στον ΙΧ Συνοριακό Τομέα, με έδρα την Φλώρινα, που αργότερα μετονομάστηκε σε 90ό Σ.Π. της XV Μεραρχίας.⁶⁰

⁵⁴ Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 338.

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. 339.

⁵⁶ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Σωτήριος Γκοτζαμάνης: Ο άνθρωπός, ο πολιτικός, ο μύθος*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 47 και 49.

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 56.

⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 62.

⁵⁹ Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 80.

⁶⁰ Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (έκδ.), *Η Φλώρινα στο Έπος του Σαράντα*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 17 και 211.

Στα τέσσερα αυτά συντάγματα (30ό, 65ο, 68ο και 90ό) πολέμησαν πάρα πολλοί Σλαβόφωνοι και απέδειξαν τη φιλοπατρία τους και τη μαχητική τους ικανότητα, παρά τις αρχικές αμφιβολίες κάποιων ανωτέρων αξιωματικών. Οι λιποταξίες και οι αυτομολίες ήταν ελάχιστες. Αναφέρεται μόνο μία αυτομολία ενός διμοιρίτη του 30ού Σ.Π.⁶¹ Μεμονωμένη περίπτωση μπορεί να θεωρηθεί η αυτομολία του έφεδρου Ανθυπολοχαγού από την Έδεσσα, Νικολάου Βακάλη ή Μπακάλτση, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε αργότερα από τους Βουλγάρους στον ραδιοφωνικό σταθμό της Σόφιας για να εκπέμπει προπαγανδιστικά μηνύματα υπέρ της Βουλγαρίας με σκοπό την προσέλκυση των Σλαβόφωνων της Μακεδονίας.⁶² Επίσης, μεμονωμένη αυτομολία είναι αυτή του στρατιώτη του 28ου Σ.Π. Κωνσταντίνου Κύλη από την Καρυδιά Έδεσσας, ο οποίος, αφού δήλωσε βουλγαρική υπηκοότητα στους Ιταλούς, έδρασε ενεργά υπέρ της βουλγαρικής προπαγάνδας όταν επέστρεψε στο χωριό του.⁶³

Τελικά το τίμημα σε αίμα του νομού ήταν βαρύ. Στο βιβλίο του ΓΕΣ/ΔΙΣ, *Αγώνες και νεκροί του Ελληνικού Στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1945*, καταγράφηκαν 8 αξιωματικοί και 245 στρατιώτες νεκροί και 29 στρατιώτες εξαφανισθέντες. Βέβαια οι παραπάνω αριθμοί των νεκρών και των εξαφανισθέντων πρέπει να αναθεωρηθούν προς τα πάνω, γιατί σε πολλούς νεκρούς και εξαφανισθέντες στρατιώτες, ιδίως του 90ού Σ.Π., δεν αναφέρεται ο τόπος καταγωγής τους. Ενδεικτική της μαχητικότητας των ανδρών του νομού είναι η περίπτωση του λοχία της 1ης Ελληνικής Ταξιαρχίας Γκούλη Παρασκευά από την Έδεσσα, ο οποίος πέθανε στη Μέση Ανατολή στις 18/3/1943 σε νοσοκομείο της Χεντέρα⁶⁴ και του αξιωματικού Ίμβριου Ιωάννη από την Πετριά, ο οποίος πολέμησε στην Αλβανία, τη Μέση Ανατολή, την Αίγυπτο και το Ρίμινι Ιταλίας.⁶⁵

⁶¹ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, φάκ. 314, υποφάκ. Α, α/α ΙΜ 1: «Ιστορία του 30ού Συντάγματος Πεζικού», σ. 17.

⁶² Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, Βιβλίων δεύτερον, τεύχος Α', 1941 και 1942, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 23.

⁶³ Στο ίδιο, σ. 177.

⁶⁴ Προσωπική έρευνα στο βιβλίο Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Αγώνες και νεκροί του Ελληνικού Στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1945*, Αθήνα 1990.

⁶⁵ Ιωάννης Καρακελίδης, *Το χωριό μου. Το Κάμενικ-Η Πετριά-Η Πετριά, Ιστορία-Λαογραφία Παράδοση (1860-2010)*, Πετριά 2010, σ. 359.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

1. Η κατάληψη του νομού

Οι Γερμανοί κατέλαβαν αρχικά τα Γιαννιτσία στις 8 Απριλίου 1941 και λίγες ημέρες αργότερα την Έδεσσα στις 18 και την Αριδαία στις 20 Απριλίου.⁶⁶ Η ολιγοήμερη καθυστέρηση αυτή δεν οφειλόταν σε κάποιες μάχες αντίστασης που έδωσε ο ελληνικός στρατός, αλλά στις προτεραιότητες του γερμανικού στρατού. Η Βέρμαχτ προτίμησε να κατευθυνθεί νότια και να καταδιώξει τα υποχωρούντα ελληνικά και συμμαχικά στρατεύματα, παρά να καθυστερήσει καταλαμβάνοντας ανοχύρωτες πόλεις, χωρίς ιδιαίτερη στρατηγική σημασία τη δεδομένη χρονική στιγμή. Δεύτερη εξήγηση, μικρότερης όμως σημασίας, είναι το γεγονός ότι οι σύμμαχοι, υποχωρώντας, κατέστρεψαν ορισμένες γέφυρες του νομού, όπως τη γέφυρα στην Σκύδρα, καθυστερώντας έτσι τη γερμανική προέλαση.

Οι ελληνικές αρχές, μετά την επίθεση των Γερμανών στην Ελλάδα στις 6 Απριλίου, συμπύχθηκαν στην Αθήνα. Οι άντρες της Χωροφυλακής Μακεδονίας και Θράκης και κατά συνέπεια και του νομού Πέλλας, ύστερα από διαταγή του υφυπουργείου Ασφαλείας, εγκατέλειψαν τις έδρες τους και συγκεντρώθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Την παραμονή της κατάληψής της (8 Απριλίου) οι δυνάμεις αυτές επιβιβάστηκαν σε δύο πλοία με κατεύθυνση την Αθήνα. Στη Θεσσαλονίκη παρέμεινε μόνο ο διοικητής του Τμήματος Ασφαλείας με 30 αξιωματικούς και 130 οπλίτες.⁶⁷

Στο νομό Πέλλας ο πανικός κατέλαβε τις τοπικές αρχές και ο καθένας προσπαθούσε να βρει δρόμο διαφυγής. Ο νομάρχης Γεώργιος Δεμενόπουλος και άλλοι αξιωματούχοι εγκατέλειψαν την Έδεσσα την νύχτα της 9ης προς 10η Απριλίου 1941.⁶⁸ Η Έδεσσα παραδόθηκε στον γερμανικό στρατό αναίμακτα. Η πρόθεση κάποιου νεαρού Έλληνα αξιωματικού να αντισταθεί και να πολεμήσει με μια διμοιρία στρατιωτών ματαιώθηκε, ύστερα από τις συμβουλές του δημάρχου Έδεσσας Κωνσταντίνου Σιβένα, ο οποίος επεσήμανε ότι κάθε προσπάθεια θα ήταν μάταια και ίσως προκαλούσε αντίποινα στον άμαχο πληθυσμό. Οι Γερμανοί στρατιώτες εισήλθαν στην Έδεσσα από ένα μονοπάτι που οδηγούσε από τον Λόγγο στο Βαρόσι και όχι από τον αμαξιτό δρόμο, γεγονός που φανέρωνε την καλή

⁶⁶ Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 83.

⁶⁷ Απόστολος Δασκαλάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής, 1936-1950*, τόμ. 1, Αθήνα 1973, σσ. 246-247.

⁶⁸ Γεώργιος Μίντσης, «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Γερμανούς (18 Απριλίου 1941)», Γιώργος Κιουτούτσκας-Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 2006, σ. 256.

πληροφόρησή τους για την περιοχή. Στην συνέχεια κατευθύνθηκαν στο Δημαρχείο, συνάντησαν τον δήμαρχο Σιβένα και απαίτησαν να τοποθετηθούν στους δρόμους πινακίδες στη γερμανική γλώσσα, που να αναγράφουν τις κατευθύνσεις για τις άλλες πόλεις της περιοχής, προκειμένου να διευκολυνθούν τα στρατεύματά τους.⁶⁹

Μετά από λίγες ημέρες έφτασε στην Έδεσσα ένα σύνταγμα του γιουγκοσλαβικού στρατού και παραδόθηκε στους Γερμανούς. Οι Γερμανοί ανέθεσαν στον δήμαρχο να ορίσει δύο υπεύθυνους για τη συλλογή των όπλων των παραδοθέντων. Ένας πρόσκοπος, ο Δημήτριος Γιουσμής και ο υπάλληλος του δήμου Θεοχάρης Πετσινάρης περισυνέλεξαν τα όπλα και τα παρέδωσαν στους Γερμανούς. Οι Γιουγκοσλάβοι στρατιώτες χρησιμοποιήθηκαν σε καταναγκαστικά έργα για την κατασκευή και επιδιόρθωση ορισμένων γεφυρών της περιοχής και στη συνέχεια επέστρεψαν στην πατρίδα τους.⁷⁰

Μπροστά στη γρήγορη γερμανική επέλαση, οι επίσημες αρχές του κράτους στον νομό (Νομάρχης, Αστυνομία) εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και κατευθύνθηκαν προς την πρωτεύουσα, αφήνοντας ένα κενό εξουσίας στον νομό. Μόνο οι δημοτικές και οι κοινοτικές αρχές παρέμειναν στη θέση τους για να αντιμετωπίσουν τις πρωτόγνωρες καταστάσεις. Σε εκείνες τις δύσκολες στιγμές εμφανίστηκαν και πήραν την εξουσία στα χέρια τους άνθρωποι που είχαν κύρος και επιρροή στις τοπικές κοινωνίες. Στην Έδεσσα συγκροτήθηκε επιτροπή από δώδεκα επιφανή άτομα με επικεφαλής τον έμπορο Αντώνιο Κωφό. Άλλα σημαίνοντα πρόσωπα αυτής της επιτροπής ήταν ο δήμαρχος Κωνσταντίνος Σιβένας και ο γιατρός Γεώργιος Παράσχος. Η επιτροπή αυτή συγκρότησε εικοσαμελή πολιτοφυλακή, που αποτελούταν από αγροφύλακες και έμπιστα άτομα, και ήταν υπεύθυνη για την ασφάλεια της πόλης και την τήρηση της τάξης. Βασικό μέλημά της ήταν η φύλαξη των αποθηκών με τα σιτηρά. Το αποτέλεσμα ήταν να μη σημειωθούν λεηλασίες στην Έδεσσα.⁷¹

Στην Σκύδρα σημειώθηκαν αρκετές λεηλασίες σε δημόσια κτίρια, καταστήματα και οικίες στις 12,13 και 14 Απριλίου. Σε έγγραφο που απέστειλε ο πρόεδρος της κοινότητας Σκύδρας Δαμιανός Χρυσοχοΐδης αναφέρεται ότι σύμφωνα με πληροφορίες Γερμανοί στρατιώτες λεηλάτησαν το γραφείο της Ελληνικής Ταχυδρομικής, Τηλεγραφικής και Τηλεφωνικής Υπηρεσίας (Τ.Τ.Τ.), το αστυνομικό τμήμα, την αποθήκη της Αγροτικής Τράπεζας, το σιδηροδρομικό σταθμό, είκοσι καταστήματα (εμπορικά, ποτοποιεία, καφενεία, υφασματοπωλεία, υποδηματοπωλεία, γαλακτοπωλεία, αυγοπωλεία) και εννέα

⁶⁹ Στο ίδιο, σ. 257.

⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 257-258.

⁷¹ Γεώργιος Μίντσης, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992. Σύγχρονη Ιστορία της πόλης και της περιοχής*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1992, σ. 79.

οικίες. Ακόμη και Έλληνες πολίτες προέβησαν σε λεηλασίες και αυθαίρετες καταλήψεις κτιρίων.⁷²

Οι έμποροι της Σκύδρας Γεώργιος Αποστόλου, Θωμάς Φλαμουρτζόγλου και Νικόλαος Ταπάζογλου απευθύνθηκαν στις 28 Απριλίου στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ) και της γνωστοποίησαν ότι η χρηματική αξία των εμπορευμάτων που τους αφάιρεσαν οι Γερμανοί στρατιώτες ανερχόταν στις 700.000, στις 350.000 και στις 900.000 δραχμές αντίστοιχα. Για τα εμπορεύματα αυτά δόθηκε μόνο μία απόδειξη παραλαβής, αξίας 250.000 δρχ. στον Ν. Ταπάζογλου. Στην αίτησή τους ζητούσαν να τους δοθεί βεβαίωση για την αξία των απολεσθέντων προϊόντων τους από τον πρόεδρο της κοινότητας Σκύδρας ως απόδειξη, ώστε να μπορέσουν να διεκδικήσουν την αποζημίωσή τους αργότερα.⁷³ Μία από τις μεγάλες υποχρεώσεις που επέβαλαν οι γερμανικές αρχές Κατοχής στους δήμους και τις κοινότητες ήταν η αποζημίωση των δικαιούχων για τα είδη και τα προϊόντα που επέταξαν.⁷⁴

Για περισσότερη ασφάλεια και ελλείψει αστυνομικών αρχών ο πρόεδρος της κοινότητας Σκύδρας συγκρότησε άοπλη πολιτοφυλακή, αποτελούμενη από δέκα άτομα με αρχηγό τον Παύλο Συμεωνίδη και ζήτησε από την Στρατιωτική Διοίκηση Έδεσσας, στις 28 Απριλίου 1941, οι άντρες της πολιτοφυλακής, οι δύο αγροφύλακες, ο ίδιος και ο γραμματέας της κοινότητας να οπλοφορούν.⁷⁵ Η πολιτοφυλακή αυτή προστάτευε της αποθήκες της Αγροτικής Τράπεζας, όπου υπήρχαν αραβόσιτος και είκοσι βαρέλια ελαίου, από τα οποία, όμως, τα δύο είχαν ήδη λεηλατηθεί.⁷⁶ Από τις αποθήκες της Σκύδρας κάτοικοι του Ριζού ιδιοποιήθηκαν άχυρο του ελληνικού στρατού.⁷⁷

Ομάδες πολιτοφυλακής οργανώθηκαν και σε άλλες κοινότητες όπως στο Μαυροβούνι⁷⁸ και στο Σανδάλι. Μάλιστα οι πολιτοφύλακες του Σανδαλίου Χαράλαμπος Σιδηρόπουλος και Αλέξανδρος Σεϊτανίδης συνέβαλαν στη σύλληψη του δράστη μίας ληστείας.⁷⁹

⁷² Γενικά Αρχεία του Κράτους Ν. Πέλλας [στο εξής ΓΑΚ Πέλλας], Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς Διοικητή Σταθμού Χωροφυλακής Σκύδρας, Αριθ. 584, Σκύδρα, 15 Ιουνίου 1941.

⁷³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Αίτηση Γεωργίου Αποστόλου, Θωμά Φλαμουρτζόγλου και Νικολάου Ταπάζογλου προς ΓΔΜ, Θεσσαλονίκη, 28 Απριλίου 1941.

⁷⁴ Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Οι Γερμανοί εν Μακεδονία. 1941-1944*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 21.

⁷⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς Στρατιωτική Διοίκηση Έδεσσας, Αριθ. 532, Σκύδρα, 28 Απριλίου 1941.

⁷⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας προς Συνεταιριστική Τράπεζα Πτολεμαΐδος, Αριθ. 540, Σκύδρα, 4 Μαΐου 1941.

⁷⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς Πρόεδρο της κοινότητας Ριζού, Αριθ. 653, Σκύδρα, 26 Ιουνίου 1941.

⁷⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Κοινότητα Σκύδρας προς Σταθμό Χωροφυλακής Σκύδρας, Αριθ. 583, Σκύδρα, 7 Ιουνίου 1941.

⁷⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1), Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Έδεσσας και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 10396, Έδεσσα, 12 Ιουνίου 1942.

Η απουσία της επίσημης πολιτείας φόρτωσε με επιπλέον βάρη τις κοινοτικές αρχές. Λόγω της γρήγορης γερμανικής επέλασης, εγκλωβίστηκε στο σιδηροδρομικό Σταθμό της Σκύδρας μια αμαξοστοιχία που μετέφερε 110 περίπου Έλληνες τραυματίες στρατιώτες μαζί με το απαραίτητο υγειονομικό προσωπικό. Από τις 8 Απριλίου η κοινότητα Σκύδρας τους στέγαζε σε ξενοδοχεία και σχολεία, όμως αδυνατούσε να καλύψει το μεγάλο αυτό κόστος και να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της νοσηλείας τους. Γι' αυτό απηύθυνε έκκληση για παροχή βοήθειας προς τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης.⁸⁰ Στην έκκληση αυτή ανταποκρίθηκε άμεσα ο Μητροπολίτης Βεροίας και Ναούσης, ο οποίος δέχθηκε να περιθάλλει τους τραυματίες με την προϋπόθεση ότι η κοινότητα Σκύδρας με δικά της μέσα θα τους μετέφερε στη Βέροια.⁸¹

2. Οι γερμανικές αρχές Κατοχής

Οι Γερμανοί ίδρυσαν το περιφερειακό φρουραρχείο Φλώρινας, όπου σε αυτό υπαγόταν και το τοπικό φρουραρχείο Έδεσσας. Πρώτος περιφερειακός φρούραρχος ορίστηκε ο λοχαγός Χανς Γκρίτζε.⁸² Στις 1 Αυγούστου 1941 όλα τα περιφερειακά φρουραρχεία, που βρίσκονταν δυτικά του Αξιού, συμπτύχθηκαν σε ένα με έδρα την Έδεσσα.⁸³ Ο Γκρίτζε λόγω της μεροληπτικής στάσης του υπέρ των βουλγαριζόντων προκάλεσε την αντίδραση των ελληνικών αρχών, οι οποίες διαμαρτυρήθηκαν στον Γερμανό Στρατιωτικό Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου στρατηγό Κρένσκυ. Τελικά ο Γερμανός στρατηγός διέταξε τη μεταφορά όλου του φρουραρχείου Έδεσσας και τη μετάθεση του Γκρίτζε στον Λαγκαδά. Αυτό θεωρήθηκε επιτυχία του Έλληνα νομάρχη Πέλλας Γεωργίου Θεμελή⁸⁴ και του νομάρχη Φλώρινας Κωνσταντίνου Μπόνη.⁸⁵

Στις 20 Απριλίου 1942 η έδρα του γερμανικού περιφερειακού φρουραρχείου επανήλθε στη Φλώρινα, με στρατιωτικό διοικητή τον Ταγματάρχη Κίρσνικ, ενώ στην Έδεσσα παρέμεινε τοπικό φρουραρχείο, παράρτημα της Φλώρινας, με διοικητή τον λοχαγό Ponader,⁸⁶ ο οποίος αντικαταστάθηκε αργότερα από τον υπολοχαγό Goerlitz.⁸⁷ Τον Ιούνιο

⁸⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς τον Πανιερώτατον Μητροπολίτη Μακεδονίας-Θράκης, Αριθ. 524, Σκύδρα, (η ημερομηνία είναι κατεστραμμένη).

⁸¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Ιερά Μητρόπολη Βεροίας και Ναούσης προς Αιδ. Εφημερίου και Προέδρους Σκύδρας και περιχώρων, Βέροια, 11 Απριλίου 1941.

⁸² Χρυσοχόου, *Οι Γερμανοί εν Μακεδονία*, σ. 68.

⁸³ Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 38.

⁸⁴ Χρυσοχόου, *Οι Γερμανοί εν Μακεδονία*, σ. 69.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Μπόνης, *Η Φλώρινα κατά την Κατοχή 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, 1982, σ. 14.

⁸⁶ Χρυσοχόου, *Οι Γερμανοί εν Μακεδονία*, σ. 100.

⁸⁷ Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 85.

του 1942 και για ένα περίπου εξάμηνο φρούραρχος της Έδεσσας ήταν ο λοχαγός Edler, ο οποίος έδειχνε κατανόηση στις ελληνικές θέσεις.⁸⁸ Το 1943 φρούραρχος Έδεσσας ξαναγίνεται ο λοχαγός Ronader.⁸⁹ Το καλοκαίρι του 1944 φρούραρχος στην Έδεσσα ήταν ο συνταγματάρχης Ritten von Eberlein με υπασπιστές τους λοχαγούς Steffens και Hose.⁹⁰ Στα Γιαννιτσία φρούραρχος χρημάτισε ο Μαξ Πέσκο.⁹¹

Οι Γερμανοί για να εγκαταστήσουν τα στρατεύματά τους και τις υπηρεσίες τους επέταξαν πολλά δημόσια κτήρια, σχολεία, ξενοδοχεία, στρατώνες του ελληνικού στρατού και ιδιωτικές κατοικίες. Ακόμη έκαναν επίταξη σε εστιατόρια και καφενεία για τη ψυχαγωγία των μελών τους. Στην Έδεσσα το φρουραρχείο τους εγκαταστάθηκε στο ξενοδοχείο «Εθνικόν» (ιδιοκτησίας Χατζηδημούλα), που βρισκόταν στον χώρο της σημερινής νομαρχίας. Το εστιατόριο «Παρθενών» (απέναντι από το γήπεδο) χρησιμοποιήθηκε ως Λέσχη Αξιωματικών. Στην διώροφη οικία των αδελφών Γέσιου (στη συμβολή των σημερινών οδών Εγνατίας και Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄) έδρευε η γερμανική αστυνομία. Ως κρατητήρια για τους φυλακισμένους χρησιμοποιήθηκαν οι παλιές φυλακές της Έδεσσας. Οι στρατώνες στο χωριό Μεσημέρι αξιοποιήθηκαν για τον στρατωνισμό των Γερμανών στρατιωτών. Ακόμη αρκετές εύπορες οικογένειες Εδεσσαίων με μεγάλα σπίτια αναγκάστηκαν να φιλοξενήσουν Γερμανούς στρατιωτικούς.⁹²

Στα Γιαννιτσία, οι Γερμανοί περίφραξαν με συρματοπλέγματα το Α΄ Δημοτικό σχολείο, τον διπλανό τουρκικό μεντρεσέ και την οικία του Ποργιάζη, δημιουργώντας μία ενότητα, όπου και εγκατέστησαν τη διοίκησή τους και τις φυλακές. Ακόμη επέταξαν αρκετές οικίες (στοά Πιπίνου, οικία Πετρίδη) και δωμάτια.⁹³ Κατά μία άλλη μαρτυρία, έδρα των Γερμανών ήταν η οικία Διδασκάλου (στη σημερινή πλατεία Ε.Π.Ο.Ν.).⁹⁴ Επίσης, για διάφορα μικρά χρονικά διαστήματα, την άνοιξη του 1944, φιλοξενήθηκαν Τάταροι στρατιώτες στις εγκαταστάσεις του παλαιού Γαλλικού Νοσοκομείου.⁹⁵

Από τις πρώτες μέρες οι γερμανικές δυνάμεις Κατοχής έδωσαν το στίγμα των προθέσεων και των προτεραιοτήτων τους. Ο Γερμανός φρούραρχος Φλώρινας λοχαγός Γκρίζε σε

⁸⁸ Χρυσοχόου, *ό.π.*, σ. 103

⁸⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 112, Αρχείο Ευθυμίου Τσικάρη: (χειρόγραφες σημειώσεις), «Γερμανική Κατοχή», τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 141.

⁹⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 112, Αρχείο Ευθυμίου Τσικάρη: (χειρόγραφες σημειώσεις), «Γερμανική Κατοχή», τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 103.

⁹¹ Αθανάσιος Μανούδης, «Γερμανικά κατοχικά μπλόκα στην πόλη των Γιαννιτών-όμηροι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», *Φίλιππος*, 82 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσία 2014), 22.

⁹² Μίντσης, *ό.π.*, σ. 80.

⁹³ Χρήστος Χατζής, *Γιαννιτσία. Ιστορική επισκόπηση*, Γιαννιτσία 2003, σ. 167.

⁹⁴ Ουρανία Νιζαμίδου, *Κι όχι να πείτε που 'κανα και τίποτα σπουδαίο*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2019, σ. 30.

⁹⁵ Χρήστος Χατζής, *Το Γυμνάσιο Γιαννιτών 1914-1979*, Γιαννιτσία 2006, σ. 21.

διαταγές που απέστειλε στους δήμους και τις κοινότητες στις 7 Μαΐου 1941, τόνιζε μεταξύ άλλων:

1) Ο Δήμαρχος (ο Πρόεδρος της Κοινότητας) και η Χωροφυλακή είναι υπεύθυνοι δια την ησυχία και ασφάλειαν των κατοίκων. Ο Δήμαρχος δύναται να διορίση πολιτοφυλακίην. [...]

2) Απαγορεύεται υπό των ιδιωτών ο σημαιοστολισμός. Εις τας Δημαρχίας επιτρέπεται ο σημαιοστολισμός με την σημαίαν του αγκυλωτού σταυρού.

3) Οι πολίται δεν επιτρέπεται να εγκαταλείπουν τας οικίας των από 21 ώρας μέχρι της 6 πρωινής. [...]

9) Απαντες οι Εβραίοι μεταξύ 16-60 έτους θα προσληφθούν δι' εργασίας οδοποιΐας άνευ πληρωμής. Ώραι εργασίας 8-16. Έλεγχος δια της Χωροφυλακής.

10) Τα ραδιόφωνα να αφαιρεθούν από τους Εβραίους. [...]

12) Να αναφέρουν οι Δήμοι / κοινότητες που ευρίσκονται τάφοι και δη: α) Γερμανικοί στρατιωτικοί τάφοι β) Ελληνικοί στρατιωτικοί γ) Αγγλικοί. [...]

13) Να αναφέρουν που ευρίσκονται ακόμη νάρκαι, υπομονευμένοι με νάρκας δρόμοι και μη εκραγέντα βλήματα.

14) Να αναφέρουν που ευρίσκονται αποθήκαι πυρομαχικών, οπλισμού και τροφίμων.

15) Οι Δήμαρχοι (Πρόεδροι) να υποβάλλουν ονομαστικήν κατάστασιν των εξορισθέντων. [...]⁹⁶

Από τις παραπάνω διαταγές προκύπτουν ορισμένα βασικά συμπεράσματα για την πολιτική και τις προθέσεις των γερμανικών αρχών Κατοχής: α) Βασικός φορέας υλοποίησης των γερμανικών διαταγών ήταν οι ελληνικές διοικητικές αρχές (νομαρχία, δήμοι, κοινότητες) και η Χωροφυλακή, και β) Βασικές προτεραιότητες των γερμανικών δυνάμεων Κατοχής ήταν η κάλυψη των αναγκών τους σε τροφή και στέγαση και η διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας.

Οι Γερμανοί από τη πρώτη στιγμή φέρθηκαν ως δύναμη Κατοχής και θεώρησαν ως λάφυρα πολέμου όλα τα είδη που ανήκαν στον ηττημένο ελληνικό, σερβικό και αγγλικό στρατό. Από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής κατέσχεσαν δύο βαγόνια με τρόφιμα που είχαν εγκαταλείψει οι αγγλικές δυνάμεις στον σιδηροδρομικό σταθμό της Έδεσσας και τα είχε

⁹⁶ arχειomnimon.gak.org, ηλεκτρονικό τεκμήριο GRSA-PEL_MUN003.01_00003_000001_00054, ΓΑΚ Πέλλας, Αρχείο Δήμου Σκύδρας: Φρουραρχείο Φλωρίνης, «Οδηγία», 7 Μαΐου 1941.

προστατέψει η πολιτοφυλακή των Εδεσσαίων.⁹⁷ Ακόμη απαίτησαν από τις τοπικές αρχές να καταγράψουν τα άλογα, τους όνους και τα άλλα ζώα που χρησιμοποιούσε ο ελληνικός και σερβικός στρατός και τα είχαν οικειοποιηθεί οι πολίτες.⁹⁸ Τελική προθεσμία ορίστηκε η 20ή Μαΐου 1941. Οι κοινότητες Σκύδρας, Σεβαστιανών, Προφήτη Ηλία, Ριζού, Λιποχωρίου, Λιπαρού, Καλυβίων και Πετριάς δεν εφάρμοσαν τις παραπάνω διαταγές και γι' αυτό ο διοικητής της Χωροφυλακής Σκύδρας, ανθυπασιπιστής Βουρβόπουλος, τόνισε στους προέδρους των κοινοτήτων την ευθύνη τους.⁹⁹ Οι Γερμανοί προχώρησαν στη συγκέντρωση των ζώων του ελληνικού και του σερβικού στρατού με σκοπό την πώλησή τους στους Έλληνες πολίτες. Ελάχιστη τιμή ορίστηκαν τα 100 γερμανικά μάρκα.¹⁰⁰

Για τις ανάγκες του στρατού τους απαίτησαν από τους κατοίκους του Ριζού την επιστροφή του διαρπαγέντος άχυρου του ελληνικού στρατού.¹⁰¹ Επίσης, τον Ιούλιο του 1943 η κοινότητα Σκύδρας κατά διαταγή των γερμανικών αρχών συγκέντρωσε από τους αγρότες της 20 τόνους χόρτου και μηδικής.¹⁰² Μετά από έναν μήνα η ίδια κοινότητα όφειλε να παραδώσει 150 τόνους άχυρου και γι' αυτό αποφάσισε να υποχρεώσει κάθε παραγωγό στην απόδοση σαράντα οκάδων άχυρου ανά στρέμμα.¹⁰³ Τον Φεβρουάριο του 1942 πραγματοποιήθηκε έρανος στην Πέλλα με σκοπό τη συγκέντρωση μάλλινων ειδών για τις ανάγκες των Γερμανών στρατιωτών που μάχονταν στη Ρωσία.¹⁰⁴ Από τον Απρίλιο του 1941 ήταν δεσμευμένα τα δέρματα προβάτων και αιγών και απαγορευόταν το εμπόριό τους. Για τη διαχείριση των δερμάτων υπεύθυνοι για το ηπειρωτικό τμήμα της Ελλάδας ήταν οι Χανς Λεντερχάουζεν, Χανς Μπέφερ και Γεώργιος Μάγιερ με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Ακόμη εξουσιοδοτημένοι έμποροι ορίστηκαν στη Θεσσαλονίκη οι αδερφοί Μπάνη, ο Αντώνιος Καμπίτογλου και ο Α. Σερέφος. Μάλιστα καθορίστηκε και συγκεκριμένη τιμή πώλησης ανά κατηγορία ζώου και ποιότητας.¹⁰⁵ Τον Αύγουστο του 1942 δεσμεύτηκαν όλα τα φρούτα, που

⁹⁷ Μίντσης, *ό.π.*, σ. 79.

⁹⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Γερμανός στρατιωτικός διοικητής Φον Ροκ, «Ανακοίνωσις», Θεσσαλονίκη, 13 Μαΐου 1941.

⁹⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Σταθμός Χωροφυλακής Σκύδρας προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 13/2/2, 25 Μαΐου 1941.

¹⁰⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 8044, Έδεσσα, 25 Ιουνίου 1941.

¹⁰¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς Πρόεδρο της κοινότητας Ριζού, Αριθ. 653, Σκύδρα, 26 Ιουνίου 1941.

¹⁰² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(1): Κοινότητα Σκύδρας, «Αριθ. απόφασης 31», Σκύδρα, 3 Ιουλίου 1943.

¹⁰³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(1): Κοινότητα Σκύδρας, «Αριθ. απόφασης 50», Σκύδρα, 25 Αυγούστου 1943.

¹⁰⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων Επαρχίας Εδέσσης, Αριθ. 2936, Έδεσσα, 25 Φεβρουαρίου 1942.

¹⁰⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων Επαρχίας Εδέσσης, Αριθ. 12617, Έδεσσα, 20 Ιουλίου 1942.

παράγονταν στον νομό Πέλλας για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού και όλοι οι παραγωγοί της Έδεσσας υποχρεώθηκαν να τα παραδώσουν στην αποθήκη απέναντι από την νομαρχία.¹⁰⁶

Ακόμη οι Γερμανοί απαιτήσαν από τους δήμους και τις κοινότητες να επιβαρυνθούν με τα έξοδα για τον εξοπλισμό σε έπιπλα και γραφεία και άλλα είδη που απαιτούνταν για την εγκατάστασή τους.¹⁰⁷ Επίσης, η τοπική αυτοδιοίκηση επιβαρυνόταν με τα έξοδα διατροφής και διανυκτέρευσης προσώπων, που εκτελούσαν υπηρεσίες για τους Γερμανούς, όπως ο Βάιος Βάιου.¹⁰⁸ Το καλοκαίρι του 1941 η κοινότητα Εξαπλατάνου κάλυψε τη δαπάνη 800 δραχμών για τη παράθεση γεύματος σε 38 Γερμανούς στρατιώτες, που αφίχθηκαν στο χωριό για την ανακάλυψη όπλων.¹⁰⁹ Στην Έδεσσα λειτουργούσε από τις γερμανικές αρχές Επιτροπή Προμηθειών, η οποία αναλάμβανε να πληρώνει τα είδη, που αγόραζε ή έκανε επίταξη για τις ανάγκες των γερμανικών στρατευμάτων. Σε αυτή την Επιτροπή οι ιδιώτες και οι ελληνικές αρχές προσκόμιζαν τα απαραίτητα δικαιολογητικά και ζητούσαν την αποζημίωσή τους.¹¹⁰

Η βασική προτεραιότητα των Γερμανών ήταν η διατήρηση της τάξης και της ασφάλειας τους. Αρχικά έστειψαν την προσοχή τους εναντίον των Εβραίων και των κομμουνιστών και γι' αυτό ζήτησαν τους καταλόγους με τους Εβραίους και τους εξόριστους κομμουνιστές από τις ελληνικές αρχές. Στην περιοχή της Πέλλας ζούσαν ελάχιστοι Εβραίοι και δεν υπήρχαν οργανωμένες εβραϊκές κοινότητες. Στην αρχή οι Γερμανοί δεν έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για συλλήψεις κομμουνιστών, ίσως λόγω της υπογραφής του Συμφώνου Ρίμπεντροφ-Μολότωφ. Αντίθετα επέδειξαν ιδιαίτερο ζήλο στη σύλληψη Βρετανών στρατιωτών, που εγκλωβίσθηκαν στην Ελλάδα κατά την υποχώρηση του βρετανικού στρατού. Σε υπηρεσιακά έγγραφα, που διαβίβασε ο νομάρχης Πέλλας Γεώργιος Θεμελής, κατόπιν εντολών του Στρατιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, τονιζόταν ότι η απόκρυψη Άγγλων και όπλων τιμωρούνταν με θάνατο.¹¹¹

¹⁰⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Ιωάννης Βογιατζής προς Κύριον Πρόεδρον Κοινότητας, Έδεσσα, 3 Αυγούστου 1942.

¹⁰⁷ Χρυσόχου, *Οι Γερμανοί εν Μακεδονία*, σ. 21.

¹⁰⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Κοινότητα Σκύδρας προς Επιτροπήν Προμηθειών Αρχών Κατοχής Ν. Πέλλης, Αριθ. 199, Σκύδρα, 6 Μαρτίου 1943.

¹⁰⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32(α): Κοινότητα Εξαπλατάνου, «Πρακτικό κοινοτικού συμβουλίου αρ. 6», Εξαπλατάνος, 14 Σεπτεμβρίου 1941.

¹¹⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Κοινότητα Σκύδρας προς Επιτροπήν Προμηθειών Αρχών Κατοχής Ν. Πέλλης, Αριθ. 199, Σκύδρα, 6 Μαρτίου 1943.

¹¹¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού Πέλλης, Αριθ. 14699, Έδεσσα, 12 Σεπτεμβρίου 1941. ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 16, υποφάκ., 14(2): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους Εδέσσης και Γιαννιτσών και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 13979, Έδεσσα, 4 Σεπτεμβρίου 1941.

Ο πατριωτισμός όμως των Ελλήνων και ίσως η άγνοια του κινδύνου οδήγησε πολλές φορές τους κατοίκους να ενεργήσουν διαφορετικά και να παραβούν τις γερμανικές διαταγές. Οι κάτοικοι του χωριού Πετριά, τον Απρίλιο του 1941, φιλοξένησαν και απέκρυψαν μία ομάδα από Νεοζηλανδούς στρατιώτες, που άνηκαν στο 2ο εκστρατευτικό σώμα Νέας Ζηλανδίας. Τελικά, με κίνδυνο της ζωής τους κατάφεραν να τους φυγαδεύσουν έγκαιρα.¹¹²

Την ίδια τύχη, όμως, δεν είχαν τέσσερις Βρετανοί στρατιώτες, που βρέθηκαν στο χωριό Αγλαδοχώρι. Κάτοικοι του χωριού και ένας κάτοικος Θεσσαλονίκης τους κατέδωσαν στις γερμανικές αρχές των Γιαννιτσών, από τον φόβο των αντιποίνων. Μάλιστα ο κάτοικος της Θεσσαλονίκης εισέπραξε ως αμοιβή 4.000 δραχμές από τους Γερμανούς.¹¹³ Ακόμη, στις 18 Απριλίου 1942 κάτοικοι της Έδεσσας συνέλαβαν και παρέδωσαν δύο Άγγλους στρατιώτες στους Γερμανούς.¹¹⁴

Οι Γερμανοί έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στην περισυλλογή του στρατιωτικού υλικού του ελληνικού και βρετανικού στρατού, στην εξουδετέρωση των ναρκών για την ασφάλεια των μετακινήσεών τους και τον αφοπλισμό των Ελλήνων πολιτών. Με έγγραφό της η νομαρχία Πέλλας έδωσε εντολή στους δημάρχους και τους κοινοτάρχες να επισημάνουν τις κρυμμένες νάρκες, να τοποθετήσουν προειδοποιητικές πινακίδες για την αποφυγή ατυχημάτων και να ενημερώσουν την υπηρεσία, συντάσσοντας πρόχειρο σχεδιάγραμμα της ναρκοθετημένης περιοχής.¹¹⁵ Επίσης, όλοι οι κάτοχοι εκρηκτικών υλών και όπλων έπρεπε να τα παραδώσουν στις κοινοτικές αρχές, αλλιώς υπήρχε ο κίνδυνος τιμωρίας τους από το στρατοδικείο.¹¹⁶ Οι κοινότητες και η χωροφυλακή ήταν υπεύθυνες για την ανακάλυψη, την περισυλλογή και την αποθήκευση των όπλων. Από τις κατασχέσεις όπλων δεν γλίτωσαν ούτε τα άχρηστα κυνηγετικά όπλα, ούτε και τα ξίφη, που κάποιοι κρατούσαν ως οικογενειακά κειμήλια.¹¹⁷ Τον Μάρτιο του 1942, στην Έδεσσα συνελήφθη από τη χωροφυλακή ο Χρήστος Κάσιος, επειδή στην κατοχή του είχε δύο κυνηγετικά όπλα.¹¹⁸ Τον Μάιο του ίδιου έτους συνελήφθη ο Γεώργιος Γιάγκος, κάτοικος Αγίου Αθανασίου Έδεσσας, επειδή βρέθηκαν στην

¹¹² Καρακελίδης, *ό.π.*, σ. 99.

¹¹³ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης [στο εξής ΙΑΜ, ΕΔΔΘ], φάκ. 36, Απόφασις 176, Θεσσαλονίκη, 4 Οκτωβρίου 1945.

¹¹⁴ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών [στο εξής ΙΑΥΕ], 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ., «Ημερήσιον δελτίον 6.5.1942», Θεσσαλονίκη, 7 Μαΐου 1942.

¹¹⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Ν. Πέλλης, Αριθ. 150, Έδεσσα, 13 Μαΐου 1941.

¹¹⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς άπαντας τους κατοίκους, Αριθ. 537, Σκύδρα, 2 Μαΐου 1941.

¹¹⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας προς την Νομαρχίαν Πέλλης, Αριθ. 706, Σκύδρα, 19 Ιουλίου 1941 και «Πρωτόκολλον παραδόσεως και παραλαβής κυνηγετικών όπλων», Σκύδρα, 15 Αυγούστου 1941.

¹¹⁸ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 7.4.1942», Θεσσαλονίκη, 8 Απριλίου 1942.

οικία του ένα κιβώτιο με δυναμίτιδα.¹¹⁹ Τον Ιούνιο του 1942, η Χωροφυλακή συνέλαβε τους δράστες κλοπών τηλεφωνικού σύρματος σε Έδεσσα και Γιαννιτσά.¹²⁰

Τα αποτελέσματα των ερευνών των ελληνικών αρχών δεν ικανοποίησαν τις κατοχικές αρχές και γι' αυτό ανέλαβαν οι ίδιες δράση. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1941 στρατιωτικές δυνάμεις του 433ου Συντάγματος Πεζικού του γερμανικού στρατού, με έδρα την Έδεσσα, πραγματοποίησαν έρευνες στα χωριά Όρμα, Λουτράκι, Λυκόστομο και Πευκωτό της επαρχίας Αλμωπίας. Στις 5 Οκτωβρίου περικύκλωσαν το χωριό Κωνσταντία και κάλεσαν με ονομαστικό κατάλογο τους κατοίκους που είχαν στην κατοχή τους οπλισμό. Εκεί εκτελέστηκαν δύο κάτοικοι για κατοχή όπλων και ένας τρίτος κατά την προσπάθειά του να διαφύγει. Οι οικίες των εκτελεσθέντων πυρπολήθηκαν. Επίσης, συνελήφθησαν δύο κάτοικοι, που παρέδωσαν οικειοθελώς τα όπλα που κατείχαν. Την άλλη ημέρα, στις 6 Οκτωβρίου 1941, οι Γερμανοί ερεύνησαν μια οικία στην Άψαλο και βρήκαν σφαίρες και μία θήκη περιστρόφου. Στη συνέχεια την πυρπόλησαν και εξερράγησαν τα κρυμμένα πυρομαχικά. Συνελήφθη μόνο η σύζυγος του ιδιοκτήτη, καθώς εκείνος είχε διαφύγει έγκαιρα. Εκτελέσεις πολιτών για κατοχή όπλων έγιναν και στα Γιαννιτσά. Πιο συγκεκριμένα, εκτελέστηκαν ο Θεόφιλος Βακτανίδης και ο Παναγιώτης Γιαλαμάς.¹²¹

Οι ενέργειες και τα αντίποινα των Γερμανών δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα και γι' αυτό εξέδωσαν νέες προειδοποιήσεις τους επόμενους μήνες. Οι Γερμανοί ήταν ιδιαίτερα ανήσυχοι από την εμφάνιση των πρώτων αντιστασιακών ομάδων και ενεργειών, όπως οι μεμονωμένοι φόννοι Γερμανών στρατιωτών, η καταστροφή του οδικού και του σιδηροδρομικού δικτύου και οι δολιοφθορές στις τηλεφωνικές γραμμές. Συνδρομή για την αντιμετώπιση της νέας κατάστασης ζήτησαν πάλι από τις ελληνικές αρχές. Πιο συγκεκριμένα, επέτρεψαν τη δημιουργία πολιτοφυλακής από νομιμόφρονες πολίτες, οι οποίοι συνέδραμαν στο έργο της χωροφυλακής.¹²²

Οι Γερμανοί προσπάθησαν να ελέγξουν και τις μετακινήσεις των πολιτών. Τον Νοέμβριο του 1941, οι κοινοτάρχες υποχρεώθηκαν να συντάξουν ονομαστικούς καταλόγους με τους άρρενες κατοίκους, ηλικίας από 16 έως 60 ετών. Η αδικαιολόγητη απουσία πολιτών από τον τόπο διαμονής τους συνιστούσε, κατά τους κατακτητές, συμμετοχή σε

¹¹⁹ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 26.5.1942», Θεσσαλονίκη, 27 Μαΐου 1942.

¹²⁰ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2, ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 8.6.1942», Θεσσαλονίκη, 9 Ιουνίου 1942.

¹²¹ Στράτος Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007, σσ. 54-56

¹²² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων (πλην Αλμωπίας), Αριθ. 18135, Έδεσσα, 3 Νοεμβρίου 1941.

αντιστασιακές ομάδες. Μάλιστα έδωσαν προθεσμία δέκα ημερών στους πολίτες αυτούς να επιστρέψουν στις οικίες τους και τις ασχολίες τους, αλλιώς θα τιμωρούνταν με πυρπόληση των κατοικιών τους.¹²³ Οι Γερμανοί ξαναζήτησαν αργότερα αυτές τις ονομαστικές καταστάσεις, γιατί καταστράφηκαν από την πυρκαγιά που ξέσπασε στη νομαρχία στις 27 Ιανουαρίου 1942.¹²⁴

Παρόμοιες διαταγές, απειλές και προειδοποιήσεις απέστειλαν οι Γερμανοί και τα επόμενα χρόνια. Τον Ιούλιο του 1944, οι Γερμανοί ζήτησαν την καταγραφή των ποιμένων, που έμεναν προσωρινά στα ορεινά βοσκοτόπια, βόσκοντας τα κοπάδια τους, καθώς και τα ονόματα των αγροφυλάκων και των εργατών της γης που θέριζαν τα σιτηρά.¹²⁵ Οι πρόεδροι των κοινοτήτων απέστειλαν τις ονομαστικές καταστάσεις αρρένων και τα ονόματα των απόντων δημοτών τους, όπως ήταν υποχρεωμένοι, αλλά στο μέτρο του δυνατού προσπάθησαν να καλύψουν αυτούς που απουσίαζαν, γιατί ήταν ενταγμένοι στις αντιστασιακές οργανώσεις. Σε ονομαστική κατάσταση που απέστειλε η κοινότητα Σκύδρας τον Μάιο του 1943, εμφανίζονταν μόνο τρεις δημότες να απουσιάζουν από τη Σκύδρα αδικαιολόγητα. Ταυτόχρονα ένας δημότης εμφανιζόταν ως μαθητής του Γυμνασίου Έδεσσας, ενώ συμμετείχε, ως αντάρτης, στο 30ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ.¹²⁶

Η ανεύρεση κρυμμένων όπλων αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των ελληνικών αρχών και των Βούλγαρων συνδέσμων. Κάθε πλευρά προσπαθούσε να κατηγορήσει και να εξουδετερώσει την άλλη ώστε να φανεί ως ο πιο αξιόπιστος συνεργάτης των Γερμανών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός που συνέβη στις 17 Σεπτεμβρίου 1942 στο χωριό Άγιος Αθανάσιος Έδεσσας και περιγράφει ο Αθανάσιος Χρυσόχου. Γερμανός υπαξιωματικός της αστυνομίας, μαζί με έναν Βούλγαρο αξιωματικό, έναν επιλοχία και τον διερμηνέα μετέβησαν στον Άγιο Αθανάσιο, στον Αστυνομικό Σταθμό, και διέταξαν τη σύλληψη «του Πέτρου Τζήκα του Ιωάννη, ακραιφνούς Έλληνας». Μετά τη σύλληψή του από τους Έλληνες χωροφύλακες, ακολούθησε εξονυχιστικός έλεγχος στην οικία του και στην εκκλησία του χωριού, καθώς ο συλληφθείς ήταν ο γιος του ιερέα. Όμως κανένα όπλο δεν ανακαλύφθηκε.

¹²³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού Πέλλης (πλην Επαρχίας Αλμωπίας), Αριθ. 19033, Έδεσσα, 6 Νοεμβρίου 1941.

¹²⁴ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 27.1.1942», Θεσσαλονίκη, 28 Ιανουαρίου 1942.

¹²⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Νομού, Αριθ. 3265, Έδεσσα, 2 Μαρτίου 1942. ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον και Προέδρους Κ/των Επαρχίας Εδέσσης, Αριθ. 4680, Έδεσσα, 3 Μαΐου 1943. ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 14, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς τον Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 2770, Έδεσσα, 14 Ιουλίου 1944.

¹²⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Κοινότητα Σκύδρας, «Ονομαστική κατάσταση εμφανίσιμα τους απουσιάζοντας εκ της Κοινοτήτας Σκύδρας δημότας αυτής», Σκύδρα, 8 Μαΐου 1943. Μητσόπουλος, *Το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, 5^η έκδ., σ. 646.

Τότε, με υπόδειξη δύο βουλγαριζόντων κατοίκων του χωριού, εκ των οποίων ο ένας είχε κομμουνιστική δράση, ανακαλύφθηκαν, σε αγρό έξω του χωριού, φυσίγγια από παλαιά όπλα, για τα οποία κατηγορήθηκε ο Τζήκας.

Την άλλη ημέρα, ο Χρυσόχου συνάντησε τον Γερμανό υπαξιωματικό και προσπάθησε να τον πείσει ότι ο Τζήκας ήταν θύμα της βουλγαρικής πλεκτάνης και η υπόθεσή του ήταν σκευωρία. Στη συνέχεια ο Χρυσόχου διέταξε την χωροφυλακή και να κάνει έρευνες σε οικίες βουλγαριζόντων. Το αποτέλεσμα των ερευνών ήταν να ανακαλυφθούν νέα όπλα, πυρομαχικά και εκρηκτικά και να συλληφθούν ορισμένοι βουλγαρίζοντες, μεταξύ αυτών και οι δύο που κατηγορήσαν τον Τζήκα. Στη συνέχεια, ένας από τους συλληφθέντες βουλγαρίζοντες υπέδειξε άλλους τρεις κατοίκους, ελληνικών φρονημάτων, ως κατόχους οπλισμού, οι οποίοι και συνελήφθησαν. Τελικά μετά από συνεννόηση του Χρυσόχου και του Γερμανού Φρούραρχου Έδεσσας, όλοι οι συλληφθέντες, βουλγαρίζοντες και εθνικόφρονες, αφέθηκαν ελεύθεροι, γιατί θεωρήθηκε ότι ο οπλισμός, που βρέθηκε, ήταν παλαιός και άχρηστος. Μόνο ο βουλγαρίζων Λ. Κ. μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη, στη Φελντ-Κομμαντατούρ για να δικαστεί από το Στρατοδικείο για κατοχή εκρηκτικών.¹²⁷

Η αλήθεια είναι ότι πράγματι ο Πέτρος Τζήκας σε συνεργασία με τον πατέρα του ιερέα Ιωάννη και τον Νίκο Καλιντζόγλου είχε κρύψει οπλισμό (περίπου 30 πολεμικά όπλα), που είχε περισυλλέξει από τους συγχωριανούς του πολεμιστές της Αλβανίας στο καμπαναριό της εκκλησίας. Κατά τις έρευνες, ένας χωροφύλακας, ο Ντούρος Περικλής, ανακάλυψε τον οπλισμό αλλά δεν τον πρόδωσε.¹²⁸ Παρόλες, όμως, τις ποινές σε βάρος αυτών που κατείχαν και έκρυβαν οπλισμό, χιλιάδες όπλα ήταν καλά κρυμμένα και εμφανίστηκαν αργότερα όταν συστάθηκαν οι πρώτες ανταρτικές ελληνικές ομάδες.

Οι Γερμανοί προσπάθησαν να επιβάλουν την εξουσία τους και σε επίπεδο συμβόλων, καθώς, αρχικά, απαγόρευαν την έπαρση της ελληνικής σημαίας. Μόνο η γερμανική σημαία με τον αγκυλωτό σταυρό επιτρεπόταν να κυματίζει στα δημόσια κτίρια.¹²⁹ Ακόμη, ο νομάρχης Θεμελής διαβίβασε εντολή του υπουργείου Εσωτερικών, με την οποία καλούσε τους δημάρχους και τους κοινοτάρχες να προχωρήσουν στην αποκαθήλωση των εικόνων του βασιλιά και του Ιωάννη Μεταξά από τα δημόσια κτήρια¹³⁰ και τη μετονομασία των οδών και των πλατειών, που ονομάζονταν «4ης Αυγούστου», «Ιωάννη Μεταξά» και «Βασιλέως

¹²⁷ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 121-125.

¹²⁸ Ιωάννης Παπαλαζάρου, *Άγιος Αθανάσιος (Τσέγανη). Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις έξι αιώνων*, Άγιος Αθανάσιος 2008, σσ. 124-125.

¹²⁹ arxeiomnimon.gak.org, ηλεκτρονικό τεκμήριο GRSA-PEL_MUN003.01_00003_000001_00054, ΓΑΚ Πέλλας, Αρχείο Δήμου Σκύδρας: Φρουραρχείο Φλωρίνης, «Οδηγία», 7 Μαΐου 1941.

¹³⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης προς Προϊσταμένους Δημοσίων Υπηρεσιών, Δημάρχους Εδέσσης, Γιαννιτών, Προέδρους Κοινοτήτων, Έδεσσα, 3 Ιουνίου 1941.

Γεωργίου Β΄». Επίσης, διαβίβασε εντολή της ελληνικής κυβέρνησης για κατάργηση της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (Ε.Ο.Ν), που είχε ιδρύσει ο Ιωάννης Μεταξάς.¹³¹ Πειθαρχώντας στην παραπάνω διαταγή, η κοινότητα Εξαπλατάνου μετονόμασε την οδό «Βασιλέως Γεωργίου Β΄» σε «Μεγάλου Αλεξάνδρου» και την πλατεία «4ης Αυγούστου» σε «Ελευθερίας», προσπαθώντας με αυτό τον τρόπο να τονώσει τα πατριωτικά αισθήματα των δημοτών της.¹³²

Η τοπική αυτοδιοίκηση ακόμη υποχρεώθηκε να ανακοινώνει τις γερμανικές διαταγές και να διανείμει το προπαγανδιστικό υλικό στους κατοίκους. Οι γερμανικές διαταγές τοιχοκολλούνταν σε δημόσια κτήρια και ανακοινώνονταν ακόμα και μέσα στις εκκλησίες. Μάλιστα ο δημοτικός υπάλληλος, που έκανε την τοιχοκόλληση των διαταγών, υπέγραφε ένα έγγραφο με το οποίο πιστοποιούσε την πράξη του.¹³³ Οι τοπικές αρχές όφειλαν να συνδράμουν τις κατοχικές αρχές με έμπυχο δυναμικό, όποτε αυτές το απαιτούσαν. Οι άρρενες δημότες της Σκύδρας, ηλικίας από 16 μέχρι 60 ετών, υποχρεώθηκαν να εργαστούν αμισθί στις 17 και 18 Μαΐου 1941, από τις 6 π.μ. μέχρι το απόγευμα και να επιχωματώσουν δρόμους και πλατείες.¹³⁴ Τον Οκτώβριο του 1941, οι караγωγείς της Σκύδρας υποχρεώθηκαν σε μεταφορά λίθων για τη συντήρηση των δημοσίων οδών.¹³⁵ Τον Νοέμβριο του ίδιου έτους η ΓΔΜ, μετά από απαίτηση των Αρχών, διέταξε τις κοινότητες να καταρτίσουν καταλόγους με άντρες που θα εργάζονταν στον καθαρισμό των οδών από τα χιόνια. Επιπλέον οι κοινότητες θα επιβαρύνονταν με τα έξοδα σίτισης και στέγασης των αντρών που προέρχονταν από άλλες κοινότητες.¹³⁶ Πολλές φορές οι Γερμανοί, χωρίς την ελληνική μεσολάβηση, ανάγκασαν τους Έλληνες σε υποχρεωτική εργασία. Το σημερινό πάρκο των καταρακτών στην Έδεσσα είναι ένα έργο που οραματίστηκε ο Γερμανός μηχανικός Φριτς, που υπηρετούσε κατά τη διάρκεια της Κατοχής στην Έδεσσα. Στον χώρο εκείνο υπήρχε το χριστιανικό νεκροταφείο και ο ναός της Αναλήψεως, ο οποίος παραμένει

¹³¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης, «Περί αντικατάστασης ονομάτων οδών και πλατειών υπό το όνομα 4ης Αυγούστου ή Ιωάννου Μεταξά και Βασιλέως Γεωργίου Β΄», Αριθ. 8471, Έδεσσα, 7 Ιουλίου 1941. ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους Εδέσσης και Γιαννιτσών και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 9622, Έδεσσα, 3 Αυγούστου 1941.

¹³² ΓΑΚ Πέλλης, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32 (α): Κοινότητα Εξαπλατάνου, «Πρακτικό κοινοτικού συμβουλίου αριθ. 6», 14 Σεπτεμβρίου 1941.

¹³³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Γραφείον Προπαγάνδας Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, Θεσσαλονίκη, 19 Μαρτίου 1943.

¹³⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Κοινότητα Σκύδρας, «Ανακοίνωσις», Αριθ. 552, Σκύδρα, 16 Μαΐου 1941.

¹³⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Κοινότητα Σκύδρας, Σκύδρα, 15 Οκτωβρίου 1941.

¹³⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: ΓΔΜ, «Απόφασις», Αριθ. 83577/5077, Θεσσαλονίκη, 13 Νοεμβρίου 1941.

μέχρι σήμερα. Ο Φριτς έπαιρνε τους θαμώνες από τα καφενεία της Έδεσσας και τους υποχρέωνε να δουλέψουν και να διαμορφώσουν τον χώρο.¹³⁷

3. Το έργο των ελληνικών αρχών

Στα τέλη Απριλίου 1941 πρώτο μέλημα της κυβέρνησης του Γεωργίου Τσολάκογλου ήταν η επανεγκατάσταση των ελληνικών αρχών στα κατεχόμενα εδάφη. Γενικός Διοικητής Μακεδονίας παρέμεινε ο Νικόλαος-Ρίζος Ραγκαβής, ο οποίος με διαταγή του όρισε προσωρινό νομάρχη Πέλλας τον Αναστάσιο Σαραφιανό. Ο τελευταίος στις 23 Απριλίου 1941 ζήτησε από τους δημάρχους και τους κοινοτάρχες μαζί με τα συμβούλιά τους να παραμείνουν στις θέσεις τους και να συνεχίσουν το έργο τους.¹³⁸ Πολύ σύντομα στα τέλη Μαΐου, τοποθετήθηκε νέος νομάρχης Πέλλας ο Γεώργιος Θεμελής. Στις 30 Μαΐου 1941, απέστειλε επιστολή στις δημοτικές και κοινοτικές αρχές, με την οποία ανακοίνωνε τον διορισμό του, τόνιζε την κρισιμότητα των στιγμών, δεσμευόταν για μια δίκαια διοίκηση και έθετε ως προτεραιότητά του την εξυπηρέτηση των πολιτών, ιδιαίτερα των αναξιοπαθούντων και των αγραμμάτων. Επίσης, απαιτούσε με τις ίδιες αρχές και στόχους να συμπορευτεί όλη η διοικητική μηχανή.¹³⁹

Ο πρώτος πυλώνας της ελληνικής διοίκησης ήταν η τοπική αυτοδιοίκηση. Ο έτερος πυλώνας ήταν η χωροφυλακή. Στις 18 Μαΐου 1941 επαναγκαταστάθηκε στην Έδεσσα η Διοίκηση Χωροφυλακής Πέλλας με διοικητή τον ταγματάρχη Απόστολο Γρεβενίτη, ο οποίος πολύ σύντομα στελέχωσε τις υποδιοικήσεις και τους Σταθμούς σε όλο το νομό.¹⁴⁰ Ο Σταθμός Χωροφυλακής Σκύδρας επανδρώθηκε με έναν ανθυπασπιστή και πέντε χωροφύλακες, αλλά μέχρι τις 22 Μαΐου 1941 εκκρεμούσε η τοποθέτηση του ενωμοτάρχη Κυριαντάκη Ιωάννη ως Σταθμάρχη και ενός εγγράμματος χωροφύλακα.¹⁴¹

Μετά τις πρώτες ημέρες της αμηχανίας και της αβεβαιότητας οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να επαναλειτουργήσουν τον κρατικό μηχανισμό. Οι κοινοτικές αρχές συνέχισαν να συντάσσουν προϋπολογισμούς και απολογισμούς για τα επόμενα οικονομικά έτη, οι οποίοι έπρεπε να εγκριθούν από την νομαρχία. Τον Ιούλιο του 1941, στον

¹³⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 112, Αρχείο Ευθύμιου Τσικάρη: (χειρόγραφες σημειώσεις) «Ελλάδα-Ιταλία και η Γερμανική Κατοχή 1941-1944», τόμ. Γ', Θεσσαλονίκη 2003, σ. 81.

¹³⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης, «Περί αναλήψεως καθηκόντων Νομάρχου Πέλλης», Έδεσσα, 23 Απριλίου 1941.

¹³⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 615, Έδεσσα, 30 Μαΐου 1941.

¹⁴⁰ Νικόλαος Σινόπουλος, *ό. π.*, σ. 84.

¹⁴¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Διοικήσεις Χωροφυλακής Έδεσσης προς Κοινότητα Σκύδρας, Αριθ.218/462/1α, Έδεσσα, 22 Μαΐου 1941.

προϋπολογισμό του οικονομικού έτους 1941-1942 της κοινότητας Σκύδρας, η νομαρχία επιχείρησε να περιορίσει τις δαπάνες, μέσω της μείωσης των εξόδων για τους μισθούς του γραμματέα, του βοηθού του γραμματέα, του κλητήρα και του ληξιαρχου. Ακόμη μείωσε τις δαπάνες για τα έξοδα παράστασης του προέδρου της κοινότητας και τις δαπάνες για τις δεξιώσεις, τις τελετές και την αγορά επίπλων.¹⁴² Αντίθετα, ζήτησε αύξηση των δαπανών για την κοινωνική πρόνοια, μέσω όμως αύξησης της φορολογίας των δημοτών.¹⁴³

Ένα μεγάλο μέρος των εσόδων των δήμων και των κοινοτήτων προέρχονταν από την φορολογία των κατοίκων τους. Επιβαλλόταν ο φόρος για τα παραγόμενα προϊόντα, που πλήρωναν οι αγρότες και ο φόρος για τη χρήση πλατειών και πεζοδρομίων, που πλήρωναν οι καταστηματάρχες.¹⁴⁴ Ακόμη υπήρχε ο φόρος για την αγοραπωλησία μικρών και μεγάλων ζώων (αγελάδων, προβάτων) και ο φόρος επί της ακινήτου περιουσίας. Επιπλέον, οι άρρενες κάτοικοι όφειλαν προσωπική εργασία έξι ημερών για την εκτέλεση έργων κοινής ωφέλειας. Τον Μάρτιο του 1942 το ποσό για την απαλλαγή από την υποχρεωτική προσωπική εργασία ορίστηκε από την κοινότητα Εξαπλατάνου σε 500 δραχμές την ημέρα, ενώ το 1943 σε 5.000 δραχμές την ημέρα. Από την προσωπική εργασία απαλλάσσονταν οι δημόσιοι και οι κοινοτικοί υπάλληλοι.¹⁴⁵

Η μείωση της παραγωγής, οι κατασχέσεις των προϊόντων και η οικονομική αδυναμία των πολιτών να πληρώσουν τους φόρους τους είχαν ως αποτέλεσμα τα μειωμένα φορολογικά έσοδα των κοινοτήτων. Από την άλλη, οι δημότες συνεχώς επιβαρύνονταν με νέα έξοδα και εισφορές. Σε ιδιαίτερα δυσχερή θέση βρίσκονταν οι δημόσιοι υπάλληλοι που πληρώνονταν σε δραχμές. Οι συνεχείς αυξήσεις του πληθωρισμού είχαν ως συνέπεια τη μείωση της αγοραστικής δύναμής τους. Για να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα δόθηκε από την Κυβέρνηση «νέο επίδομα ακρίβειας» στους δημοσίους και τους κοινοτικούς υπαλλήλους. Οι δήμοι και οι κοινότητες επιβαρύνθηκαν αυτό το επίδομα όχι μόνο για τους δικούς τους υπαλλήλους, αλλά και για τους υπαλλήλους της νομαρχίας, η οποία ζήτησε νέα έκτακτη εισφορά στις 2 Αυγούστου 1942.¹⁴⁶ Χαρακτηριστικό των μεγάλων αυξήσεων των μισθών, χωρίς όμως αντίκρισμα, ήταν η αύξηση κατά 60% για τις πρώτες 1.000 δραχμές του μισθού

¹⁴² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης, «Περί εγκρίσεως προϋπολογισμού της Κοινότητος Σκύδρας οικον. Έτους 1941-1942», Αριθ. 9284, Έδεσσα, 29 Ιουλίου 1941.

¹⁴³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Νομαρχία Πέλλης, «Περί διαθέσεως επαρκών ποσών εκ των δημοτικών και κοινοτικών εσόδων δια την κοινωνική πρόνοιαν και αντίληψιν», Αριθ. 11749, Έδεσσα, 31 Οκτωβρίου 1941.

¹⁴⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(1): Κοινότητα Σκύδρας, «Συγκεντρωτική κατάσταση εμφανίσεως των γεγονότων εισπράξεως», Σκύδρα, 4 Σεπτεμβρίου 1943.

¹⁴⁵ ΓΑΚ. Πέλλας, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32(α): Κοινότητα Εξαπλατάνου, «Πρακτικά κοινοτικού συμβουλίου αριθ. 2, 9 Μαρτίου 1942 και Αριθ. 1, 25 Ιανουαρίου 1943».

¹⁴⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 14357, Έδεσσα, 2 Αυγούστου 1942.

και κατά 50% για τις επόμενες χιλιάδες, που δόθηκε στους κοινοτικούς υπαλλήλους του Εξαπλατάνου.¹⁴⁷

Εκτός από τα έξοδα για τους μισθούς των υπαλλήλων, η κάθε κοινότητα επωμίστηκε ένα μεγάλο βάρος για την αποκατάσταση των καταστροφών σε έργα υποδομής, όπως δρόμοι και γέφυρες. Οι υποδομές αυτές ήταν απαραίτητες για τη ζωή των κατοίκων και ταυτόχρονα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των αρχών Κατοχής. Μία από τις γέφυρες, που ανατινάχθηκαν κατά την υποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων, βρισκόταν στην περιοχή της Σκύδρας. Τον Ιούλιο του 1941, ο πρόεδρος της κοινότητας με έγγραφο του προς την νομαρχία Πέλλας ζήτησε την συνδρομή της Μηχανικής Υπηρεσίας της Νομαρχίας (Μ.Υ.Δ.Κ.) για την ανακατασκευή της. Μάλιστα, η κοινότητα είχε ήδη στα ταμεία της το ποσό των 42.016 δραχμών, που προήλθε από το κέρδος της πώληση σιτηρών στους δημότες της.¹⁴⁸ Για τη κατασκευή της γέφυρας πραγματοποιήθηκε δημοπρασία στις 13 και 27 Σεπτεμβρίου και στις 1 Νοεμβρίου.¹⁴⁹

Μπορεί τα μεγάλα έργα να ήταν απαραίτητα για τη ζωή των κατοίκων αλλά οι δήμοι και οι κοινότητες έπρεπε να μεριμνήσουν για την υγιεινή, την καθαριότητα και την καθημερινότητα των πολιτών τους. Η αποκομιδή των απορριμμάτων ήταν μία από τις βασικές λειτουργίες των δήμων, την οποία αναλάμβαναν ιδιώτες μετά από δημοπρασία. Τον Οκτώβριο του 1941 υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ του προέδρου της κοινότητας Σκύδρας Λάζαρου Χατζηγεωργίου και του Θεόδωρου Σεϊτανίδη, ο οποίος αναλάμβανε την αποκομιδή των απορριμμάτων της Σκύδρας, καθώς και τον καθαρισμό του αύλακα που την διέρρευε. Η αμοιβή του ορίστηκε σε 24.900 δραχμές.¹⁵⁰ Ακόμη η τοπική αυτοδιοίκηση μεριμνούσε για την ταφή των νεκρών ζώων, που αποτελούσαν εστία μετάδοσης μολυσματικών νόσων.¹⁵¹

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εμφανίστηκαν πολλά προβλήματα στη λειτουργία των σχολείων και σε γενικές γραμμές η εκπαίδευση υπολειπομένη. Οι δήμοι και οι κοινότητες προσπάθησαν με τα πενιχρά οικονομικά μέσα που είχαν να στηρίξουν τα σχολεία. Η κοινότητα Σκύδρας χρηματοδότησε τις σχολικές εφορίες Σκύδρας και Μαυροβουνίου με

¹⁴⁷ ΓΑΚ. Πέλλης, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32(α): Κοινότητα Εξαπλατάνου, «Πρακτικό κοινοτικού συμβουλίου αριθ. 6», 14 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁴⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Κοινότητα Σκύδρας, «Περί διαθήσεως προκύψαντος κέρδους εκ της πώλησεως σίτου και αλεύρων δια την κατασκευήν γέφυρας», Αριθ. 596, Σκύδρα, 5 Ιουνίου 1941.

¹⁴⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας, «Κατάστασις εμφανίονσα τα οδοιορικά έξοδα του Προέδρου της Κοινότητας», Σκύδρα, 28 Νοεμβρίου 1941.

¹⁵⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας, «Εργοληπτικόν καθαριότητας», Αριθ. 5937, Έδεσσα, 20 Οκτωβρίου 1941.

¹⁵¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 15851, Έδεσσα, 7 Οκτωβρίου 1941.

3.500 και 1.500 δραχμές αντίστοιχα.¹⁵² Ακόμη, απέδωσε τα έσοδα από την πώληση των σιτηρών, που είχαν καλλιεργηθεί από την καταργηθείσα Ε.Ο.Ν., στις παραπάνω σχολικές εφορίες.¹⁵³ Τα ποσά αυτά βέβαια ήταν αμελητέα, αλλά έδειχναν τη βούληση των τοπικών αρχών να στηρίζουν την Παιδεία.

Η ελληνική διοίκηση από τις πρώτες μέρες της Κατοχής αντιλήφθηκε τις ελλείψεις που θα δημιουργούνταν σε φάρμακα και γι' αυτό ζήτησε από τις τοπικές αρχές να περισυλλέξουν και να διαφυλάξουν το εγκαταλειμμένο υγειονομικό υλικό του ελληνικού στρατού.¹⁵⁴ Η κοινότητα Σκύδρας περισυνέλεξε δύο κιβώτια με υγειονομικό υλικό που εγκατέλειψε ο στρατός στο σιδηροδρομικό σταθμό. Όμως, τα κιβώτια αυτά κατασχέθηκαν από τους Γερμανούς ως λεία πολέμου.¹⁵⁵ Η ελληνική διοίκηση έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την λειτουργία των νοσοκομείων. Την εποχή εκείνη δεν υπήρχε οργανωμένο σύστημα κοινωνικής ασφάλειας και κάθε πολίτης ήταν υποχρεωμένος να καλύπτει με δικά του έξοδα τη νοσηλεία του. Εξαιρέση αποτελούσαν οι άποροι, οι οποίοι προμηθεύονταν το πιστοποιητικό απορίας από το δήμο ή την κοινότητά τους. Επειδή, όμως, κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι άποροι αυξήθηκαν και πολλές φορές οι δήμαρχοι και οι κοινοτάρχες χορηγούσαν το ανωτέρω πιστοποιητικό και σε μη άπορους, η νομαρχία Πέλλας προειδοποίησε τις τοπικές αρχές ότι θα επιβαρύνονταν τα νοσήλια των μη άπορων δημοτών τους. Το ποσό ανέρχονταν σε 60 δραχμές ημερησίως.¹⁵⁶ Στους προϋπολογισμούς των δήμων και των κοινοτήτων υπήρχε ειδικό κονδύλιο, που αποδιδόταν στα νοσοκομεία για την κάλυψη αυτών των περιπτώσεων. Η αγωνία της νομαρχίας για τη λειτουργία του νοσοκομείου Έδεσσας φαίνεται από το έγγραφο του Οκτωβρίου 1941, που ζητούσε από τις τοπικές αρχές την ταχύτερη απόδοση των οφειλομένων χρημάτων στο νοσοκομείο.¹⁵⁷ Παρόλες τις αντιξοότητες, το νοσοκομείο Έδεσσας αναβάθμισε τις υπηρεσίες του και πλέον, τον Σεπτέμβριο του 1942, μπορούσε να πραγματοποιεί και χειρουργικές επεμβάσεις. Το ημερήσιο όμως νοσήλιο εκτινάχθηκε στις 200 δραχμές, η εγχείρηση στις 10.000 δραχμές και

¹⁵² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινότητας Σκύδρας, Αριθ. 7171/1081, Έδεσσα, 16 Ιουνίου 1941.

¹⁵³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας, «Πρακτικόν συνεδριάσεως», Σκύδρα, 19 Ιουνίου 1941.

¹⁵⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινότητας Σκύδρας, Αριθ. 7413, Έδεσσα, 18 Ιουνίου 1941.

¹⁵⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Κοινότητα Σκύδρας, Αριθ. 633, Σκύδρα, 28 Ιουνίου 1941.

¹⁵⁶ Γ. Α. Κ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης προς τους Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 11229, Έδεσσα, 4 Αυγούστου 1941.

¹⁵⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 17182, Έδεσσα, 22 Οκτωβρίου 1941.

ο τοκετός στις 1.000 δραχμές.¹⁵⁸ Η δεινή οικονομική κατάσταση του νοσοκομείου συνεχίστηκε και το 1943. Τότε η νομαρχία υποχρέωσε τους δήμους και τις κοινότητες σε έκτακτη εισφορά υπέρ του νοσοκομείου.¹⁵⁹

Εκτός από τη περίθαλψη των ασθενών σημαντικό ενδιαφέρον επέδειξε η ελληνική διοίκηση στην πρόληψη σοβαρών ασθενειών, όπως η ελονοσία. Με απόφαση του υπουργείου Εθνικής Πρόνοιας, χορηγήθηκε δωρεάν κινίνη και άλλα ανθελονοσιακά φάρμακα στους νοσούντες. Στα Γιαννιτσία το Υγειονομικό Κέντρο, που χορηγούσε τα φάρμακα, αποτελούνταν από τους ιατρούς Καλλίνη και Μπούκη και τον Επόπτη ελονοσίας Σαδικάκη.¹⁶⁰ Η κοινότητα Σκύδρας χρηματοδότησε με 5.000 δραχμές το ανθελονοσιακό συνεργείο.¹⁶¹ Στη Σκύδρα λειτουργούσε ακόμη Λαϊκό Φαρμακείο, το οποίο χρηματοδοτήθηκε από τη κοινότητα Σεβαστιανών με 1.500 δραχμές¹⁶² και από την κοινότητα Προφήτη Ηλία με 2.500 δραχμές.¹⁶³ Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των αρχών, το 1942 εμφανίστηκαν κρούσματα μηνιγγίτιδας στον νομό.¹⁶⁴

Ένα ακόμη έξοδο που βάρυνε τους δήμους και τις κοινότητες ήταν η μισθοδοσία του υγειονομοφύλακα, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την υγεία των πολιτών. Πρόβλημα ανέκυψε με τον υγειονομοφύλακα Φιλάρετο Εσπερλιάδη και τις κοινότητες Σκύδρας, Ριζαρίου, Ριζού, Σεβαστιανών και Λιποχωρίου, που ήταν επιφορτισμένες με τη μισθοδοσία του. Οι κοινότητες κατήγγειλαν στην νομαρχία ότι ο υγειονομοφύλακας αμελούσε τα καθήκοντά του¹⁶⁵ και αυτός τις κατηγορούσε ότι η μισθοδοσία του δεν γινόταν κανονικά.¹⁶⁶ Το πρόβλημα τελικά λύθηκε με αύξηση του μισθού του κατά 53,60%.¹⁶⁷

Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος είχε ως αποτέλεσμα πολλούς νεκρούς στρατιώτες, αλλά και πολλούς τραυματίες που έχρηζαν ειδικής θεραπείας. Ο θάνατος των στρατιωτών στο μέτωπο

¹⁵⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): ΚρατικόνΝοσοκομείον Εδέσσης προς τον Πρόεδρον της Κοινότητος Σκύδρας, Αριθ. 391, Έδεσσα, 1 Σεπτεμβρίου 1942.

¹⁵⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 2978, Έδεσσα, 20 Μαρτίου 1943.

¹⁶⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 21, υποφάκ. 19(3): Υγειονομική Επιτροπή Ν. Πέλλης προς Επάρχους, Δημάρχους, Προέδρους Κοινοτήτων, Υγειονομικά Ιδρύματα, Αριθ. 2, Έδεσσα, 31 Μαΐου 1943.

¹⁶¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας, «Συνεδρίασις8η», Σκύδρα, 10 Αυγούστου 1941.

¹⁶² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς τον Πρόεδρον Κοινοτήτων Σεβαστιανών, Αριθ. 20425, Έδεσσα, 28 Νοεμβρίου 1941.

¹⁶³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς τον Πρόεδρον Κοινοτήτων Προφ. Ηλιού, Αριθ. 20389, Έδεσσα, 2 Δεκεμβρίου 1941.

¹⁶⁴ ΙΑΥΕ., 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2, ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 3.2.1942», Θεσσαλονίκη, 4 Μαρτίου 1942 και «Ημερήσιον δελτίον 15.3.1942», Θεσσαλονίκη, 16 Μαρτίου 1942.

¹⁶⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς Φιλάρετον Εσπερλιάδη, Κοινοτικόν Υγειονομοφύλακα, Αριθ. 20779, Έδεσσα, 24 Νοεμβρίου 1941.

¹⁶⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων Σκύδρας, Ριζαρίου, Ριζού, Σεβαστιανών, Λιποχωρίου, Αριθ. 15830, Έδεσσα, 18 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁶⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινοτήτων Σεβαστιανών, Αριθ. 20361, Έδεσσα, 28 Νοεμβρίου 1941.

οδηγούσε πολλές φορές σε οικονομική απελπισία και απόγνωση τους οικείους τους. Ως ελάχιστη ελάφρυνση του πόνου της απώλειας και ως ηθική ανταμοιβή, η ελληνική διοίκηση διέθετε εφεδρικά επιδόματα στην οικογένεια του νεκρού στρατιώτη. Τα επιδόματα αυτά τα δικαιούνταν ακόμη οι οικογένειες των εξαφανισθέντων και των αιχμαλώτων στρατιωτών. Η σύζυγος λάμβανε επίδομα 300 δραχμές και τα ανήλικα τέκνα 60 δραχμές το καθένα.¹⁶⁸ Η κυβέρνηση επέδειξε μέριμνα και για τους έφεδρους αξιωματικούς, οι οποίοι ήταν άνεργοι ή άποροι και ενέκρινε χρηματικά βοηθήματα ανάλογα με τον στρατιωτικό βαθμό του καθενός. Ο ανώτερος βαθμός, ο ταγματάρχης, εισέπραττε επίδομα 4.000 δραχμές μηνιαίως, ενώ ο κατώτατος βαθμός, ο ανθυπασπιστής 2.800.¹⁶⁹ Ακόμη η ελληνική διοίκηση ενδιαφέρθηκε για τους τραυματίες και ενέκρινε λουτροθεραπείες.¹⁷⁰ Επίσης, αποφάσισε τη χορήγηση στεγαστικών δανείων στις οικογένειες των εφέδρων¹⁷¹ και σε υπαλλήλους της Μηχανικής Υπηρεσίας της Νομαρχίας.¹⁷² Στο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής, οι κοινότητες έδιναν βοηθήματα, ύστερα από έγκριση της νομαρχίας, σε άπορους πολίτες. Η κοινότητα Σκύδρας έδωσε σε έναν δημότη της βοήθημα 300 δραχμών¹⁷³ και το Πάσχα του 1942 διένειμε επιδόματα αξίας 40.000.¹⁷⁴ Ένα ακόμη πρόβλημα στο οποίο κλήθηκαν οι τοπικές αρχές να δώσουν λύση ήταν η απελευθέρωση εξόριστων και κρατουμένων από τις ελληνικές φυλακές, ακόμη και αυτών που είχαν κομμουνιστικά φρονήματα. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή που υπέγραψαν και έστειλαν στις αρχές Κατοχής ο πρόεδρος της κοινότητας Σκύδρας Λάζαρος Χατζηγεωργίου, ο εφημέριος Κωνσταντίνος Θεοδοσιάδης και αρκετοί κάτοικοι της Σκύδρας. Σε αυτή την επιστολή εγγυήθηκαν προσωπικά για τη νομιμόφρονα στάση των κρατουμένων μετά την απελευθέρωσή τους.¹⁷⁵

Ο χειμώνας του 1941-42 και γενικότερα οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στα αστικά κέντρα έπληξαν κυρίως τα ορφανά και άπορα παιδιά. Οι ελληνικές αρχές και ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (ΕΕΣ) προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, βασιζόμενοι στη

¹⁶⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Λιποχωρίου, «Κατάστασις εμφανίουςα τας δικαιούχους Εφεδρικού Επιδόματος».

¹⁶⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Υπουργείον Εθνικής Αμύνης, «Περί χορηγήσεως χρηματικού βοηθήματος εις αποδεδειγμένως ανέργους και άπορους Εφέδρους Αξιωματικούς». Αριθ. 142108, Αθήνα, 7 Οκτωβρίου 1941.

¹⁷⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Κοινότητα Σκύδρας, «Ονομαστική κατάστασις εμφανίουςα τους τραυματίες και ασθενείς του πολέμου εφέδρους κατοίκους τους έχοντας ανάγκην λουτροθεραπείας», Αριθ. 643, Σκύδρα, 14 Ιουλίου 1941.

¹⁷¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης προς τους Δημάρχους Εδέσσης-Γιαννιτσών και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 7650, Έδεσσα, 18 Ιουνίου 1941.

¹⁷² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 7514, Έδεσσα, 17 Ιουνίου 1941.

¹⁷³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινότητας Σκύδρας, Αριθ. 15528, Έδεσσα, 30 Οκτωβρίου 1941.

¹⁷⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινότητας Σκύδρας, Αριθ. 4715, Έδεσσα, 27 Μαρτίου 1942.

¹⁷⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 16, υποφάκ. 14(2): «Υπεύθυνος δήλωσις», Σκύδρα, 4 Δεκεμβρίου 1941.

μεγαλοφυγία του λαού. Τον Φεβρουάριο του 1942 ο Θεμελής με επιστολή του κάλεσε τους κατοίκους του νομού να δείξουν την αλληλεγγύη τους και να φιλοξενήσουν άπορα παιδιά, προερχόμενα από τα αστικά κέντρα.¹⁷⁶ Στο ίδιο θέμα επανέρχεται με νέο έγγραφο στις 12 Μαρτίου 1942, ζητώντας από τους κοινοτάρχες να καταρτίσουν καταλόγους με οικογένειες δημοτών τους, που επιθυμούσαν να φιλοξενήσουν άπορα παιδιά.¹⁷⁷ Στην έκκληση αυτή για αλληλεγγύη ανταποκρίθηκαν πάρα πολλές οικογένειες από διάφορα χωριά του νομού, όπως η Σκύδρα, τα Σεβαστιανά, το Δυτικό, η Καλλίπολη. Μάλιστα οι οικογένειες ανέφεραν το φύλο του παιδιού που επιθυμούσαν να φιλοξενήσουν.¹⁷⁸ Πέρα από τα αναμφισβήτητα ανθρωπιστικά αισθήματα αυτών των οικογενειών, ο πόλεμος και η Κατοχή δημιούργησαν έλλειψη σε εργατικά χέρια στις αγροτικές κοινότητες. Χρειάζονταν αντρικά χέρια, έστω και παιδικά, για τη βοσκή των ζώων, την καλλιέργεια των αγρών και για τις άλλες αγροτικές εργασίες. Ακόμη, οι πολυμελείς αγροτικές οικογένειες απαιτούσαν καθημερινή και σκληρή εργασία από τη νοικοκυρά του σπιτιού. Επομένως, κάθε νέα βοήθεια από ένα νεαρό κορίτσι ήταν ευπρόσδεκτη. Άλλωστε το κόστος φιλοξενίας αυτών των παιδιών ήταν μηδαμινό, μπροστά στα οφέλη της οικογένειας. Χάρη στην φιλανθρωπία των κατοίκων του νομού Πέλλας αρκετά παιδιά σώθηκαν από την πείνα και τις στερήσεις. Πολλά από αυτά αργότερα υιοθετήθηκαν από αυτές τις οικογένειες ή έμειναν μόνιμα στο νομό, φτιάχνοντας τις δικές τους οικογένειες.¹⁷⁹

Παράλληλα, ο κρατικός μηχανισμός κλήθηκε να αντιμετωπίσει το έντονο προσφυγικό πρόβλημα που δημιούργησε η βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Οι πρόσφυγες συγκεντρώθηκαν αρχικά στη Θεσσαλονίκη. Οι ελληνικές αρχές έπρεπε να βρουν λύση στο άμεσο πρόβλημα στέγασης των προσφύγων. Γι' αυτό αποφάσισαν να τους διαμοιράσουν σε άλλους νομούς. Ο νομός Πέλλας δέχθηκε, από τους πρώτους μήνες του καλοκαιριού του 1941, πρόσφυγες από τις βουλγαροκρατούμενες περιοχές. Οι πρόσφυγες στεγάστηκαν προσωρινά σε δημόσια κτήρια, σχολεία, αποθήκες και σε επιταγμένες οικίες και δωμάτια. Τον Ιούλιο του 1941 η κοινότητα και το Αστυνομικό Τμήμα Σκύδρας δέχθηκαν εντολή από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας (ΓΔΜ) να στεγάσει δύο οικογένειες από το Κάτω Νευροκόπι Δράμας, είτε σε κενά διαθέσιμα οικήματα, είτε με επίταξη δωματίων και

¹⁷⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 2770, Έδεσσα, 18 Φεβρουαρίου 1942.

¹⁷⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 18(3): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων Επαρχίας Εδέσσης, Αριθ. 4103, Έδεσσα, 12 Μαρτίου 1942.

¹⁷⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 18(3): Κοινότητα Σκύδρας, «Υπεύθυνος Δήλωσης».

¹⁷⁹ Προφορική μαρτυρία Θεοδώρας Αποστολίδου, Καλλίπολη 16 Οκτωβρίου 2019.

υποχρεωτική συγκατοίκηση με τις οικογένειες των ιδιοκτητών.¹⁸⁰ Τελικά, οι δύο αυτές οικογένειες με επικεφαλής τον Χαράλαμπο Σαρασίδη στεγάστηκαν στο κτήριο του Δημοτικού σχολείου Μαυροβουνίου.¹⁸¹ Νέοι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στις πόλεις και τα χωριά του νομού, όπως το Μαυροβούνι, ο Προφήτης Ηλίας,¹⁸² το Λιποχώρι,¹⁸³ η Αριδαία, η Παραλίμνη, η Κρύα Βρύση, τα Σεβαστιανά, το Ριζό κ.ά. Τα Γιαννιτσία¹⁸⁴ φιλοξένησαν μεγάλο αριθμό προσφύγων. Μάλιστα μέχρι σήμερα υπάρχει η οδός Δραμοπροσφύγων. Η Σκύδρα φιλοξένησε τουλάχιστον 46 οικογένειες προσφύγων με 196 μέλη, που προέρχονταν από τη Δράμα, τις Σέρρες, την Ξάνθη και την Καβάλα.¹⁸⁵ Ενδεικτικό του πλήθους των προσφύγων που φιλοξένησε ο νομός Πέλλας είναι ότι μόνο από το νομό Δράμας, στα τέλη Οκτωβρίου 1944, διαβιούσαν 796 οικογένειες, κατανεμημένες στην επαρχία Έδεσσας: 200, στην επαρχία Αλμωπίας: 66 και στην επαρχία Γιαννιτσών: 530.¹⁸⁶

Το επισιτιστικό πρόβλημα των προσφύγων προσπάθησε να το αντιμετωπίσει η ελληνική διοίκηση, όπως έκανε με όλες τις ευπαθείς ομάδες πληθυσμού, μέσω βοηθημάτων¹⁸⁷ και της διανομής άρτου και άλλων υλικών αγαθών, όπως σαπουνιού (100 δράμια το άτομο).¹⁸⁸ Η κοινότητα Σκύδρας μέσω εράνου συγκέντρωσε το ποσό των 10.218,50 δραχμών, το οποίο διέθεσε στους πρόσφυγες.¹⁸⁹ Τα μέτρα αυτά αποτελούσαν μικρή ανακούφιση για τους πρόσφυγες, οι οποίοι σώθηκαν κυρίως, χάρη στη φιλευσπλαχνία των κατοίκων του νομού και τη δράση της Εκκλησίας και των δήμων, που οργάνωναν συσσίτια.

Η ελληνική διοίκηση έδειξε ενδιαφέρον για την υγεία των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα έδωσε εντολή στα Υγειονομικά Κέντρα Έδεσσας, Φλώρινας και άλλων

¹⁸⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: ΓΔΜ προς Πρόεδρον Κοινότητας και Αστυνομικό Σταθμάρχη, Αριθ. 16567/1576, Θεσσαλονίκη, 29 Ιουλίου 1941.

¹⁸¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης προς Πρόεδρον Κοινότητας Σκύδρας, Αριθ. 11896, Έδεσσα, 7 Αυγούστου 1941.

¹⁸² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Γεωργική Υπηρεσία Πέλλης προς Αστυνομικόν Τμήμα Σκύδρας, Αριθ. 5329, Έδεσσα, 22 Δεκεμβρίου 1941.

¹⁸³ Προφορική μαρτυρία Γεωργίου Αμανατίδη, Λιποχώρι 2 Οκτωβρίου 2019.

¹⁸⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: ΥγειονομικόνΚέντρον Πέλλης, Αριθ. 1019, Έδεσσα, 12 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁸⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 18(3): Κοινότητα Σκύδρας, «Κατάσταση εμφανίονσα τους στερουμένους άρτου πρόσφυγας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης». Αριθ. 792, Σκύδρα, 5 Σεπτεμβρίου 1942.

¹⁸⁶ Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο-Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας [στο εξής ΜΙΕΤ-ΕΛΙΑ], Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1.2: «Σχέδιον παλιννοστήσεως προσφύγων Νομού Δράμας», Θεσσαλονίκη, 28 Φεβρουαρίου 1945.

¹⁸⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 7655, Έδεσσα, 2 Ιουλίου 1942.

¹⁸⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 21335, Έδεσσα, 5 Δεκεμβρίου 1941.

¹⁸⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας, «Περί διαθέσεως καταθέσεως προερχόμενης εξ εράνου Κοινωνικής Προνοίας δια τους πρόσφυγας της Κοινότητας», Αριθ. 1280, Σκύδρα, 31 Οκτωβρίου 1941.

πόλεων της Μακεδονίας να ενεργήσουν αποφθειρίαση στους πρόσφυγες.¹⁹⁰ Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης, καθώς και οι κλιματολογικές συνθήκες του νομού, ευνόησαν την προσβολή των προσφύγων από ελονοσία. Οι υγειονομικές αρχές μερίμνησαν στέλνοντας το μόνο φάρμακο που ενδεικνυόταν, την κινίνη.¹⁹¹

Πέρα από τα άμεσα προβλήματα της στέγασης και της σίτισης, οι κρατικές αρχές μερίμνησαν για την μόνιμη και ουσιαστική οικονομική αποκατάσταση των προσφύγων. Οι πρόσφυγες, που ήταν δημοτικοί και κοινοτικοί υπάλληλοι, διορίστηκαν σε δήμους και κοινότητες του νομού.¹⁹² Πιο συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1941 υπηρετούσαν ως γραμματείς και κλητήρες δέκα πρόσφυγες στις κοινότητες Σκύδρας, Αριδαίας, Βάλτων, Άρνισσας, Επισκοπής, Καρυώτισσας, Προφήτη Ηλία, Αψάλου και Κρύας Βρύσης.¹⁹³ Ακόμη, το υπουργείο Εσωτερικών προέτρεψε τους γενικούς διοικητές υπηρεσιών, τους νομάρχες, τους επάρχους, τους δημάρχους και τους κοινοτάρχες να προσλάβουν σε διοικητικές θέσεις τους αστούς πρόσφυγες, που κατείχαν τα απαραίτητα προσόντα.¹⁹⁴ Φαίνεται, όμως, ότι δημιουργήθηκαν κάποια προβλήματα μεταξύ των κοινοταρχών και των προσφύγων κοινοτικών υπαλλήλων. Η νομαρχία με έγγραφό της ανέφερε ότι είχε γίνει δέκτης παραπόνων από την πλευρά των προσφύγων. Πιο συγκεκριμένα, οι πρόσφυγες κατήγγειλαν τους κοινοτάρχες ότι δεν τους ανέθεσαν καθήκοντα ή υπεύθυνες υπηρεσίες ή ακόμη ότι τους περιφρονούσαν.¹⁹⁵

Μια άλλη κατηγορία προσφύγων ήταν οι αγρότες. Προσπάθεια αποκατάστασης αυτών των προσφύγων έγινε με τη διανομή γης για καλλιέργεια από τις διαθέσιμες κοινοτικές γαίες¹⁹⁶ και τη χορήγηση καλλιεργητικού δανείου ύψους 400 δραχμών.¹⁹⁷ Ακόμη δόθηκε εντολή στους κατοίκους να παραχωρήσουν προσωρινά αροτριώντα ζώα, εργαλεία, άροτρα και σπόρο για να μπορέσουν οι πρόσφυγες να καλλιεργήσουν την παραχωρηθείσα σε αυτούς

¹⁹⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: ΓΔΜ προς Υγειονομικά Κέντρα Κοζάνης, Φλωρίνης, Εδέσσης, Κιλκίς και Πολυγύρου, Αριθ. 55230, Θεσσαλονίκη, 6 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁹¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Γεωργική Υπηρεσία Νομού Πέλλης προς Επαρχιακούς γεωπόνους Γιαννιτσών-Αλμωπίας, Αριθ. 7424, Έδεσσα, 12 Ιουνίου 1941.

¹⁹² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους Εδέσσης-Γιαννιτσών και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 19316, Έδεσσα, 14 Νοεμβρίου 1941.

¹⁹³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 13160, Έδεσσα, 25 Αυγούστου 1941.

¹⁹⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Υπουργείο Εσωτερικών, «Περί προσλήψεως υπό Δήμων και Κοινοτήτων ανέργων προσφύγων εκ της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης», Αθήνα, 18 Ιουνίου 1943.

¹⁹⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης, Αριθ. 14054, Έδεσσα, 10 Σεπτεμβρίου 1941.

¹⁹⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): «Πρότασις εκμισθώσεως γαιών», Σκύδρα, 18 Οκτωβρίου 1942.

¹⁹⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 1710, Έδεσσα, 19 Φεβρουαρίου 1942.

γη. Σε περίπτωση άρνησης από την πλευρά των ιδιοκτητών, η αστυνομία είχε τη διαταγή να επέμβει.¹⁹⁸

Ως ιδιαίτερη μεταχείριση από τις ελληνικές αρχές μπορεί να εκληφθεί η εξαίρεση των προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη από την προσωπική εργασία για εκτέλεση κοινόχρηστων έργων ή τη φύλαξη των τηλεφωνικών γραμμών.¹⁹⁹

Η ελληνική διοίκηση, όμως, δεν επέδειξε την ίδια ευαισθησία σε μια άλλη κατηγορία πολιτών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως οι πρόσφυγες από τη Σοβιετική Ένωση, που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1930. Πιο συγκεκριμένα, το Τμήμα Εποικισμού Έδεσσας, ενώ ανέφερε ότι οι πρόσφυγες από τη Ρωσία εξομοιώθηκαν με τους πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, απαγόρευσε σε δύο γυναίκες πρόσφυγες από τη Ρωσία να κατασκευάσουν την οικία τους με λίθους και πλιθιά, επιτρέποντας μόνο τη κατασκευή ξύλινων ή καλαμόπλεκτων καλύβων.²⁰⁰ Η στάση αυτή των ελληνικών αρχών ίσως μπορεί να εξηγηθεί σε συνάρτηση με την άρνηση απόδοσης της ελληνικής ιθαγένειας σε αυτούς τους πρόσφυγες και της καχυποψίας της για ύπαρξη κομμουνιστικών φρονημάτων.

Επιπλέον ο νομός Πέλλας δέχθηκε ένα μεγάλο πλήθος οικογενειών από τα μεγάλα αστικά κέντρα. Η κοινότητα Σκύδρας φιλοξένησε οικονομικούς πρόσφυγες από τη Λάρισα, τη Θεσσαλονίκη, τον Πειραιά και την Αθήνα.²⁰¹ Η πείνα και οι στερήσεις οδήγησαν αυτούς τους πολίτες στην επαρχία. Στην προσπάθειά τους να επιβιώσουν, συνήθως ξεπουλούσαν σε εξευτελιστικές τιμές χρυσαφικά, έπιπλα, εργαλεία, σκεύη μαγειρικής, ρούχα, υποδήματα και γενικά ό,τι είχε αξία.

Το μεγαλύτερο, όμως, και δυσεπίλυτο πρόβλημα, που κλήθηκε η κρατική μηχανή να αντιμετωπίσει ήταν η εξασφάλιση της διατροφής του πληθυσμού. Από τη μία η μειωμένη παραγωγή λόγω πολέμου και από την άλλη οι επιτάξεις των Γερμανών προμήνυαν ένα ζοφερό μέλλον, το οποίο, δυστυχώς, έγινε πραγματικότητα το χειμώνα του 1941-42.²⁰² Αρχικά, η ελληνική διοίκηση προσπάθησε να πάρει μέτρα για να αυξήσει τη γεωργική παραγωγή. Η νομαρχία Πέλλας, από πολύ νωρίς, από τον Μάιο του 1941, έδωσε διαταγή

¹⁹⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 20115, Έδεσσα, 15 Νοεμβρίου 1941.

¹⁹⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 2102, Έδεσσα, 1 Μαρτίου 1943.

²⁰⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 21, υποφάκ. 19(3): Γεωργική Υπηρεσία Έδεσσας προς Πρόεδρον Κοινοτήτων Σκύδρας, Αριθ. 5792, Έδεσσα, 1 Ιουνίου 1943.

²⁰¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Κοινότητα Σκύδρας, «Κατάστασις εμφανίονσα τας εγκατασταθέντας εσχάτως οικογενείας εν τη Κοινοτήτι ημών».

²⁰² Περισσότερα για την επισιτιστική κρίση βλ. Βιολέτα Χιονίδου, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Εστία, Θεσσαλονίκη 2011.

στους αγρότες, που καλλιεργούσαν αραβόσιτο στη πρώην λίμνη των Γιαννιτσών, να συγκαλλιεργήσουν και δύο στρέμματα τουλάχιστον με φασόλια.²⁰³ Ακόμη προέτρεψε τις κοινότητες να κατασκευάσουν ή να επισκευάσουν τα κατεστραμμένα αρδευτικά δίκτυα με προσωπική εργασία των δημοτών.²⁰⁴ Επίσης, αποφασίστηκε η παροχή λιπασμάτων μόνο στους αγρότες που καλλιεργούσαν σιτάρι.²⁰⁵ Επιπλέον, πρότεινε στους αγρότες να σπείρουν σιτάρι με σπαρτικές μηχανές και με τη μέθοδο της γραμμικής και σκαλιστικής καλλιέργειας, με σκοπό τη μείωση του απαιτούμενου σπόρου και την αύξηση της παραγωγής. Επειδή, όμως σπαρτικές μηχανές είχαν μόνο οι μεγαλοκτηματίες, αποφάσισε την επίταξη αυτών και τη χρησιμοποίησή τους από όλους τους αγρότες.²⁰⁶

Τα παραπάνω μέτρα για την αύξηση της παραγωγής ήταν ανεπαρκή και δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα. Γι' αυτό η ελληνική διοίκηση στράφηκε στην καταγραφή και τον έλεγχο της παραγωγής και του εμπορίου των ειδών διατροφής. Η νομαρχία Πέλλας με έγγραφό της υποχρέωσε όλους τους εμπόρους και τους εισαγωγείς να δηλώσουν τις ποσότητες των προϊόντων που κατείχαν. Προϊόντα που έπρεπε να δηλωθούν ήταν το σιτάρι, ο αραβόσιτος, η σίκαλη, το αλεύρι, τα όσπρια, τα ζυμαρικά, τα έλαια, το βούτυρο, τα τυριά, τα σαπούνια, η ζάχαρη, ο καφές, το γάλα, το ρύζι, το πετρέλαιο, το οινόπνευμα, τα σπύρτα και πολλά άλλα είδη καθημερινής χρήσης. Ακόμη και οι οικογένειες, που κατείχαν ποσότητες τροφίμων που ξεπερνούσαν τις ανάγκες τους για μια εβδομάδα, έπρεπε να τα δηλώσουν. Ανώτατα όρια για τις ανάγκες μίας εβδομάδας κατά οικογένεια, ορίστηκαν αναλυτικά για κάθε προϊόν. Ενδεικτικά, σίτος και αραβόσιτος: πέντε οκάδες, όσπρια: δύο οκάδες, ελαιόλαδο: μία οκά, πετρέλαιο: διακόσια δράμια.²⁰⁷ Επίσης, ζήτησε από τις κοινοτικές αρχές τα ονόματα των αγροτών, τα στρέμματα που καλλιεργούσαν και τον αριθμό των ζώων που εξέτρεφαν.²⁰⁸ Με κατοπινή διαταγή ζητούσε να πληροφορηθεί επιπλέον τον αριθμό των γαλακτοφόρων αγελάδων και βουβαλιών.²⁰⁹

²⁰³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 5770, Έδεσσα, 20 Μαΐου 1941.

²⁰⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 761, Έδεσσα, 8 Ιουλίου 1941.

²⁰⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Πρακτορείον Εδέσσης προς Προέδρους Κοινοτήτων, Έδεσσα, 22 Σεπτεμβρίου 1941.

²⁰⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 17576, Έδεσσα, 18 Οκτωβρίου 1941.

²⁰⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης, Γραφείον Αγρονομικής Εποπτείας, «Περί υποβολής δηλώσεων κατοχής ορισμένων ειδών διατροφής και βιοτικών αναγκών και απαγορεύσεως της ελευθέρως διαθέσεως τούτων», Αριθ. 7190, Έδεσσα, 12 Ιουνίου 1941.

²⁰⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Υπηρεσία Νομοκτηνιάτρου Πέλλης προς τους Δήμους και Κοινότητας Ν. Πέλλης, Αριθ. 160, Έδεσσα, 6 Αυγούστου 1941.

²⁰⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης προς Προέδρους Κοινοτήτων Επαρχίας Εδέσσης, Αριθ. 13685, Έδεσσα, 29 Αυγούστου 1941.

Το καλοκαίρι του 1941, εποχή συγκομιδής των δημητριακών, η ελληνική διοίκηση προσπάθησε με μια σειρά διαταγών και ενεργειών να ελέγξει την παραγωγή και τη διάθεσή τους. Επέτρεψε στους αγρότες να παρακρατήσουν ένα μικρό μέρος της παραγωγής τους για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών των οικογενειών τους και για τη σπορά του επόμενου έτους και τους υποχρέωσε να παραδώσουν το υπόλοιπο στις κρατικές αποθήκες της Κεντρικής Επιτροπής Προστασίας της Εγχωρίου Σιτοπαραγωγής (Κ.Ε.Π.Ε.Σ.)²¹⁰ Για τον καλύτερο έλεγχο κατά τον αλωνισμό, διόρισε επιστάτες, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για την καταγραφή της παραγόμενης ποσότητας.²¹¹ Η άλεση σιτηρών και σησαμιού από τους παραγωγούς για την κάλυψη των δικών τους αναγκών γινόταν ύστερα από έγκριση των αστυνομικών αρχών. Μάλιστα επιτρεπόταν η άλεση μόνο έξι οκάδων ανά άτομο κάθε οικογενείας. Ο μυλωθρός ήταν υποχρεωμένος να κρατά βιβλίο με τα στοιχεία του κάθε παραγωγού, τις ποσότητες που άλεσε και το σησαμέλαιο που παράχθηκε.²¹² Οι εντολές και οι απαγορεύσεις όμως δεν έβρισκαν ανταπόκριση και οι παραγωγοί άλεθαν χωρίς άδεια τα προϊόντα τους.²¹³

Ελλείψεις σε προϊόντα και απαραίτητα εφόδια για τους αγρότες υπήρχαν πολλές. Η ελληνική διοίκηση αδυνατούσε να εξασφαλίσει τον απαραίτητο πατατόσπορο στους αγρότες για την επόμενη καλλιεργητική περίοδο και γι' αυτό τους συνέστησε να ενεργήσουν από μόνοι τους για να καλύψουν τις ανάγκες τους.²¹⁴ Έλλειψη παρατηρήθηκε και στα αβγά στις αγορές των Γιαννιτσών και της Έδεσσας. Γι' αυτό η νομαρχία υποχρέωσε κάθε οικογένεια να παραδίδει, με πληρωμή, τρία με τέσσερα αβγά εβδομαδιαίως στις κρατικές αρχές.²¹⁵

Η Ελληνική Πολιτεία προσπάθησε να δελεάσει τους παραγωγούς να παραδώσουν την παραγωγή τους στις κρατικές αποθήκες (Κ.Ε.Π.Ε.Σ.). Αρχικά απευθύνθηκε στα πατριωτικά αισθήματα των αγροτών. Ο υπουργός Γεωργίας Ιωάννης Καραμάνος ανέφερε: «Θεωρώ καθήκον μου υπενθυμίσω αγροτικών κόσμον ιεράς υποχρεώσεις κατά σημερινάς δυσχερείς δια την Ελλάδα στιγμάς επιδείξει πλήρη αλληλεγγύην και υπακοήν εις κρατικά κελεύσματα αποσκοπούντα την γενικωτέραν εξυπηρέτησιν του Έθνους».²¹⁶ Στη συνέχεια έδωσε, όπως

²¹⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης, Αριθ. 10347, Έδεσσα, 23 Ιουλίου 1941.

²¹¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 1889, Έδεσσα, 5 Ιουλίου 1941.

²¹² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης, «Αγορανομική Διάταξις υπ' αριθ. 5», Αριθ. 18100, Έδεσσα, 24 Οκτωβρίου 1941.

²¹³ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 1.6.1942», Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1942.

²¹⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Γεωργική Υπηρεσία Ν. Πέλλης, «Εγκύκλιος», Αριθ. 2855, Έδεσσα, 9 Σεπτεμβρίου 1941.

²¹⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης προς άπασας τας Κοινότητες, Αριθ. 14810, Έδεσσα, 2 Σεπτεμβρίου 1941.

²¹⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 22288, Έδεσσα, 17 Δεκεμβρίου 1941.

υποστήριζε, ικανοποιητικές τιμές και δεσμεύτηκε ότι η εξόφληση θα γινόταν ταυτόχρονα με την παράδοση του προϊόντος.²¹⁷ Ακόμη ανακοίνωσε τη χορήγηση διάφορων βασικών αγαθών, όπως ελαίου,²¹⁸ βαμβακερών υφασμάτων και νημάτων,²¹⁹ πετρελαίου, αλατιού και σαπουνιού²²⁰ μόνο στους αγρότες που παρέδωσαν τα προϊόντα τους στις κρατικές αποθήκες. Τα προϊόντα αυτά ήταν απαραίτητα για τους κατοίκους και κάποια από αυτά δίνονταν μόνο με το δελτίο και δε μπορούσαν να τα προμηθευτούν από το εμπόριο. Όταν οι προτροπές δεν επέδωσαν, η ελληνική διοίκηση προχώρησε σε απειλές και ποινές προς τους αγρότες και τους εμπόρους: «Πας μη παραδίδων ολόκληρον την ορισθείσαν προς παράδοσιν ποσότητα... τιμωρείται δια της ποινής της φυλακίσεως και χρηματικής ποινής πεντακοσίων μέχρι ενός εκατομμυρίου [...]. Ο αγοράζων τιμωρείται δια της ποινής του θανάτου και χρηματικής ποινής δέκα χιλιάδων μέχρι δέκα εκατομμυρίων [...]».²²¹ Και συμπλήρωνε: «Πας παραγωγός πωλών αραβόσιτον θα συλλαμβάνεται και ευθύνη του Αστυνομικού Σταθμάρχου θα παραπέμπεται εις την Επιτροπήν Ασφαλείας προς εκτόπισιν [...] Το μέτρο τούτο θα εφαρμόζεται και κατά παντός όστις μεταφέρει λαθραίως, αγοράζει λαθραίως ή αποκρύπτει αραβόσιτον».²²²

Η ελληνική διοίκηση κλιμάκωσε την πίεσή της και απείλησε με την ποινή του θανάτου, εκτός από τους αγρότες, και τους προέδρους των κοινοτήτων και τα μέλη των κοινοτικών συμβουλίων, κατηγορώντας τους για σκόπιμη αμέλεια και ελλιπή άσκηση των καθηκόντων τους.²²³ Τα μέτρα και οι απειλές του κράτους δεν απέδωσαν, γι' αυτό οι γερμανικές αρχές πίεσαν τις ελληνικές να λάβουν αυστηρότερα μέτρα και «εν ανάγκη να χρησιμοποιείται άμεσος εξαναγκασμός» για τους αγρότες. Μάλιστα, για να προσελκύσουν τους αγρότες αύξησαν την τιμή των σιτηρών σε 19 δραχμές την οκά.²²⁴ Με νέα διαταγή, που υπέγραψε ο Ανώτερος Στρατιωτικός σύμβουλος, Dr. Kessler, τον Οκτώβριο του 1941, πέρα από τις ποινές, σημειωνόταν ότι ο αραβόσιτος που θα συγκεντρώνονταν στις κρατικές αποθήκες θα χρησιμοποιούταν αποκλειστικά και μόνο για τις ανάγκες του ελληνικού πληθυσμού των

²¹⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Ένωσις Συνεταιρισμών Γιαννιτών προς τους Προέδρους Κοινοτήτων, συνεταιρισμών, ιερείς και δημοδιδασκάλους Επαρχίας Γιαννιτών, Αριθ. 1303, Γιαννιτά, 4 Ιουλίου 1941.

²¹⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλας προς τους Προέδρους Κοινοτήτων Ν. Πέλλης, Αριθ. 11155, Έδεσσα, 31 Ιουλίου 1941.

²¹⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Κοινότητα Σκύδρας προς άπαντας τους παραγωγούς, Αριθ. 1271, Σκύδρα, 31 Οκτωβρίου 1941.

²²⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης προς τους Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 13774, Έδεσσα, 30 Αυγούστου 1941.

²²¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Νομαρχία Πέλλης, Αριθ. 10347, Έδεσσα, 23 Ιουλίου 1941.

²²² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης, Αριθ. 15232, Έδεσσα, 29 Σεπτεμβρίου 1941.

²²³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: ΓΔΜ, Αριθ. 74570/5070, Θεσσαλονίκη, 11 Οκτωβρίου 1941.

²²⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Περιφερειακό Φρουραρχείο Εδέσσης, «Σύσκεψις», Έδεσσα, 14 Αυγούστου 1941.

αστικών κέντρων.²²⁵ Ακριβώς το ίδιο διαβεβαίωνε λίγους μήνες νωρίτερα, τον Αύγουστο του 1941, η ΓΔΜ, χωρίς όμως να πείθει κανέναν: «Αι Γερμανικαί Αρχαί Κατοχής όχι μόνον δεν πρόκειται να θίξωσιν την παραγωγήν των σιτηρών αλλά και θα βοηθήσωσι την Κυβέρνησιν εις τας προσπαθείας της δια τον επισιτισμόν του Ελληνικού λαού».²²⁶

Τα μέτρα και οι απειλές των ελληνικών και των γερμανικών αρχών δεν είχαν κανένα αποτέλεσμα. Οι αγρότες έκρυβαν τις παραγόμενες ποσότητες, γιατί από τη μια ήθελαν να εξασφαλίσουν την επάρκεια σε τρόφιμα της δικής τους οικογένειας και από την άλλη προσδοκούσαν σε μεγαλύτερο κέρδος, αφού οι τιμές των αγαθών αυξάνονταν συνεχώς, καθώς η μαύρη αγορά λειτουργούσε ανεξέλεγκτα. Τη διαπίστωση της διαρροής μεγάλων ποσοτήτων αγαθών εκτός νομού και της πώλησής τους στη μαύρη αγορά έκανε ο Θεμελής με τηλεγράφημά του στις 31 Οκτωβρίου 1941.²²⁷ Άλλωστε αυτό ήταν αναμενόμενο. Η επάρκεια του νομού σε τρόφιμα ήταν γνωστή στους εμπόρους των Αθηνών. Μάλιστα, ένας από αυτούς, με επιστολή του, πρότεινε συνεργασία στους προέδρους και τους γραμματείς των κοινοτήτων του νομού. Πιο συγκεκριμένα, τους πληροφορούσε ότι αγόραζε μετρητοίς διάφορα προϊόντα, όπως αλεύρι, σιτάρι, παξιμάδια, τραχανά, χυλοπίτες, όσπρια κ.ά. Ακόμη, υποδείκνυε τον τρόπο μεταφοράς τους στην Αθήνα, τα τρόφιμα θα συσκευάζονταν σε μικρές ποσότητες για να μη κινήσουν τις υποψίες των κατοχικών αρχών. Ο συνεργάτης του στο νομό θα εισέπραττε ικανοποιητική αμοιβή. Σε περίπτωση που δεν ενδιαφερόταν ο πρόεδρος ή ο γραμματέας τούς ζητούσε να του συστήσουν άλλο πρόσωπο εμπιστοσύνης για συνεργασία.²²⁸

Η ελληνική διοίκηση απέδωσε την αποτυχία της στη συγκέντρωση των αγαθών στις κρατικές αποθήκες και κατά συνέπεια στην αντιμετώπιση του μεγάλου λιμού του χειμώνα του 1941-1942 στην εμφάνιση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) και στη προτροπή του προς τους αγρότες να αποκρύψουν τα αγαθά τους. Μάλιστα, περίμενε σαμποτάζ και δολιοφθορές στις κρατικές αποθήκες και τα μεγάλα αγροκτήματα. Το καλοκαίρι του 1942, ο Θεμελής συνέστησε στις κοινοτικές αρχές να εξετάσουν τα πολιτικά φρονήματα των εργατών, που προσλαμβάνονταν για τον θερισμό των μεγάλων αγροκτημάτων. Οι εργάτες αυτοί έπρεπε «να κέκτηνται εθνικά φρονήματα και να μη παρεσύρθησαν εις αντεθνικάς ενεργείας».²²⁹ Ακόμη, τις προέτρεψε να συστήσουν

²²⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: ΦελντΚομαντάντ, Θεσσαλονίκη, 11 Οκτωβρίου 1941.

²²⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: ΓΔΜ, Διεύθυνσις Γεωργίας, Αριθ. 29709/2209, Θεσσαλονίκη, 4 Αυγούστου 1941.

²²⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Τηλεγράφημα, Αριθ. 574, Έδεσσα, 31 Οκτωβρίου 1941.

²²⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Θεμ. Θεοδωρόπουλος, Αθήνα, 2 Νοεμβρίου 1941.

²²⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δήμαρχον Εδέσσης και Προέδρους Κοινοτήτων, Αριθ. 8755, Έδεσσα, 28 Μαΐου 1942.

πυροσβεστική υπηρεσία από δημότες τους με σκοπό τη φύλαξη των αποθηκών σιτηρών. Η κοινότητα Σκύδρας, ως κέντρο συγκέντρωσης σιτηρών και μη διαθέτουσα πυροσβεστική υπηρεσία, σύστησε πυροσβεστική ομάδα αποτελούμενη από δεκαπέντε άτομα τον Οκτώβριο του 1942.²³⁰

Η κυριότερη μέριμνα των κοινοτικών αρχών ήταν η κάλυψη των διατροφικών αναγκών των δημοτών τους. Ενδεικτική είναι η περίπτωση της κοινότητας Σκύδρας, η οποία προστάτευσε τις αποθήκες σιτηρών από τις λεηλασίες των πρώτων ημερών της Κατοχής. Στις αποθήκες αυτές διαφυλάχθηκαν από τους πολίτες οι εξής ποσότητες: 300.000 οκάδες αραβόσιτος, 2.000 οκάδες ελαιολάδου και μικρή ποσότητα τριφυλλόσπορου.²³¹ Από την παραπάνω ποσότητα αραβόσιτου περίπου 50.000 με 60.000 οκάδες δεν είχαν πληρωθεί στους αγρότες, οι οποίοι απαιτούσαν τα χρήματά τους, αλλιώς απειλούσαν με διαρπαγή των προϊόντων από τις αποθήκες.²³² Η κοινότητα Σκύδρας στερούνταν σίτου και αλεύρων και γι' αυτό τις πρώτες ημέρες του Μαΐου 1941 απευθύνθηκε στην Ένωση Γεωργικών Συνεταιρισμών Γιαννιτσών και εξασφάλισε την αγορά 20.000 οκάδων σίτου.²³³ Η γρήγορη εξέλιξη της γερμανικής εισβολής είχε ως αποτέλεσμα να «εγκλωβιστούν» στο σιδηροδρομικό σταθμό της Σκύδρας 20 βαρέλια με έλαιο, που είχαν αποσταλεί από τη Θεσσαλονίκη με τελικό προορισμό την Πτολεμαΐδα. Από αυτά τα βαρέλια τα δύο είχαν ήδη λεηλατηθεί, ενώ τα υπόλοιπα διαφυλάχθηκαν από την πολιτοφυλακή. Η κοινότητα Σκύδρας ζήτησε από τον ιδιοκτήτη του ελαίου, την Συνεταιριστική Τράπεζα Πτολεμαΐδας, την αγορά της μισής ποσότητας, υπενθυμίζοντας τις ενέργειές της για τη διαφύλαξη του ελαίου και τονίζοντας τη μεγάλη έλλειψη σε αυτό το είδος.²³⁴

Η έλλειψη ελαίου παρατηρήθηκε σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής. Το Φεβρουάριο του 1943, η κοινότητα Σκύδρας σε συνεργασία με τον Γεωργικό Συνεταιρισμό Πολυπλατάνου απευθύνθηκαν στην Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, στην Υπηρεσία Ανταλλαγών και πέτυχαν την προμήθεια ελαίου, ανταλλάσσοντας φασόλια και αραβόσιτο. Η σχέση ανταλλαγής ορίστηκε ως εξής: για το 60% του ελαίου η αναλογία ήταν 3,5 οκάδες φασόλια

²³⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Κοινότητα Σκύδρας, «Ονομαστική Κατάστασις εμφανίσιμα την συσταθείσα ομάδα πυροσβεστών», Σκύδρα, 14 Οκτωβρίου 1942.

²³¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας προς Τεχνικήν Επιθεώρησιν Κεντρικής Μακεδονίας Αγροτικής Τραπέζης, Αριθ. 531, Σκύδρα, 27 Απριλίου 1941.

²³² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2: Κοινότητα Σκύδρας, Αριθ. 547, Σκύδρα, 12 Μαΐου 1941.

²³³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας προς την Ένωσιν Γεωργικών Συνεταιρισμών Γιαννιτσών, Αριθ. 538, Σκύδρα, 3 Μαΐου 1941.

²³⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.2: Κοινότητα Σκύδρας προς Συνεταιριστική Τράπεζα Πτολεμαΐδος, Αριθ. 540, Σκύδρα, 4 Μαΐου 1941.

για μία οκά έλαιο και για το 40% του ελαίου, 6 οκάδες αραβόσιτου για μία οκά έλαιο.²³⁵ Ανταλλαγή προϊόντων έγινε και με την κοινότητα Καρδάμυλων της Χίου. Πιο συγκεκριμένα, αντάλλαξε αραβόσιτο με 300.000 λεμόνια και 3.000 οκάδες ελιών.²³⁶

Το επισιτιστικό πρόβλημα στον νομό ήταν μεγάλο κυρίως στα αστικά κέντρα. Αντίθετα, στις αγροτικές κοινωνίες υπήρχε αυτάρκεια ειδών διατροφής. Η κατοχική κυβέρνηση προσπάθησε να επιλύσει το πρόβλημα ιδρύοντας την Υπηρεσία Επισιτισμού. Η νομαρχία Πέλλας σύστησε, τον Ιούλιο του 1941, Γραφεία Επισιτισμού στην Έδεσσα και την Αριδαία και παραρτήματα στα Γιαννιτσά, τη Σκύδρα, την Άρνισσα, την Καρυώτισσα, τα οποία υπάγονταν στο Γραφείο Έδεσσας. Τα Γραφεία Επισιτισμού ήταν υπεύθυνα για την εφαρμογή της επισιτιστικής πολιτικής και των αγορανομικών διατάξεων του κράτους. Οι παραπάνω αρμοδιότητες ως τότε άνηκαν στην αστυνομία, η οποία υποχρεώθηκε να συνδράμει στο έργο των Επισιτιστικών Γραφείων. Τα Επισιτιστικά Γραφεία και τα παραρτήματά τους στελεχώθηκαν με μόνιμους και έφεδρους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς.²³⁷ Το κράτος προσπαθούσε να ελέγξει όλες οι αγορές και οι μεταφορές προϊόντων. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η άδεια που έδωσε η Νομαρχία Πέλλας σε έναν κάτοικο του Μαυροβουνίου για να μεταφέρει 720 οκάδες σίτου από το Μαυροβούνι στη Σκόπελο, όπου διέμενε η εξαμελής οικογένειά του.²³⁸

Το πιο σημαντικό μέτρο για την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος του πληθυσμού ήταν η λειτουργία των λαϊκών συσσιτίων. Αρχικά, από το 1941 δραστηριοποιήθηκε ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (Ε.Ε.Σ.). Για την προμήθεια του Ε.Ε.Σ. σε τρόφιμα ο Θεμελής συγκρότησε επιτροπή σε κάθε κοινότητα, αποτελούμενη από τον πρόεδρο της κοινότητας και τον αστυνομικό σταθμάρχη ή εντεταλμένα όργανα της κοινότητας. Σκοπός της κάθε επιτροπής ήταν να συγκεντρώσει όσπρια, πατάτες, κρεμμύδια και άλλα αγαθά έναντι πληρωμής. Κάθε αγρότης ήταν υποχρεωμένος να πουλήσει μία ή δύο ή και περισσότερες οκάδες από τα παραπάνω προϊόντα σε αυτή την επιτροπή.²³⁹ Λαϊκά συσσίτια λειτούργησαν στην Έδεσσα με ενέργειες του Μητροπολίτη Εδέσσης και Πέλλης Παντελεήμονα, ο οποίος ήταν πρόεδρος της οργάνωσης «Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής

²³⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 19(2): Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Υπηρεσία Ανταλλαγών, Αριθ. 112, Θεσσαλονίκη, 4 Φεβρουαρίου 1943.

²³⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Κοινότητα Σκύδρας προς την Αυτόνομη Υπηρεσίαν Μακεδονίας, «Χορήγησις αδείας μεταφοράς ελαίων και λεμονιών επ' ανταλλαγή», Αριθ. 880, Σκύδρα, 17 Σεπτεμβρίου 1942.

²³⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης, «Περί συστάσεως Γραφείων Επισιτισμού», Αριθ. 9224, Έδεσσα, 12 Ιουλίου 1941.

²³⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.4: Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 12536, Έδεσσα, 20 Αυγούστου 1941.

²³⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 4, υποφάκ. 3.5: Νομαρχία Πέλλης, «Περί συνεισφοράς των κατοίκων της περιφερείας μας υπέρ του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού εις είδη οσπρίων κ.λπ.», Αριθ. 19408.

Αλληλεγγύης» (Ε.Ο.Χ.Α.). Η οργάνωση αυτή συστάθηκε στην Αθήνα από τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και ίδρυσε παραρτήματα σε όλες τις μεγάλες πόλεις. Ένα μέρος της χρηματοδότησης της Ε.Ο.Χ.Α. ανέλαβαν υποχρεωτικά οι δήμοι και οι κοινότητες του νομού ύστερα από εντολή του Θεμελή.²⁴⁰ Λαϊκά συσσίτια λειτούργησαν στην Σκύδρα και την Αριδαία, όπου συστάθηκαν Επιτροπές από ευυπόληπτους πολίτες.²⁴¹

Το έντονο επισιτιστικό πρόβλημα, οι ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού και η αδυναμία των ελληνικών αρχών να λειτουργήσουν ομαλά και να επιβάλουν την τάξη, δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες επικράτησης της ανομίας και της ανασφάλειας στην ύπαιθρο. Θύματα κλοπής συνήθως έπεφταν οι κάτοχοι τροφίμων και ιδιαίτερα οι μυλωθροί, οι έμποροι και οι αγρότες. Πιο συγκεκριμένα, τον Μάρτιο του 1942 κλάπηκαν από τον Α. Λουϊζάκη από την Παραλίμνη, 38.000 δραχμές, 140 οκάδες αραβόσιτου και 36 οκάδες σίτου, από τον Β. Τουφεξή από τα Γιαννισιά τρόφιμα και αντικείμενα, από το μύλο του Χατζηδημητρίου και του Λαζαρίδη από την Έδεσσα 495 οκάδες αραβοσιτάλευρου και από τον Σπ. Χαμαλίδη από την Αριδαία 37.000 δραχμές και άλλα αντικείμενα. Τον Απρίλιο του 1942, άγνωστοι λήστεψαν δύο ζωέμπορους κοντά στο Ριζάρι και τους απαίρεσαν 90.000 δραχμές. Από το μύλο του Α. Καλαϊτζή από τη Δωροθέα έκλεψαν 200 οκάδες αραβόσιτο. Στην Κρύα Βρύση τέσσερις κάτοικοι ληστεύτηκαν από ενόπλους. Τον Μάιο του ίδιου έτους, στο χωριό Σωτήρα από τέσσερις χωρικούς απαίρεσαν 352.000 δραχμές και στο χωριό Ραχώνα έκλεψαν 500 οκάδες σιτηρών και 2.000 δραχμές.²⁴² Στο χωριό Καλή, στις 19 Μαρτίου 1942, βρέθηκαν αδικαιολόγητα 1659 οκάδες σίτου σε έναν νερόμυλο. Ο συλληφθείς μυλωθρός προσπάθησε να δωροδοκήσει ανεπιτυχώς με 2.000.000 δραχμές έναν χωροφύλακα. Τελικά ένας άλλος χωροφύλακας βοήθησε τον μυλωθρό να δραπετεύσει, αποδεχόμενος μόνο 350.000 δραχμές.²⁴³

Στη γενικότερη ανομία μπορεί να ενταχθούν οι αρπαγές ζώων Ελλήνων κτηνοτρόφων από Βούλγαρους στρατιώτες, που περνούσαν τα σύνορα, όπως συνέβη στις 19 και 20 Μαΐου 1942 στα χωριά Άνω και Κάτω Λουτράκι και στις 27 Μαΐου 1942 στο χωριό Πευκωτό.²⁴⁴

²⁴⁰ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς Δημάρχους Εδέσσης-Γιαννιτσών, Αριθ. 4194, Έδεσσα, 4 Μαΐου 1943.

²⁴¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 20, υποφάκ. 18(3): Νομαρχία Πέλλης, «Απόφασις», Αριθ. 1867, Έδεσσα, 16 Νοεμβρίου 1942.

²⁴² ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 18.3.1942», «Ημερήσιον δελτίον 19.3.1942», «Ημερήσιον δελτίον 31.3.1942», «Ημερήσιον δελτίον 13.4.1942», «Ημερήσιον δελτίον 16.4.1942», «Ημερήσιον δελτίον 4.5.1942», «Ημερήσιον δελτίον 15.5.1942».

²⁴³ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον της 2ας Απριλίου 1942», Θεσσαλονίκη, 3 Απριλίου 1942.

²⁴⁴ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 16.5.1942», Θεσσαλονίκη, 29 Μαΐου 1942 και «Ημερήσιον δελτίον 1.6.1942», Θεσσαλονίκη, 2 Ιουνίου 1942.

Η κυκλοφορία πολλών και διαφορετικών νομισμάτων, ελληνικών, γερμανικών, ιταλικών, βουλγαρικών επέτεινε τη σύγχυση μεταξύ των πολιτών και ευνόησε την κερδοσκοπία και την απάτη. Επιτήδειοι κυκλοφορούσαν στα χωριά και προσπαθούσαν να πείσουν τους χωρικούς ότι τα παλιά τραπεζογραμμάτια των χιλίων δραχμών, που κυκλοφορούσαν πριν την Κατοχή, ήταν ακριβότερα κατά 200 με 300 δραχμές από τα νέα χαρτονομίσματα των χιλίων που έθεσε σε κυκλοφορία η κατοχική κυβέρνηση. Υποτιμητικά αυτά τα χιλιάρικα ονομάζονταν «καταρράκτες», γιατί εικονίζανε στη μία όψη τους καταρράκτες της Έδεσσας. Η έκδοση αυτών των χαρτονομισμάτων ίσως ήταν μία συμβολική πράξη από το Γιαννιτσιώτη υπουργό Οικονομικών Σωτήριο Γκοτζαμάνη, με την οποία έδειχνε την αγάπη του για τον τόπο του.²⁴⁵

Το καλοκαίρι του 1943 επεφύλαξε μία δυσάρεστη εξέλιξη για την κατοχική κυβέρνηση. Στις αρχές του Ιουλίου οι Γερμανοί αποφάσισαν την επέκταση της ζώνης που κατείχαν τα βουλγαρικά στρατεύματα μέχρι τον Αξιό ποταμό και ταυτόχρονα την αντικατάσταση των Ελλήνων νομαρχών και των επάρχων από Γερμανούς. Όλοι οι νομάρχες, όπως και ο Θεμελής, είχαν μόνο συμβουλευτικό ρόλο και δεν υπέγραφαν κανένα έγγραφο. Τα εσωτερικά έγγραφα μεταξύ της νομαρχίας και των υπηρεσιών της υπογράφονταν από τους διευθυντές της νομαρχίας, ενώ τα έγγραφα προς τις προϊστάμενες αρχές της ΓΔΜ από τον Γερμανό νομάρχη.²⁴⁶

Οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι σύμμαχοί τους κατηγορούσαν τους νομάρχες και γενικότερα τις ελληνικές αρχές για αναποτελεσματικότητα και συγκάλυψη-υποστήριξη των αντιστασιακών οργανώσεων. Στις 24 Ιουλίου 1943 ο Θεμελής διαβίβασε τις διαταγές του προϊσταμένου της Γερμανικής Διοικητικής Περιφέρειας Μακεδονίας για αύξηση των ωρών εργασίας των δημοσίων υπαλλήλων. Το νέο ωράριο καθορίστηκε ως εξής: Δευτέρα-Παρασκευή: από 7.00 μέχρι 12.30 και από 16.30 μέχρι 19.00. Σάββατο: από 7.00 μέχρι 13.00. Όμως οι Έλληνες προϊστάμενοι ήταν υποχρεωμένοι ανά πάσα στιγμή να βρίσκονται στη διάθεση των Γερμανών. Τα παραπάνω μέτρα κρίθηκαν αναγκαία ύστερα από τη διαπίστωση του Γερμανού Διοικητή: «Κατά τους παρελθόντας μήνας διεπίστωσα ότι σχεδόν άπασαι αι διαταγαί των Γερμανικών υπηρεσιών διεκπεραιούνται μόνον κατόπιν επανειλημμένης υπενθυμίσεως. Επειδή δεν παραδέχομαι ότι η παρέλκουσα αυτή διεκπεραίωσις των διαταγών της αρχής Κατοχής οφείλεται σε παθητική αντίστασιν των Ελληνικών Αρχών, φαίνεται αναγκαία δια την αύξησιν της εργατικής δυνάμεως των δημοσίων λειτουργών και

²⁴⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 19, υποφάκ. 18(1): Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Υποκατάστημα Έδεσσης προς Πρόεδρον Κοινότητος, Έδεσσα, 12 Σεπτεμβρίου 1942.

²⁴⁶ ΙΑΥΕ, 1943-1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, υποφάκ. 1: Υπόμνημα Δημητρίου Ανδρεάδη, Νομάρχου Δράμας, «Περί της καταστάσεως εν Μακεδονία», Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 1943.

υπαλλήλων[...].²⁴⁷ Στην πραγματικότητα η στάση αυτή των δημοσίων υπαλλήλων ήταν μία μορφή παθητικής αντίστασης και όχι οκνηρία.

Η θέση των Ελλήνων νομαρχών έγινε ακόμη πιο δύσκολη και περίπλοκη μετά την εμφάνιση των ανταρτικών ομάδων στη Μακεδονία, την ανάπτυξη του αντιστασιακού κινήματος και των κατηγοριών εναντίον τους για συνεργασία με τους Γερμανούς. Η εαμική πλευρά κατηγορήσε τον Θεμελή για συνεργασία με τους Γερμανούς και μάλιστα ότι είπε: «Όποιος σηκώνει όπλο ενάντια στους Γερμανούς δεν είναι Έλληνας» και ότι ήταν ο οργανωτής και ο αρχηγός «ληστοσυμμοριών» και «προδοτικών» οργανώσεων, όπως η ΠΑΟ και «Οι φίλοι του χωριού» στην Αλμωπία.²⁴⁸

Η θέση του Θεμελή έγινε ακόμα πιο επικίνδυνη γιατί ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της ΥΒΕ-ΠΑΟ και ο αρχηγός της στο νομό. Το καλοκαίρι του 1943 προσπάθησε να οργανώσει ένοπλα σώματα στο Βέρμιο και το Πάικο και ταυτόχρονα να επιτύχει συνεργασία ή ανοχή με την άλλη μεγάλη αντιστασιακή οργάνωση, το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Οι προσπάθειές του όμως απέτυχαν. Στις 9 Αυγούστου 1943, ο Θεόδωρος Θωμαΐδης, σύζυγος της αδερφής του Θεμελή και μουσικός διευθυντής του φιλεκπαιδευτικού συλλόγου «Αριστοτέλης» της Φλώρινας εκτελέστηκε από τους Γερμανούς στην Κλαδοράχη μαζί με άλλα 14 άτομα, ως αντίποινα για την ενέδρα νεαρών ανταρτών του ΕΛΑΣ σε γερμανικό αυτοκίνητο του Λόχου Σφαγής Ζώων στην οδό Φλώρινας-Αγίας Παρασκευής.²⁴⁹ Το γεγονός αυτό ίσως συνέβαλε καταλυτικά στην απόφαση για διαφυγή του Θεμελή στη Μέση Ανατολή. Το αρχηγείο της ΠΑΟ στις αρχές Σεπτεμβρίου έδωσε εντολή στον Θεμελή να εγκαταλείψει τη θέση του στη νομαρχία Πέλλας. Ο Θεμελής αρχικά κατέφυγε στα τμήματα της ΠΑΟ στη Χαλκιδική και αργότερα στις αρχές Νοεμβρίου διέφυγε στη Μέση Ανατολή με καράβι.²⁵⁰

Ο νομάρχης δεν ήταν ο μόνος που προτίμησε τη φυγή. Πολλοί κοινοτάρχες, δεχόμενοι πιέσεις από Γερμανούς και από αντάρτες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, προτίμησαν να εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και τα χωριά τους και να καταφύγουν στην ασφάλεια των μεγάλων αστικών κέντρων. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι στο χωριό Εξαπλάτανος δεν πραγματοποιήθηκε ούτε ένα κοινοτικό συμβούλιο το 1944.²⁵¹ Η φυγή των ελληνικών αρχών ερχόταν σε

²⁴⁷ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς άπασας τας Δημοσίας Αρχάς και Νομικά Πρόσωπα, Αριθ. 7979, Έδεσσα, 24 Ιουλίου 1943.

²⁴⁸ Νίκος Αμαξόπουλος, *Πολιτική οργάνωση Εθνικής Αντίστασης Αλμωπίας 1941-1947*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 5.

²⁴⁹ Δορδανός, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 278-282. ΙΑΥΕ, 1943-1944, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 1, υποφάκ. 1: Υπόμνημα Δημητρίου Ανδρεάδη, Νομάρχου Δράμας, «Περί της καταστάσεως εν Μακεδονία», Αθήνα 16 Οκτωβρίου 1943, σ. 8.

²⁵⁰ Βουλή των Ελλήνων, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, τόμ. Α', Αθήνα 1962, σ. 93.

²⁵¹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32(α): Κοινότητα Εξαπλάτανου, Πρακτικά συνεδριάσεων κοινοτικού συμβουλίου.

αντίθεση με την έκκληση που έκανε τον Ιούλιο του 1943 ο κατοχικός πρωθυπουργός Ιωάννης Ράλλης: «Οι Έλληνες υπάλληλοι από του ανώτατου εν τη ιεραρχία μέχρι του κατώτατου και εις τον προς την Φίλτατην Πατρίδα ιερών όρκων των θέλουσι παραμείνει εις ην έκαστος ετάχθη θέσιν υπερήφανοι και ακλόνητοι και θέλουσιν επιτελέσει τα καθήκοντα των[...]».²⁵² Η απήχηση όμως της κατοχικής κυβέρνησης ήταν αμελητέα με αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση του κρατικού μηχανισμού.

4. Η συνεισφορά της Ιεράς Μητρόπολης Εδέσσης και Πέλλης

Αρωγός στην προσπάθεια της Ελληνικής Πολιτείας να αντιμετωπίσει τις νέες συνθήκες της Κατοχής στάθηκε η ελληνική Εκκλησία. Τις πρώτες ημέρες της Κατοχής η Ιερά Μητρόπολη «Εδέσσης και Πέλλης», όπως ονομαζόταν τότε η σημερινή Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας,²⁵³ βρέθηκε ακέφαλη, ύστερα από τον θάνατο του Μητροπολίτη Κωνσταντίου Α΄ Ρούση ή Καπιτζόγλου. Ο Μητροπολίτης Κωνσταντίος ήταν μία σημαντική προσωπικότητα που ποίμανε το νομό για περίπου 27 χρόνια σε δύο θητείες (α. 20/6/1912 έως 13/10/1922 και β. 5/2/1924 έως 5/6/1941) και συνέβαλε ουσιαστικά στην ειρηνική απελευθέρωση της Έδεσσας από τον τουρκικό ζυγό το 1912 και στη μετέπειτα αποκατάσταση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η γερμανική Κατοχή και οι πιέσεις της συνετέλεσαν, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στον πρόωρο θάνατό του από έμφραγμα του μυοκαρδίου.²⁵⁴

Οι ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν στο νομό και κυρίως η εκδήλωση φιλοβουλγαρικών διαθέσεων από μερίδα σλαβόφωνων της περιοχής οδήγησαν τους Μητροπολίτες Θεσσαλονίκης Γεννάδιο και Βεροίας και Ναούσης Αλέξανδρο να κάνουν την εξής έκκληση στην Ιερά Σύνοδο: «Επιβάλλεται η ανάδειξις προσώπου δυναμικού, ενάρετου και Εθνάρχου». Στις 24 Οκτωβρίου 1941 εκλέχθηκε από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος νέος Μητροπολίτης ο Παντελεήμων Παπαγεωργίου και η ενθρόνισή του στην Έδεσσα έγινε στις 16 Νοεμβρίου 1941.²⁵⁵ Ο Παντελεήμονας στον πρώτο λόγο του κατά την ενθρόνισή του επέκρινε αυτούς που εκμεταλλεύονταν την ανάγκη των πολιτών για τρόφιμα:

²⁵² ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1): Νομαρχία Πέλλης προς άπασας τας Πολιτικές Δημοσίας Αρχάς, Αριθ. 7721, Έδεσσα, 19 Ιουλίου 1943.

²⁵³ Τα χρόνια της Κατοχής η επαρχία Αλμωπίας υπαγόταν εκκλησιαστικά στη Μητρόπολη Φλωρίνης.

²⁵⁴ Κωνσταντίνος Σταλίδης, *Η Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας*, τόμ. Α΄, Έδεσσα 2006, σσ. 345, 349 και 355.

²⁵⁵ Πολύκαρπος Μαντζάρογλου, «Ο Μητροπολίτης Παντελεήμων και η πνευματική του παρακαταθήκη στην Έδεσσα», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 183-184.

«Άπληστοι και ακόρεστοι εν τη πλεονεξία αυτών, οι ευνοούμενοι των σημερινών περιστάσεων, εκμεταλλεύονται ως άφρονες τας ανάγκας και στερήσεις των άλλων και τας μεγάλας συμφοράς και δε φοβούνται και δεν εντρέπονται να εμπορεύονται και να συναλλάσσονται, κατά τρόπον άδικον και ανήθικον και σκληρόν, ζητούντες περιουσίαν ολόκληρον δια ψυχία τροφής, δια σταγόνα ελαίου, δια τεμάχιον άρτου, απομυζώντες ούτω το αίμα και την ζωήν των αδελφών» και έθεσε ως στόχο: «Κλήρος και λαός, η Εκκλησία πάσα, θα αφιερωθώμεν εις τα έργα της αγάπης και θα μοχθήσωμεν συνεργαζόμενοι δια την περίθαλψιν και ανακούφισιν και παρηγορίαν και προστασίαν και ενίσχυσιν, ηθικήν και υλικήν, των εν τη ιερά ταύτη Μητροπόλει εμπεριστάτων αδερφών».²⁵⁶

Σε όλη τη διάρκεια της ποιμαντορίας του έκανε περιοδείες ακόμη και στα πιο απομακρυσμένα χωριά για να τονώσει το ηθικό των κατοίκων. Οι κάτοικοι τον λάτρευαν και συνέρρεαν στις εκκλησίες για να ακούσουν το φλογερό και πατριωτικό κήρυγμά του. Ως αρχηγός του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ) οργάνωνε συσσίτια για τους άπορους και μοίραζε σταφιδόψωμα στους μαθητές των σχολείων.²⁵⁷ Το καλοκαίρι του 1943 έκανε έρανο για να καλύψει τις επισιτιστικές ανάγκες Ελλήνων ομήρων, που κρατούνταν φυλακισμένοι από τους Γερμανούς στο κτήριο του τότε Γυμνασίου Έδεσσας.²⁵⁸

Με το κύρος και την παιδεία που διέθετε (μιλούσε Αγγλικά) μεσολαβούσε στις γερμανικές αρχές και αγωνιζόταν για την απελευθέρωση Ελλήνων φυλακισμένων. Μία μαρτυρία αναφέρει τη διάσωση εγκύου γυναίκας από βέβαιη εκτέλεση.²⁵⁹ Άλλες μαρτυρίες αναφέρουν τη διάσωση των Εδεσσαίων που συγκέντρωσαν οι Γερμανοί στην αυλή του Γυμνασίου και την απελευθέρωση ομήρων από το στρατόπεδο συγκέντρωσης «Παύλος Μελάς» της Θεσσαλονίκης. Μεταξύ των ομήρων που απελευθερώθηκαν ήταν ο μακεδονομάχος Τρύφων Σιβένας, ο δικηγόρος Γιάννης Δεληβοριάς, ο Λάζαρος Γιαννούσης, ο Άλκης Κυρτσόγλου, ο Κων/νος Βυζοβίτης, ο Νίκος Μαρινίδης, ο Γεώργιος Γεωργίου, ο Ευστράτιος Λυμπάρης και ο Ιορδάνης Κερέμογλου. Όταν οι Γερμανοί συνέλαβαν κατοίκους της Κρύας Βρύσης που μετέφεραν τρόφιμα για τον ΕΛΑΣ, μεσολάβησε και πάλι διαβεβαιώνοντας τους κατακτητές ότι τα τρόφιμα προορίζονταν για τις ανάγκες των συσσιτίων της Μητρόπολης.²⁶⁰ Ένα απόγευμα, καθώς έκανε εσπερινό στην εκκλησία της

²⁵⁶ Παντελεήμων Παπαγεωργίου, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, *Ποιμαντορικά*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 39.

²⁵⁷ Λάμπης Γερεμτζές, «Αναμνήσεις και εκδηλώσεις τιμής για τον από Έδεσσης και Πέλλης κανονικό Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονα Παπαγεωργίου», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 210-211.

²⁵⁸ Κωνσταντίνος Σταλίδης, «Παντελεήμων Α΄ Παπαγεωργίου, ο Μεγαλοπρεπής: Μαρτυρίες», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 199.

²⁵⁹ Ιωήλ Φραγκάκης, «Χαιρετισμός», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 18.

²⁶⁰ Λάμπης Γερεμτζές, «Κατοχικές αναμνήσεις Εδεσσαίων», στο *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, τόμ. Β΄, Έδεσσα 2005, σσ. 29-34.

Αγίας Σοφίας, εισήλθαν στο ναό Έλληνες αντιστασιακοί προκειμένου να αποφύγουν τη σύλληψη από τους Γερμανούς που τους καταδίωκαν. Ο Παντελεήμονας τους έκρυψε και τους βοήθησε να διαφύγουν αργότερα στο Λόγγο. Όταν οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ ανατίναξαν τρένα με γερμανικά και ιταλικά στρατεύματα σε δύο επιχειρήσεις στις 3 και 6 Αυγούστου 1944 στη θέση Μουχαρέμ-Χάνι και οι Γερμανοί απειλούσαν με αντίποινα αθώους κατοίκους της Έδεσσας, ο Μητροπολίτης Παντελεήμονας μεσολάβησε και αποφεύχθηκαν τα χειρότερα.²⁶¹ Προς το τέλος της Κατοχής πέτυχε την απελευθέρωση δύο ιερέων, που είχαν αντιστασιακή δράση, τονίζοντας στον Γερμανό διοικητή ότι το τέλος του πολέμου πλησιάζει.²⁶² Προκειμένου να διασώσει το ποίμνιο του πρόσφερε τον εαυτό του για θυσία. Μάλιστα φέρεται ότι είπε στους Γερμανούς: «Αν εκτελέσετε τους αθώους ανθρώπους, ζητώ υπεύθυνα να εκτελέσετε κι εμένα. Ο ποιμὴν πρέπει να είναι μαζί με τα πρόβατα».²⁶³

Η πιο σημαντική ενέργεια του Παντελεήμονα έγινε στις 13 Σεπτεμβρίου 1944. Τότε ένας Έλληνας αντάρτης σκότωσε έναν Αυστριακό αξιωματικό που καθόταν στο μπαλκόνι του σπιτιού του στη συνοικία Βαρόσι της Έδεσσας. Οι Γερμανοί για αντίποινα περικύκλωσαν το εργοστάσιο του Τσίτση και ετοιμάζονταν να το πυρπολήσουν μαζί με τους 400 εργάτες του. Με την μεσολάβηση του Παντελεήμονα γλίτωσαν οι εργάτες και το εργοστάσιο. Έπειτα, όταν οι Γερμανοί πυρπόλησαν τη συνοικία Βαρόσι και σκότωναν αθώους πολίτες, ο Παντελεήμονας έτρεξε προς τα εκεί και έπιασε από τα γκέμια το άλογο του Γερμανού αξιωματικού Εμπερλάιν για να τον συγκρατήσει. Ο Εμπερλάιν που ήταν σε έξαλλη κατάσταση, συνήλθε από τις διαμαρτυρίες του ιεράρχη και διέταξε το τέλος της επιχείρησης. Η φωτιά τελικά κατέστρεψε εκκλησίες, οικίες και καταστήματα αλλά αποφεύχθηκε η εξάπλωσή της σε όλη την Έδεσσα. Την ίδια ημέρα οι Γερμανοί συνέλαβαν 150 περίπου Εδεσσαίους και τους οδήγησαν στη θέση Τσιφλίκι με σκοπό να τους εκτελέσουν. Ξανά ο Παντελεήμονας μεσολάβησε κάνοντας εκκλήσεις στους Γερμανούς για αυτοσυγκράτηση και έλεος.²⁶⁴

Ο Μητροπολίτης Παντελεήμονας ήταν από τα ηγετικά στελέχη της ΠΑΟ στο νομό.²⁶⁵ Ποτέ όμως δεν έκανε διακρίσεις ανάλογα με την ιδεολογία και την πολιτική τοποθέτηση των πιστών. Όλους τους θεωρούσε παιδιά του και γι' αυτό από κάποια μέλη του ΕΑΜ

²⁶¹ Σταλίδης, «Παντελεήμων Α΄ Παπαγεωργίου, ο Μεγαλοπρεπής: Μαρτυρίες», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 203.

²⁶² Συνέντευξη Άννας Καράπας, 23 Νοεμβρίου 2019.

²⁶³ Σταλίδης, *Η Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμοπίας*, σ. 378.

²⁶⁴ Λάμπης Γερεμτζές, «Αναμνήσεις και εκδηλώσεις τιμής για τον από Εδέσσης και Πέλλης κανονικό Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονα Παπαγεωργίου», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 211-213.

²⁶⁵ Χαράλαμπος Καλλινικίδης, *Ελληνική Εθνική Αντίσταση (Αίμα-Δάκρυ-Νίκη)*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009, σσ. 29-30.

απολάμβανε την αποδοχή και τον σεβασμό και από κάποια άλλα την ανοχή τους. Μαζί με τον Θεμελή προσπάθησε να στηρίξει, εθνικά και υλικά, τον χειμαζόμενο από τις δυσκολίες πληθυσμό. Η δράση του προκάλεσε τις αντιδράσεις και, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία, οι Γερμανοί σκόπευαν να τον συλλάβουν. Ο Θεμελής προσπαθώντας να προστατεύσει τον Παντελεήμονα σε τηλεφωνική επικοινωνία τού τόνισε: «Σεβασμιότατε προσέχετε μήπως σας αφανίσουν» κι εκείνος απάντησε: «Οι στρατηγοί τυφεκίζονται οι δε αρχιερείς απαγχονίζονται και είμαι έτοιμος προς τούτο».²⁶⁶ Σε μία από τις επισκέψεις του στα γραφεία των Γερμανών στη Θεσσαλονίκη απειλήθηκε και ραπίστηκε από τον διοικητή, ο οποίος του είπε: «Ωστε εσύ είσαι ο παλιοδεσπότης που μου παίρνεις μέσα από τα χέρια μου όλους τους κρατουμένους».²⁶⁷

Ο Παντελεήμων δε πορεύτηκε μόνος του στη δύσκολη εποχή της Κατοχής. Συγκέντρωσε γύρω του ένα πλήθος ανθρώπων, κληρικών και λαϊκών, που είχαν ως κοινό στοιχείο την πίστη στο Χριστό και την πατρίδα. Στους άμεσα συνεργάτες του συγκαταλέγονταν ο Αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Παπασαραντόπουλος, ο ιεροκήρυκας Αθανάσιος Φραγκόπουλος, ο κληρικός Χαρίτωνας Πνευματικάκης, ο γραμματέας της Μητρόπολης Γιάκας, ο καλόγηρος Στέφανος Αφεντουλίδης (μετέπειτα Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών) κ.ά.²⁶⁸ Για ένα μικρό χρονικό διάστημα διόρισε ως ιεροκήρυκα στα Γιαννιτσία τον Αυγουστίνο Καντιώτη, τον μετέπειτα Μητροπολίτη Φλώρινας.²⁶⁹

Κατά την Κατοχή δύο ιερείς της Μητρόπολης Έδεσσας, με προσφυγική καταγωγή από την Καλλίπολη της Ανατολικής Θράκης, ο Ιωάννης Καρδάμης και ο Κωνσταντίνος Μόραλης, υπήρξαν θύματα των γερμανικών αντιποίνων. Ο ιερέας Ιωάννης Καρδάμης κατοικούσε με τη σύζυγό του και τα πέντε παιδιά του στο Αχλαδοχώρι και ήταν εφημέριος στο χωριό Μάνδαλο. Στις 7 Μαρτίου 1944 ο Ιωάννης Καρδάμης μετέβη στα Γιαννιτσία για εκκλησιαστικές υποθέσεις. Οι κάτοικοι του Μανδάλου τον εξουσιοδότησαν να λάβει από την Αγροτική Τράπεζα το ποσό των 14.000.000 δραχμών για να αγοράσει υφάσματα για λογαριασμό τους. Έξω από τη τράπεζα οι Γερμανοί τον συνέλαβαν μαζί με το γιο του Κωνσταντίνο, χωρίς καμιά εξήγηση. Μετά από λίγο απελευθέρωσαν το μικρό παιδί. Στις 13

²⁶⁶ Νικόλαος Τζώρτζης, *Παντελεήμων Α΄ Παπαγεωργίου*, Λόγος Β΄, Χάρακας Λακωνίας, 1 Αυγούστου 2009, σ. 12.

²⁶⁷ Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Ημερολόγιο 2006.

²⁶⁸ Κωνσταντίνος Νούσκας, «Σκόρπιες σκέψεις για τη δραστηριότητα του αείμνηστου Μητροπολίτου Εδέσσης και Πέλλης Παντελεήμονος Παπαγεωργίου κατά την περίοδο 1941-1946», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *ό.π.*, σ. 259.

²⁶⁹ Τζώρτζης, *ό.π.*, σ. 24.

Μαρτίου 1944 οι Γερμανοί εκτέλεσαν τον Ιωάννη Καρδάμη μαζί με άλλους δύο κρατούμενους κοντά στο χωριό Ασβεσταριό.²⁷⁰

Στις 21 Ιουλίου 1944, ανάμεσα στα χωριά Καλή και Άνυδρο, άντρες του ΕΛΑΣ έστησαν ενέδρα και σκότωσαν δύο Γερμανούς στρατιώτες που σκοπό είχαν να προμηθευτούν αυγά για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού. Ο πρόεδρος της Καλής Ηλίας Στανίτσας και ο εφημέριος του χωριού Κωνσταντίνος Μόραλης μετέβησαν στον τόπο του συμβάντος για να διαπιστώσουν τι έγινε και να κατευνάσουν τους Γερμανούς, ώστε να αποφευχθούν τα αντίποινα. Οι Γερμανοί θεώρησαν υπαίτιους τους δύο άντρες, τους συνέλαβαν, τους βασάνισαν στα κρατητήρια της Έδεσσας και τέλος τους εκτέλεσαν.²⁷¹

Ακόμη από τους Γερμανούς εκτελέστηκε ο ιερέας του Κάτω Γραμματικού Αθανάσιος Κατσαντώνης και από το βουλγαρικό στρατό ο ιερέας της Λαγκαδιάς Αλμωπίας Παπανώε Παπαοικονόμου.²⁷²

²⁷⁰ Συνέντευξη Κωνσταντίνου και Χαράλαμπου Καρδάμη, Αχλαδοχώρι, 10 Νοεμβρίου 2019.

²⁷¹ Συνέντευξη Βασιλικής Στανίτσα, Καλή, 25 Νοεμβρίου 2019.

²⁷² Αθανάσιος Παπαευγενίου, *Μάρτυρες κληρικοί Μακεδονίας-Θράκης (1941-1945)*, χ.έ., Αθήνα 1948, σσ. 19, 21 και 28.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΙ ΞΕΝΕΣ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΕΣ

1. Η ιταλορουμανική προπαγάνδα

Η ιταλορουμανική προπαγάνδα²⁷³ προσπάθησε να βρει πρόσφορο έδαφος στους βλάχικους πληθυσμούς που ζούσαν στην πόλη της Έδεσσας, στα χωριά του Βερμίου και του Καϊμακτσαλάν Πάτημα, Κεδρώνας και Άνω Γραμματικό και στα χωριά του Πάικου Αρχάγγελος, Μεγάλα Λιβάδια, Κούπα, Σκρα και Κάρπη. Τα τελευταία τρία χωριά άνηκαν στην τότε επαρχία Παιονίας.

Πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιταλορουμανική κίνηση είχε ο ιερέας Χρήστος Φρασερίτης. Αρχικά προσπάθησε να παρασύρει τους κατοίκους του χωριού Κεδρώνας για να εκδηλωθούν ως Ρουμάνοι. Οι κάτοικοι αντέδρασαν και ο Φρασερίτης αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το χωριό και να εγκατασταθεί στην Έδεσσα. Μάλιστα οι κάτοικοι του Κεδρώνα απέστειλαν επιστολή στο νομάρχη Πέλλας με την οποία αποδοκίμαζαν τις ενέργειες του ιερέα. Στην Έδεσσα ο Φρασερίτης συνέχισε την προπαγάνδα του και σε συνεργασία με τους Βούλγαρους συνδέσμους προσπάθησε να πετύχει την παραχώρηση ιερού ναού για τους ρουμανίζοντες, χωρίς όμως κανένα αποτέλεσμα. Μετά τη νέα αποτυχία του ο Φρασερίτης συνέχισε τη δράση του στα Γρεβενά και τη Λάρισα.²⁷⁴

Η ρουμανική προπαγάνδα προσπάθησε να προσελκύσει τους βλαχόφωνους πληθυσμούς, εκμεταλλευόμενη την έλλειψη τροφίμων και τις μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες που υπήρχαν. Η διανομή τροφίμων και άλλων απαραίτητων ειδών ήταν το κύριο μέσο αύξησης της επιρροής της. Τον Οκτώβριο του 1942 διανεμήθηκαν 15 τόνοι τροφίμων σε ρουμανίζοντες στην Έδεσσα, το Πάτημα, τον Κεδρώνα και το Άνω Γραμματικό. Ενώ είχε συμφωνηθεί μεταξύ του Θεμελή και του βλάχου Μητσιμπόνα, σημαντικού στελέχους της ιταλορουμανικής κίνησης, η διανομή 9 οκάδων αραβόσιτου σε κάθε ρουμανίζοντα και η υπόλοιπη ποσότητα να διανεμηθεί σε άπορες οικογένειες από τον νομάρχη, ο Φρασερίτης παραβίασε τη συμφωνία και διένειμε 12 οκάδες μόνο στους ρουμανίζοντες. Επίσης διανεμήθηκαν 9 οκάδες αραβόσιτου κατά άτομο στους ρουμανίζοντες του Αρχάγγελου, των Μεγάλων Λιβαδιών, του Σκρα, της Κούπας, της Αξιούπολης και της Κάρπης. Στο τελευταίο

²⁷³ Περισσότερα για την ιταλορουμανική προπαγάνδα βλ. Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος*, Σταμούλης, Αθήνα 2016. Σταύρος Παπαγιάννης, *Τα παιδιά της λύκαινας. Οι επίγονοι της Ρωμαϊκής λεγεώνας κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944)*, Σοκόλης, Αθήνα 2004.

²⁷⁴ Αθανάσιος Χρυσόχου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951, σσ. 72-73.

αυτό χωριό, μετά από ερώτηση Γερμανού αξιωματικού γιατί παίρνουν τρόφιμα από τους Ρουμάνους, τρεις μόνο Βλάχοι δήλωσαν ρουμανική εθνική συνείδηση, ενώ οι περισσότεροι δήλωσαν ότι τα παίρνουν από ανάγκη.²⁷⁵

Τον Νοέμβριο και το Δεκέμβριο 1942 διανεμήθηκαν στους ρουμανίζοντες της Αλμωπίας, της Έδεσσας, του Κεδρώνα, του Πατήματος και του Άνω Γραμματικού τρόφιμα, όπως ζάχαρη, έλαιο, ρύζι, ζυμαρικά, μαργαρίνη, μαρμελάδα, όσπρια, καφές, φρούτα, τυριά, κονσέρβες κρέατος και αλάτι.²⁷⁶ Διανομές τροφίμων και άλλων ειδών πρώτης ανάγκης επαναλήφθηκαν την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1943.²⁷⁷

Άλλο μέσο που χρησιμοποίησε η ρουμανική προπαγάνδα ήταν η λειτουργία ρουμανικών σχολείων.²⁷⁸ Ρουμανικά σχολεία λειτουργούσαν προπολεμικά στα βλαχόφωνα χωριά Κεδρώνας, Άνω Γραμματικό, Αρχάγγελος, Μεγάλα Λιβάδια, Κούπα και Σκρα. Όμως την περίοδο της Κατοχής, εξαιτίας της ρουμανικής προπαγάνδας αυξήθηκε σημαντικά ο αριθμός των μαθητών τους.²⁷⁹ Ενδεικτική ήταν η περίπτωση του σχολείου του Αρχαγγέλου. Ενώ τον Σεπτέμβριο του 1942 είχε 10 μαθητές, στο τέλος του σχολικού έτους 1942-1943 ο αριθμός τους αυξήθηκε στους 46.²⁸⁰

Πρωτεργάτες της ρουμανικής προπαγάνδας αποτέλεσαν οι δάσκαλοι των ρουμανικών σχολείων, οι οποίοι αμείβονταν πολύ ικανοποιητικά και άρα είχαν προσωπικό όφελος από την αύξηση της ρουμανικής επιρροής. Τον Μάρτιο του 1942, ενώ ένας διευθυντής Α΄ τάξης στο ελληνικό δημόσιο λάμβανε μισθό 20.000 δραχμές, η αμοιβή του ρουμανοδιδασκάλου ανερχόταν στις 50.000 δραχμές τον μήνα.²⁸¹ Στο χωριό Αρχάγγελος έντονη δράση ανέπτυξε ο δάσκαλος του ρουμανικού σχολείου Σιούπκας. Μάλιστα προέβαλε το κίνητρο ότι οι κάτοχοι της ρουμανικής ταυτότητας εξαιρούνταν των γερμανικών συλλήψεων και αντιποίνων.²⁸²

Η ρουμανική προπαγάνδα με πρωτεργάτη τον Φρασερίτη προσπάθησε να στρατολογήσει νέους στην νεοϊδρυθείσα ιταλική χωροφυλακή με έδρα τη Λάρισα. Το 1942 από τη Βέροια στρατολογήθηκαν αρχικά 26 νέοι και το 1943 άλλοι 16. Τους τελευταίους μάλιστα συνόδευσε στη Λάρισα ο Έδεσσαίος Βλάχος Ιωάννης Στολίγκας. Οι νέοι αυτοί γρήγορα

²⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 80-81.

²⁷⁶ Στο ίδιο, σ. 82.

²⁷⁷ Στο ίδιο, σσ. 147-149.

²⁷⁸ Περισσότερες πληροφορίες για τα ρουμανικά σχολεία στην Ελλάδα βλ. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Ανδρέας Ανδρέου, Αναστασία Ταναμπάση, «Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949)», ανακοίνωση στο ΛΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Μάιος 2010, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία.

²⁷⁹ Χρυσόχου, *Η δράσις της ιταλορουμανικής*, σσ. 86-87.

²⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 73 και 87.

²⁸¹ Στο ίδιο, σ. 84.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 73.

απογοητεύτηκαν και επέστρεψαν στις οικίες τους, κατηγορώντας τον Φρασερίτη και τον Στολίγκα για εξαπάτηση. Έτσι το σχέδιο των Ιταλών για ίδρυση σώματος καραμπινιέρων, αποτελούμενο από Βλάχους εθελοντές, ναυάγησε.²⁸³

Η επόμενη προσπάθεια της ρουμανικής κίνησης ήταν η δημιουργία ένοπλου σώματος για την αντιμετώπιση των ανταρτικών ομάδων του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Ο Βλάχος Γεώργιος Μητσιμπούνας,²⁸⁴ μετά από περιοδείες του σε Βέροια και Θεσσαλονίκη, κατάφερε να στρατολογήσει αρκετούς σπουδαστές της τελευταίας τάξης της εμπορικής σχολής της Θεσσαλονίκης, μεταξύ αυτών και έναν με καταγωγή από την Έδεσσα.²⁸⁵ Χαρακτηριστικό του αντιαμικού προσανατολισμού της βλάχικης κίνησης αποτελεί το γεγονός ότι η Ρουμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης κατέθεσε στέφανο στην κηδεία του μοίραρχου Γεωργίου και του χωροφύλακα Χλαπουτάκη που δολοφονήθηκαν κοντά στο χωριό Γαλατάδες Γιαννιτσών από άντρες του ΕΑΜ το 1943.²⁸⁶

Συμπερασματικά οι βλάχικοι πληθυσμοί του νομού εκμεταλλεύτηκαν τις υλικές παροχές της ιταλορουμανικής προπαγάνδας και επέδειξαν απροθυμία να ακολουθήσουν την κίνηση του Φρασερίτη μένοντας πιστοί στην ελληνική συνείδησή τους. Το καλοκαίρι του 1943, με την ολοκληρωτική επικράτηση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στους ορεινούς όγκους της Πέλλας, αποτέλεσε το χρονικό σημείο του τέλους της ιταλορουμανικής προπαγάνδας στο νομό.

2. Η βουλγαρική προπαγάνδα

2.1 Η δράση της βουλγαρικής προπαγάνδας

Όπως ήδη αναφέρθηκε, στον νομό Πέλλας ζούσαν αρκετές χιλιάδες σλαβόφωνοι, χωρίς όμως να μπορεί να προσδιοριστεί ακριβώς ο αριθμός τους. Σύμφωνα με διάφορες στατιστικές και απογραφές ο αριθμός τους κυμαινόταν ανάμεσα στις 20.000 και τις 35.000. Αυτούς τους σλαβόφωνους Έλληνες πολίτες η Βουλγαρία τους θεωρούσε Βούλγαρους και προσπάθησε να τους προσεταιριστεί για να υλοποιήσει το μεγαλοϊδεατικό όνειρό της. Πρωταγωνιστικό ρόλο στην οργάνωση της φιλοβουλγαρικής προπαγάνδας και δραστηριότητας έπαιξαν οι Βούλγαροι σύνδεσμοι στα γερμανικά φρουραρχεία και η

²⁸³ Στο ίδιο, σσ. 101-102.

²⁸⁴ Περισσότερες πληροφορίες για τον Γεώργιο Μητσιμπούνα βλ. Θανάσης Καλλιανιώτης, «Οι αντικομμουνιστές καπετάνιοι στη Δυτική Μακεδονία (1942-1949)», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 204-211.

²⁸⁵ Χρυσόχου, *Η δράση της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, σ. 104.

²⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 120.

Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης. Αρχικά στο γερμανικό φρουραρχείο της Έδεσσας είχε τοποθετηθεί ως σύνδεσμος και διερμηνέας ο υπολοχαγός Σαρακίνωφ, αλλά στις 1 Αυγούστου 1941 αντικαταστάθηκε από τον υπολοχαγό Μπλαντένωφ. Τον Σεπτέμβριο του 1941 όλο το γερμανικό φρουραρχείο μαζί με τον Μπλαντένωφ μετατέθηκε στο Λαγκαδά. Νέος σύνδεσμος ανέλαβε ο Βούλγαρος ανθυπολοχαγός Αντόν Κάλτσεφ.²⁸⁷ Το 1942 ο Κάλτσεφ ανέλαβε διερμηνέας στο φρουραρχείο της Φλώρινας και αντικαταστάθηκε στην Έδεσσα από τον ανθυπολοχαγό Σφετοσλάβ Γκρόζεφ.²⁸⁸ Το 1943 σύνδεσμος στον Γερμανό φρούραρχο της Έδεσσας Γκέρλιτς ήταν ο Βούλγαρος ανθυπολοχαγός Βίλτσεφ,²⁸⁹ ο οποίος στις 7 Οκτωβρίου 1943 μετατέθηκε στη Σόφια.²⁹⁰ Τον πρωταγωνιστικό ρόλο όμως στον νομό Πέλλας και γενικότερα σε όλη τη Δυτική Μακεδονία είχε ο Κάλτσεφ. Αυτός ήταν ο ιθύνων νους που καθοδηγούσε και συντόνιζε τις ενέργειες της βουλγαρικής προπαγάνδας.

Η Βουλγαρική Λέσχη ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη τον Απρίλιο του 1941.²⁹¹ Στις 26 Οκτωβρίου 1941 οι Γερμανοί την αναγνώρισαν επίσημα και στις αρχές του 1942 της παραχώρησαν την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Χρυσόστομου και της επέτρεψαν να ιδρύσει βουλγαρικό σχολείο.²⁹² Σύμφωνα με το καταστατικό της βασικός στόχος της ήταν η σωματική ανάπτυξη, η μόρφωση και γενικότερα η εκπολιτιστική δράση των Βουλγάρων που ζούσαν στην ελληνική Μακεδονία. Βασικά μέσα για την επίτευξη των σκοπών της ήταν η οργάνωση ομιλιών, μαθημάτων, εκδρομών, η υλική βοήθεια στα αδύνατα μέλη της, η ίδρυση εκκλησιαστικών χορωδιών, γυμναστικών συλλόγων, βιβλιοθηκών και αναγνωστηρίων.²⁹³

Ο πραγματικός στόχος των Βουλγάρων ήταν ο εκβουλαρισμός των σλαβόφωνων Ελλήνων και η ένταξη της Μακεδονίας στο βουλγαρικό κράτος. Για να το επιτύχουν αυτό απαραίτητη προϋπόθεση ήταν από τη μια να πειστούν οι γερμανικές αρχές ότι η πλειοψηφία των κατοίκων της Μακεδονίας ήταν Βούλγαροι και από την άλλη οι σλαβόφωνοι να αναγνωρίσουν τη Βουλγαρία ως τη μόνη δύναμη που μπορούσε να τους προστατεύσει και να τους βοηθήσει. Οι Βούλγαροι από την πρώτη στιγμή εμφανίστηκαν ως προστάτες των σλαβόφωνων και ταυτόχρονα συκοφαντούσαν τις ελληνικές αρχές. Στις 15 Μαΐου 1941 ο Βούλγαρος απεσταλμένος στο Βερολίνο διαμαρτυρήθηκε έντονα για την ασεβή συμπεριφορά

²⁸⁷ Αθανάσιος Χρυσοχόου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας 1941-1942*, τόμ. 1, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1950, σσ. 40-41.

²⁸⁸ Στο ίδιο, σ. 87.

²⁸⁹ Αθανάσιος Χρυσοχόου, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας 1943-1944*, τόμ. 2, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 177.

²⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 182.

²⁹¹ Χρήστος Καρδαράς, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997, σ. 21.

²⁹² Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 252.

²⁹³ Στο ίδιο, σ. 114.

των ελληνικών αρχών απέναντι στους «Βούλγαρους της Έδεσσας».²⁹⁴ Από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής η Βουλγαρία έθεσε σε εφαρμογή το σχέδιό της και για να πετύχει το σκοπό της χρησιμοποίησε πολλούς τρόπους και μέσα.

α) Προσέλκυση εξόριστων και φυλακισμένων κομμουνιστών και Ελλήνων στρατιωτών

Κατά τη δικτατορία του Μεταξά αρκετοί σλαβόφωνοι κομμουνιστές φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν σε νησιά του Αιγαίου. Αυτούς προσπάθησε η βουλγαρική προπαγάνδα να τους εμφανίσει ως Βούλγαρους, θύματα της καταπίεσης του ελληνικού κράτους. Κατάφερε μάλιστα να πετύχει την απελευθέρωσή τους από τις γερμανικές αρχές. Χαρακτηριστική είναι η απελευθέρωση 27 στελεχών του ΚΚΕ από τις φυλακές της Ακροναυπλίας τον Ιούνιο του 1941. Ύστερα από ενέργειες του στελέχους του ΚΚΕ Δέλλιου ή Νεδέλκου Παπανεδέλκου, ένας Βούλγαρος υπάλληλος της βουλγαρικής πρεσβείας στην Αθήνα και δύο Γερμανοί απελευθέρωσαν σλαβόφωνους, μέλη του ΚΚΕ, οι οποίοι δήλωσαν βουλγαρική καταγωγή.²⁹⁵ Η απελευθέρωση των κομμουνιστών από την εξορία και τις φυλακές ελάχιστα ωφέλησε τη βουλγαρική προπαγάνδα γιατί οι περισσότεροι από αυτούς εντάχθηκαν στο ΕΑΜ και πολέμησαν αργότερα τον Βούλγαρο και τον Γερμανό κατακτητή. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις των απελευθερωθέντων Ανδρέα Τζήμα, Λάζαρου Ζησιάδη-Τερπόφσκι, Κυριάκου Πυλάη, Ζήση Καλλιμάνη, Ευστράτιου Κέντρου και Ανδρέα Τσίπα, οι οποίοι πρωταγωνίστησαν στον αντιστασιακό αγώνα στη Δυτική Μακεδονία.²⁹⁶

Άλλη ομάδα που προσπάθησαν οι Βούλγαροι να προσεταιριστούν ήταν οι 370 περίπου Έλληνες στρατιώτες που βρίσκονταν αιχμάλωτοι σε στρατόπεδα στην Ιταλία.²⁹⁷ Αυτοί μεταφέρθηκαν από την Ιταλία στη Σόφια, όπου πείστηκαν να δηλώσουν βουλγαρική καταγωγή και να λάβουν βουλγαρικές ταυτότητες. Μετά από δύο μήνες 30 περίπου στρατιώτες παρέμειναν στη Βουλγαρία και εντάχθηκαν στη βουλγαρική χωροφυλακή και οι υπόλοιποι επέστρεψαν στην Ελλάδα με τις βουλγαρικές ταυτότητες. Μάλιστα ένας έφεδρος ανθυπολοχαγός από την Έδεσσα χρησιμοποιήθηκε για να μεταδίδει προπαγανδιστικές

²⁹⁴ Βάιος Καλογρηάς, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 2012, σ. 117.

²⁹⁵ Γιάννης Μανούσακας, *Ακροναυπλία*, Δωρικός, Αθήνα 1978, σσ. 196-197.

²⁹⁶ Για τη δράση των παραπάνω βλ. Ιωάννης Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία (1941-1944)*, τόμ. Α', β' έκδ., Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 37, 87-88, 115, 148, 160, 162. Κυριάκος Πυλάης, *1870-1990. Μνήμες-Βιώματα-Στοχασμοί*, Αθήνα 1990.

²⁹⁷ Ευάγγελος Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», Χ. Φλιάσερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 422.

ομιλίες από το ραδιοφωνικό σταθμό της Σόφιας.²⁹⁸ Στα Γιαννιτσία ο Χρ. Α. δέχθηκε να γίνει πράκτορας των Βουλγάρων, αφού έλαβε την υπόσχεση της απελευθέρωσης του γιου του και του γαμπρού του που ήταν αιχμάλωτοι πολέμου στην Ιταλία.²⁹⁹

Η γερμανική κατάκτηση και η καταστροφή των συγκοινωνιών εγκλώβισαν χιλιάδες Έλληνες στρατιώτες μακριά από τον τόπο κατοικίας τους. Αυτή την ανάγκη για επάνοδο στις εστίες τους προσπάθησε να εκμεταλλευτεί η βουλγαρική προπαγάνδα. Όσοι Έλληνες στρατιώτες δήλωναν Βούλγαροι, εξασφάλιζαν την άμεση μεταφορά τους στις οικίες τους με οχήματα και έξοδα της βουλγαρικής πρεσβείας. Και σε αυτή την ομάδα Ελλήνων πολιτών οι Βούλγαροι ελάχιστη επιρροή κατάφεραν να αποκτήσουν, καθώς οι Έλληνες στρατιώτες αποκήρυξαν αργότερα τις δηλώσεις που υπέγραψαν, εκφράζοντας με ειλικρίνεια ότι χρησιμοποίησαν τους Βούλγαρους για να επανέλθουν γρηγορότερα στις οικίες τους.³⁰⁰

β) Περιοδείες, εκδηλώσεις, φήμες και προπαγάνδα

Από τις πρώτες ημέρες της Κατοχής Βούλγαροι αξιωματικοί, καθηγητές πανεπιστημίου, διάφοροι πράκτορες και ένοπλες ομάδες κυκλοφορούσαν στους νομούς Πέλλας και Φλώρινας και στις επαρχίες Παιονίας και Εορδαίας και διέδιδαν φήμες για την έλευση του βουλγαρικού στρατού.³⁰¹ Η γεινίαση του νομού Πέλλας με τη Θεσσαλονίκη και η θέση του στη διαδρομή Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου (Μπίτολα), τα δύο μεγαλύτερα κέντρα της βουλγαρικής προπαγάνδας, ευνοούσε τις συχνές διελεύσεις και επισκέψεις Βούλγαρων αξιωματούχων. Από φιλοβούλγαρους πράκτορες και κατοίκους οργανώθηκαν συγκεντρώσεις και εορτές και έγιναν προσπάθειες ώστε να φανούν αυτές οι εκδηλώσεις ως αυθόρμητες και μαζικές. Στις 24 Μαΐου 1941 οι Βούλγαροι γιόρτασαν στη Θεσσαλονίκη τους μεγάλους αγίους τους Κύριλλο και Μεθόδιο. Στις εορταστικές εκδηλώσεις συμμετείχαν 200 άτομα, εκ των οποίων τα 30 ήταν κάτοικοι των Γιαννιτσών και τα 15 της Έδεσσας και τα οποία μεταφέρθηκαν εκεί με αυτοκίνητα της Βουλγαρικής Λέσχης. Με το πέρας των εκδηλώσεων οι Έδεσσαίοι επέστρεψαν στις εστίες τους, συνοδευόμενοι από Βούλγαρους αξιωματούχους και δημοσιογράφους.³⁰²

Οι συχνές επισκέψεις Βούλγαρων αξιωματούχων συνεχίστηκαν σε όλη τη διάρκεια της Κατοχής και αποδείκνυαν το αυξημένο ενδιαφέρον τους για την περιοχή. Ιδιαίτερα

²⁹⁸ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 22-23.

²⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 167.

³⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 22.

³⁰¹ Κωφός, *Η βαλκανική διάσταση*, σ. 421.

³⁰² Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 27-28.

επισκέπτονταν τα Γιαννιτσά, την Έδεσσα και τα περίξ σλαβόφωνα χωριά και έρχονταν σε επαφή με κατοίκους που εκδηλώνονταν φανερά υπέρ της βουλγαρικής προστασίας. Ενδεικτική ήταν η επίσκεψη του Βούλγαρου υπουργού Γεωργίας τον Αύγουστο του 1943 στην Έδεσσα.³⁰³ Αρκετά τακτικές ήταν οι ελεύσεις Βούλγαρων στρατιωτών από τη σερβική Μακεδονία στα χωριά της Αλμωπίας, όπου προπαγάνδιζαν και τρομοκρατούσαν τους χωρικούς. Επίσης Βούλγαροι κομιτατζήδες εισέρχονταν στο ελληνικό έδαφος και έκαναν περιοδείες σε χωριά του νομού, όπου επιδεικτικά αμφισβητούσαν και απαξίωναν τις ελληνικές αρχές.³⁰⁴

Σε γενικές γραμμές οι επισκέψεις Βούλγαρων αξιωματούχων και κομιτατζήδων ήταν αρκετά συχνές στο νομό και στόχο είχαν την προσέλκυση περισσότερων σλαβόφωνων στη βουλγαρική ιδέα και την τόνωση του ηθικού των βουλγαριζόντων, που μετά τις συνεχείς διαψεύσεις για την έλευση του βουλγαρικού στρατού ήταν αρκετά καταρρακωμένο.

γ) Αμφισβήτηση και συκοφαντίες κατά των ελληνικών αρχών

Οι Βούλγαροι γνώριζαν πολύ καλά ότι η τύχη της Μακεδονίας και η εκπλήρωση των πόθων τους βασίζονταν στις γεωστρατηγικές αποφάσεις των Γερμανών. Οι Γερμανοί χρειάζονταν την ελληνική διοίκηση αλλά και τον πιστό τους σύμμαχο, τη Βουλγαρία. Γι' αυτό ακροβατούσαν ανάμεσα στα διαφορετικά και συγκρουόμενα συμφέροντα των δύο πλευρών, ώστε κανένας να μη θεωρήσει τον εαυτό του αδικημένο, και ταυτόχρονα προωθούσαν τις δικές τους βλέψεις στην Βαλκανική. Πρωταρχικός στόχος των Βουλγάρων για την επίτευξη των δικών τους σχεδίων ήταν να αποδείξουν στους Γερμανούς ότι ήταν αξιόπιστοι και απαραίτητοι σύμμαχοι και ότι οι ελληνικές αρχές δεν ήταν αποδεκτές από τη πλειοψηφία του πληθυσμού και ήταν ανίκανες να εξυπηρετήσουν τις γερμανικές ανάγκες.

Από τις πρώτες ημέρες αρκετοί βουλγαρόφρονες εκδήλωσαν την αντίθεσή τους απέναντι στο ελληνικό κράτος με πολλούς τρόπους, όπως με την αντικατάσταση κοινοτικών συμβουλίων, την καταστροφή αρχείων, την προσπάθεια λειτουργίας εκκλησιών και σχολείων με Βούλγαρους ιερείς και δασκάλους. Η φυγή του νομάρχη, της χωροφυλακής και ανωτέρων δημοσίων λειτουργών τις πρώτες ημέρες της Κατοχής ευνόησε την εκδήλωση αυτών των φιλοβουλγαρικών αισθημάτων. Φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις έγιναν από το σύνολο των γηγενών, πλην ελαχίστων στην κοινότητα της Σκύδρας. Οι αρχηγοί μάλιστα της φιλοβουλγαρικής κίνησης σκόπευαν να αντικαταστήσουν το κοινοτικό συμβούλιο, τον ιερέα

³⁰³ Στο ίδιο, σσ. 41, 44, 49, 89, 90, 91.

³⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 35, 65.

και τον ψάλλη με άτομα της δικής τους επιλογής.³⁰⁵ Η αντικατάσταση του κοινοτικού συμβουλίου αποτράπηκε στη Σκύδρα αλλά επετεύχθη σε άλλες κοινότητες, όπως στο Θεοδωράκι και την Όρμα.³⁰⁶

Ο διορισμός του Θεμελή, ως νομάρχη, η επανεγκατάσταση της χωροφυλακής και γενικότερα η λειτουργία της δημόσιας διοίκησης αρχικά αντιμετωπίστηκε αρνητικά από τους βουλγαρίζοντες, οι οποίοι ανέμεναν να υποδεχτούν το βουλγαρικό στρατό και τις βουλγαρικές διοικητικές αρχές. Οι κάτοικοι των Σαρακηνών εμπόδισαν την εγκατάσταση της χωροφυλακής στο χωριό τους. Τελικά με την επέμβαση ολόκληρης της δύναμης της χωροφυλακής Αριδαίας έληξαν τα επεισόδια. Στα χωριά της Έδεσσας Αγία Φωτεινή, Άγιος Αθανάσιος, Άγρας, Άρνισσα, Βρυττά, Ζέρβη, Ξανθόγεια, Καρυδιά, Κερασιά, Μαργαρίτα, Νησί, Πλατάνη, Σάμαρι και Σωτήρα καθώς και στα χωριά της Αλμωπίας Αρχάγγελος, Όρμα και Σαρακηνοί βουλγαρίζοντες απείλησαν τους δασκάλους και έκαψαν τα αρχεία των σχολείων. Σκοπός τους ήταν η τρομοκράτηση και η φυγή των Ελλήνων δασκάλων και η αντικατάστασή τους από Βούλγαρους.³⁰⁷ Στα Γιαννιτσία ο πρωτεργάτης και αρχηγός της βουλγαρικής προπαγάνδας Γ.Κ. απαίτησε από τους Γερμανούς την αντικατάσταση του έπαρχου, του διοικητή χωροφυλακής Γιαννιτσών και του Σμυρνή, δασκάλου του χωριού Ασβεσταριού.³⁰⁸

Οι Βούλγαροι από τη στιγμή που απέτυχαν να αναλάβουν τη διοίκηση του νομού και γενικότερα της Δυτικής Μακεδονίας κατά το πρότυπο της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης προσπάθησαν να συκοφαντήσουν τις ελληνικές αρχές για αδυναμία χρηστής διοίκησης και επιβολής της τάξης, ζητήματα που ενδιέφεραν ιδιαίτερος τους Γερμανούς, και ταυτόχρονα εμφάνιζαν τον εαυτό τους ως τον προστάτη των σλαβόφωνων κατοίκων. Πιο συγκεκριμένα ο Κάλτσεφ κατήγγειλε επανειλημμένα τις ελληνικές αρχές για αδικίες και καταπίεση των βουλγαρόφιλων.³⁰⁹ Πολλές καταγγελίες αφορούσαν τις υποτιθέμενες αδικίες που έκαναν οι ελληνικές αρχές όσον αφορά το παρακράτημα της παραγωγής, τους φόρους και την επίταξη ζώων.³¹⁰ Τον Μάιο του 1943 βουλγαρίζοντες της Αριδαίας υπέβαλαν αίτημα στη Βουλγαρική Λέσχη για να το προωθήσει στις εκεί γερμανικές αρχές με το οποίο ζητούσαν την κατάληψη της επαρχίας Αλμωπίας από το βουλγαρικό στρατό με σκοπό να

³⁰⁵ ΓΑΚ Πέλλας, Α. Β. Ε. 61, φάκ. 3.3: Κοινότητα Σκύδρας, Αριθ. 584, 15 Ιουνίου 1941.

³⁰⁶ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τομ. 1, σ. 120.

³⁰⁷ Στο ίδιο, σσ. 25, 27.

³⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 166.

³⁰⁹ Στο ίδιο, σ. 111.

³¹⁰ Στο ίδιο, σσ. 112, 113 και 120.

αντιμετωπίσει τα κρούσματα ληστείας που αδυνατούσαν, υποτίθεται, να αντιμετωπίσουν οι ελληνικές αρχές.³¹¹

Σημείο καμπής αποτέλεσε ο Ιούλιος του 1943, όταν επεκτάθηκε η στρατιωτική παρουσία των Βουλγάρων μέχρι τον Αξιό ποταμό. Τότε διαδόθηκαν πολλές φήμες για την κατάληψη του νομού από τον βουλγαρικό στρατό. Η νέα διάψευση των προσδοκιών τους προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις από τους βουλγαρόφιλους. Στην Έδεσσα, στις 19 Ιουλίου 1943 συγκεντρώθηκαν περίπου 25 άτομα που διαμαρτυρήθηκαν έντονα στο Γερμανό φρούραρχο. Ακόμη συγκρότησαν εξαμελή επιτροπή, η οποία μετέβη στη Θεσσαλονίκη για να επιδώσει τις διαμαρτυρίες της στις εκεί γερμανικές αρχές.³¹² Τον ίδιο μήνα στον Άγιο Αθανάσιο Έδεσσας βουλγαρόφρονες ύψωσαν βουλγαρικές σημαίες στα σπίτια τους, ανήρτησαν εικόνες του Βούλγαρου βασιλιά Βόρη και πίεσαν τον ιερέα και τον ψάλτη να τελέσουν τη θεία λειτουργία στη βουλγαρική γλώσσα. Η ελληνική χωροφυλακή επενέβη άμεσα και συνέλαβε τους πρωταίτιους της φιλοβουλγαρικής κίνησης.³¹³

Ένα θέμα που ιδιαίτερα ενδιέφερε τους Γερμανούς ήταν η ανακάλυψη κρυμμένου οπλισμού. Πολλές φορές βουλγαρίζοντες κατήγγειλαν στις γερμανικές αρχές ότι Έλληνες πρόσφυγες απέκρυπταν οπλισμό με την ανοχή ή τη συγκάλυψη των ελληνικών αρχών. Σε πολλές περιπτώσεις η καταγγελία αυτή δεν ήταν ψευδής και μοναδικό κίνητρο είχε να φανούν οι Βούλγαροι ως οι αξιόπιστοι σύμμαχοι των Γερμανών και να εκθέσουν την ελληνική διοίκηση ως αναξιόπιστη και εχθρική. Ταυτόχρονα πετύχαιναν τη σύλληψη και την εξόντωση ηγετικών στελεχών του ελληνισμού.³¹⁴

Ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων μεταφέρθηκε και στο συμβολικό επίπεδο. Οι Βούλγαροι προσπάθησαν να εμφανιστούν ως ανώτεροι των ελληνικών αρχών. Ο Κάλτσεφ διαμαρτυρήθηκε στο Γερμανό φρούραρχο Έδεσσας διότι οι Έλληνες χωροφύλακες δεν τον χαιρετούσαν στρατιωτικά και δεν εκτελούσαν τις εντολές του. Ο διοικητής της χωροφυλακής Έδεσσας ταγματάρχης Γ. Σωτόπουλος απάντησε στο Γερμανό φρούραρχο ότι και οι Βούλγαροι στρατιωτικοί δεν χαιρετούσαν στρατιωτικά τους ανωτέρους τους Έλληνες στρατιωτικούς και χωροφύλακες. Τελικά ο Γερμανός διοικητής κατανόησε τις ελληνικές θέσεις και δεν επέμενε στην απαίτηση του Κάλτσεφ, θεωρώντας ήσσονος σημασίας το θέμα.³¹⁵

³¹¹ Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 39.

³¹² Στο ίδιο, σ. 176.

³¹³ Αρχηγείο Βασιλικής Χωροφυλακής (έκδ.), *Δράσις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962, σ. 35.

³¹⁴ Κωφός, *Η βαλκανική διάσταση*, σ. 422. Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 62.

³¹⁵ Απόστολος Δασκαλάκης, *Ιστορία Ελληνικής Χωροφυλακής 1936-1950*, τόμ. 1, Αθήνα 1973, σ. 249.

δ) Προστασία από φυλακίσεις και γερμανικά αντίποινα

Η Βουλγαρική Λέσχη και οι Βούλγαροι σύνδεσμοι στα γερμανικά φρουραρχεία πολλές φορές μεσολάβησαν και ελευθέρωσαν άτομα που είχαν συλληφθεί από τις ελληνικές ή τις γερμανικές αρχές για αντιστασιακή ή παράνομη δράση. Μάλιστα οι Βούλγαροι διέδιδαν τη φήμη ότι η βουλγαρική ταυτότητα προστάτευε τους κατόχους της από τα γερμανικά αντίποινα, αφού Γερμανοί και Βούλγαροι ήταν σύμμαχοι. Η απελευθέρωση κρατουμένων και η προστασία από τα γερμανικά αντίποινα προσέδιδε κύρος στους Βούλγαρους και αποτελούσε το καλύτερο κίνητρο για την προσέλκυση νέων μελών στη Βουλγαρική Λέσχη. Στα τέλη του 1941 οι ελληνικές αρχές, ύστερα από γερμανική διαταγή, συνέλαβαν είκοσι τρεις κομμουνιστές, πρόσφυγες και σλαβόφωνους και τους φυλάκισαν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά της Θεσσαλονίκης. Η Βουλγαρική Λέσχη στις αρχές του Ιανουαρίου του 1942 κατόρθωσε να απελευθερωθούν οι δώδεκα που ήταν σλαβόφωνοι, κατηγορώντας τις ελληνικές αρχές ότι η αιτία της σύλληψής τους ήταν η βουλγαρική συνείδησή τους. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν «παλιοί γνώριμοι» της αστυνομίας καθώς είχαν φυλακιστεί και εκτοπιστεί κατά το Μεσοπόλεμο, κατηγορούμενοι για αυτονομιστική και κομμουνιστική δράση.³¹⁶ Τον Μάρτιο του 1944 συνελήφθησαν ενενήντα κάτοικοι της Αριδαίας για το φόνο ενός Γερμανού αξιωματικού. Με ενέργειες του Κάλτσεφ απελευθερώθηκαν οι είκοσι δύο που προσχώρησαν στη Βουλγαρική Λέσχη.³¹⁷

Φυσικά τα οργανωμένα και δραστήρια μέλη της φιλοβουλγαρικής κοινότητας απολάμβαναν μεγαλύτερη προστασία ακόμα και σε περιπτώσεις του κοινού ποινικού δικαίου, όπως, όταν τον Οκτώβριο του 1942 με τη μεσολάβηση του Βούλγαρου συνδέσμου Γκρότζεφ σταμάτησε η δίωξη ενός βουλγαρίζοντα Εδεσσαίου που είχε κατηγορηθεί για λαθρεμπόριο τσιγαρόχαρτου.³¹⁸ Ακόμη στις 28 Ιουνίου 1942 συνελήφθησαν από τις ελληνικές αρχές δύο Εδεσσαίοι, κορυφαία στελέχη της βουλγαρικής προπαγάνδας, για τη μεταφορά μεγάλου χρηματικού ποσού. Με ενέργειες του Κάλτσεφ διατάχθηκε η απελευθέρωσή τους και η απόδοση σε αυτούς των κατασχεθέντων χρημάτων τους.³¹⁹

ε) Συλλήψεις Ελλήνων

³¹⁶ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 295-299.

³¹⁷ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 301.

³¹⁸ Στο ίδιο, σ. 120.

³¹⁹ Στο ίδιο, σ. 111.

Οι πράκτορες της βουλγαρικής προπαγάνδας προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να αποδείξουν στους Γερμανούς την πίστη τους και την αφοσίωσή τους, αλλά και να καταστείλουν την ελληνική αντίδραση στις ενέργειές τους. Και τα δύο τα πετύχαιναν ταυτόχρονα καταδίδοντας Έλληνες, πιστούς στην ελληνική ιδέα που αντιδρούσαν στα σχέδια των Βουλγάρων.

Στις 30 Απριλίου 1943 ο υπαξιωματικός του γερμανικού φρουραρχείου Έδεσσας Μαξ και ο Βούλγαρος σύνδεσμος Βίλτσεφ συναντήθηκαν στα Γιαννιτσία με τους τρεις σημαντικότερους πράκτορες της βουλγαρικής προπαγάνδας. Οι τρεις πράκτορες επέδωσαν λίστα με ονόματα Ελλήνων που αντιδρούσαν στις βουλγαρικές επιδιώξεις και συζήτησαν τρόπους εξουδετέρωσής τους. Ένας πράκτορας πρότεινε ως μέσο εκφοβισμού τη δολοφονία ορισμένων φανατικών Ελλήνων, λύση που απέρριψε ο Βίλτσεφ.³²⁰

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σύλληψη 60 ατόμων από τα Γιαννιτσία με υπόδειξη ενός σημαντικού στελέχους της βουλγαρικής προπαγάνδας το Νοέμβριο του 1943. Τα περισσότερα από αυτά είχαν ελληνική εθνική συνείδηση, αποτελούσαν σημαίνοντα στελέχη της διοίκησης και της τοπικής κοινωνίας και δεν είχαν σχέση με αντιστασιακές οργανώσεις.³²¹

στ) Σχολεία-Εκπαίδευση

Πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων αποτέλεσε η λειτουργία των σχολείων και γενικότερα της εκπαίδευσης. Η βουλγαρική προπαγάνδα κατέβαλε άοκνες προσπάθειες για τη λειτουργία βουλγαρικών σχολείων σε Έδεσσα, Αριδαία και Γιαννιτσία. Αρχικά οι γερμανικές αρχές δεν έδωσαν την άδεια για την ίδρυση βουλγαρικών σχολείων. Τότε οι βουλγαρόφιλοι εκμεταλλεύτηκαν τη διάταξη ενός νόμου που επέτρεπε την κατ' οίκον διδασκαλία λόγω των ιδιαίτερων εθνικών συνθηκών και των επισιτιστικών προβλημάτων και δεν επέτρεψαν τη φοίτηση των παιδιών τους στα ελληνικά σχολεία. Την άνοιξη του 1942 όμως, πολλοί από αυτούς τους μαθητές ξαναγύρισαν στα ελληνικά σχολεία, καθώς οι γονείς τους είχαν απογοητευτεί από τη μη έλευση Βούλγαρων δασκάλων.³²² Οι προσπάθειες των Βουλγάρων να ιδρύσουν σχολείο ευοδώθηκαν την άνοιξη του 1942, όταν οι Γερμανοί τους παραχώρησαν το σερβικό σχολείο που βρισκόταν στην οδό Αγίας Τριάδας

³²⁰ Στο ίδιο, σ. 36.

³²¹ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 218. Γιώργος Καφταντζής, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944, όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιο του ένας όμηρος, ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 150.

³²² Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 244-245.

στη Θεσσαλονίκη.³²³ Στο σχολικό έτος 1942-1943 ενεγράφησαν περίπου 350 μαθητές, αλλά φοίτησαν πραγματικά μόνο 185. Μεταξύ αυτών αρκετοί μαθητές κατάγονταν από την Έδεσσα και τα Γιαννιτσία.³²⁴

Η βουλγαρική προπαγάνδα, εκμεταλλευόμενη την ανάγκη της μόρφωσης και μέσω οικονομικών ενισχύσεων, κατάφερε να προσελκύσει αρκετούς νέους και νέες για ανώτερες σπουδές στη Βουλγαρία. Οι φοιτητές αυτοί κατάγονταν από την Έδεσσα, τα Γιαννιτσία, τον Άγιο Αθανάσιο, τη Κερασιά, το Νησί, τη Χρύσα, τους Σαρακηνούς, την Κάτω Κορυφή, το Λυκόστομο, την Κρύα Βρύση και τις Αμπελιές.³²⁵ Στη Βουλγαρία μετέβησαν ακόμη και μικρότερης ηλικίας μαθητές για φοίτηση στο γυμνάσιο, όπως συνέβη με τη περίπτωση δέκα μαθητών από την Έδεσσα, τον Σεπτέμβριο του 1943.³²⁶

Κάποιοι από τους μαθητές και τους φοιτητές, που σπούδαζαν στη Βουλγαρία, απογοητεύτηκαν από τις συνθήκες που συνάντησαν εκεί, επέστρεψαν στην Ελλάδα και ενεγράφησαν σε ελληνικά σχολεία. Άλλοι συνέχισαν να υπηρετούν τη βουλγαρική ιδέα, άλλοι όμως έγιναν φανατικοί κήρυκες της ελληνικής συνείδησης τους, όπως ο φοιτητής κτηνιατρικής Παπαδόπουλος Αντώνιος από τις Αμπελιές.³²⁷

Ένα σημαντικό πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσουν οι Βούλγαροι για να λειτουργήσουν σχολεία στην Μακεδονία ήταν η εξεύρεση του κατάλληλου προσωπικού που θα τα στελέχωνε. Γι' αυτό στράφηκαν στο σλαβόφωνο πληθυσμό της περιοχής για στρατολόγηση. Τον Απρίλιο του 1943 ο Βούλγαρος σύνδεσμος Βίλτσεφ ζήτησε από πράκτορες της βουλγαρικής προπαγάνδας των Γιαννιτσών να υποδείξουν δέκα κορίτσια ηλικίας 14-15 ετών για να εκπαιδευτούν ως δασκάλες για τα μελλοντικά βουλγαρικά σχολεία στην Μακεδονία.³²⁸

ζ) Υλικές παροχές - Επισιτισμός - Υγειονομική περίθαλψη

Η βουλγαρική προπαγάνδα εκμεταλλεύτηκε τις μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες που δημιούργησε η Κατοχή. Τον Μάιο του 1942 η Βουλγαρική Λέσχη εισήγαγε 82 τόνους αραβόσιτου από το Μοναστήρι. Οι 50 τόνοι θα διανέμονταν στα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης της Έδεσσας, οι 15 τόνοι στον Άγρα και οι 17 τόνοι στην Άρνισσα. Με ενέργειες της

³²³ Καρδαράς, *ό.π.*, σ. 72.

³²⁴ Στο ίδιο, σ. 74.

³²⁵ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 306-307.

³²⁶ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 36.

³²⁷ Στο ίδιο, σσ. 81-82.

³²⁸ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 36.

ελληνικής διοίκησης στη διανομή συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι, πρόσφυγες και γηγενείς. Τα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης, κάτω από την καθοδήγηση του Κάλτσεφ, διένειμαν τα τρόφιμα και ταυτόχρονα προέτρεπαν τους κατοίκους να εγγραφούν στη Λέσχη με το δέλεαρ της προτεραιότητας σε μελλοντικές διανομές ειδών πρώτης ανάγκης.³²⁹ Τον ίδιο μήνα στα Γιαννιτσαά διανεμήθηκαν 7 τόνοι αραβοσιτάλευρου.³³⁰

Η διανομή των τροφίμων δεν γινόταν πάντα με διαφανείς διαδικασίες και αυτό έδινε ευκαιρίες γρήγορου πλουτισμού και λαθρεμπορίου. Οι πράκτορες Σιάνωφ και Μίτκωφ κατηγορήθηκαν από άλλα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης ότι διέθεσαν 2.000 οκάδες αλεύρου στη μαύρη αγορά της Έδεσσας, αποκομίζοντας χρηματικά οφέλη. Στη προσπάθεια υπεράσπισης του εαυτού τους, ο Μίτκωφ και ο Σιάνωφ κατηγορήσαν άλλους πράκτορες ως καταχραστές ποσοτήτων τροφίμων.³³¹

Άλλο μέσο προσέλκυσης μελών στη βουλγαρική ιδέα ήταν η δωρεάν παροχή στους βουλγαρόφρονες φαρμάκων και υγειονομικών υπηρεσιών. Το καλοκαίρι του 1942 Βούλγαροι γιατροί περιόδευσαν στην περιοχή των Γιαννιτσών, εξέτασαν δωρεάν τους βουλγαρόφιλους και διένειμαν κινίνη, το μοναδικό φάρμακο κατά της ελονοσίας που μάλιστα τον τόπο.³³² Στις 17 Ιανουαρίου 1943 λειτούργησε βουλγαρικό νοσοκομείο στη Θεσσαλονίκη και πολύ σύντομα έσπευσαν βουλγαρόφιλοι από τον νομό Πέλλας να αξιοποιήσουν τις υπηρεσίες του.³³³

2.2 Τα αποτελέσματα της προπαγάνδας-Αριθμός βουλγαρόφιλων

Αποτέλεσμα όλης αυτής της δράσης ήταν αρκετοί σλαβόφωνοι του νομού να εκδηλωθούν υπέρ της Βουλγαρίας.³³⁴ Τα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης που είχαν εφοδιαστεί με ταυτότητα τον Μάρτιο του 1942 ήταν 11.245 και το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου αυξήθηκαν σε 14.221 σε όλη τη Μακεδονία. Τα περισσότερα μέλη κατάγονταν από τις περιοχές της Φλώρινας και της Εορδαίας. Στον νομό Πέλλας η προπαγάνδα κατάφερε να προσελκύσει τους μισούς περίπου σλαβόφωνους κατοίκους.³³⁵ Τον Ιανουάριο του 1944 είχαν εγγραφεί 16.005 μέλη σε όλη τη Μακεδονία. Από αυτά τα 4.636 προέρχονταν από τον νομό Πέλλας, τα οποία κατανέμονταν ως εξής: επαρχία Έδεσσας: 2.198, επαρχία Γιαννιτσών:

³²⁹ Καρδαράς, *ό.π.*, σσ. 92-93.

³³⁰ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 193.

³³¹ Στο ίδιο, σ. 195.

³³² Στο ίδιο, σ. 283.

³³³ Καρδαράς, *ό.π.*, σσ. 81-82.

³³⁴ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 16-18.

³³⁵ Στο ίδιο, σ. 147.

1.187 και επαρχία Αλμωπίας: 1.251 μέλη.³³⁶ Το Φεβρουάριο του 1944 οι εγγεγραμμένοι στη Βουλγαρική Λέσχη ανήλθαν σε 17.666 και τον Απρίλιο σε 18.246 σε όλη τη Μακεδονία.³³⁷

Παρατηρήθηκε λοιπόν μία συνεχής αύξηση των φιλοβουλγαρικών αισθημάτων με τη πάροδο του χρόνου. Πέρα από τα υλικά κίνητρα που προσέλκυσαν αρκετούς σλαβόφωνους να εκδηλωθούν ανοιχτά υπέρ της Βουλγαρίας, ένας σημαντικός παράγοντας ήταν η ύπαρξη ισχυρών βουλγαρόφιλων και αυτονομιστικών πυρήνων από τη περίοδο του Μεσοπολέμου.

Στον Μεσοπόλεμο, με τη συνθήκη του Νείγυ, μετανάστευσαν από τον νομό Πέλλας στη Βουλγαρία 16.076 σλαβόφωνοι.³³⁸ Φαίνεται όμως ότι αρκετοί σλαβόφωνοι με αυτονομιστικά αισθήματα δεν μετανάστευσαν αλλά παρέμειναν στις εστίες τους. Τα αυτονομιστικά αισθήματα ορισμένων ατόμων αποτελούσαν σε μεγάλο βαθμό αντίδραση στις «αδικίες» των ελληνικών αρχών, οι οποίες κατηγορούνταν ότι προστάτευαν τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής, παραχωρώντας τους γη για καλλιέργεια και αδικώντας τους γηγενείς. Ακόμη οι αυθαιρεσίες κατωτέρων οργάνων της διοίκησης έδιναν λαβή για την εκδήλωση δυσαρέσκειας κατά του ελληνικού κράτους και την αναζήτηση προστατών σε όμορες χώρες.³³⁹

Τη δυσαρέσκεια αυτή προσπάθησε να εκμεταλλευτεί η φιλοβουλγαρική Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (ΕΜΕΟ) του Ιβάν Μιχαήλωφ και το αριστερό παρακλάδι της η ΕΜΕΟ-Ενωμένη. Σε αυτό το παρακλάδι οργανώθηκαν πολλά σλαβόφωνα στελέχη του ΚΚΕ. Η ΕΜΕΟ-Ενωμένη έκανε την ιδρυτική της διάσκεψη στην Έδεσσα το 1934 και μάλιστα εξέλεξε στις δύο πρώτες καθοδηγητικές θέσεις μέλη της Κ.Ε. του ΚΚΕ.³⁴⁰ Το ΚΚΕ από το 1924 μέχρι το 1934 αναγνώριζε την ύπαρξη ξεχωριστού «Μακεδονικού λαού», διαφορετικού του ελληνικού, και αποδέχθηκε τη φιλοβουλγαρική πολιτική της Κομμουντέρν για ένα ενιαίο και ξεχωριστό κράτος της Μακεδονίας και της Θράκης. Το 1935 το ΚΚΕ άλλαξε πολιτική και πρότεινε την ισοτιμία των «Μακεδόνων» έναντι των Ελλήνων στα πλαίσια του ελληνικού κράτους, αναγνωρίζοντας έτσι τη λάθος και αντεθνική πολιτική του, που έδινε επιχειρήματα στους αντιπάλους του. Σε αυτές τις μεταμορφώσεις και στις λεπτές ισορροπίες που προσπάθησε το ΚΚΕ να πολιτευτεί, πολλά στελέχη του στη Μακεδονία δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν ή ακολούθησαν δικές τους πολιτικές. Έτσι επικράτησε η σύγχυση της ταύτισης του σλαβόφωνου κομμουνιστή με τον αυτονομιστή και το αντίθετο,

³³⁶ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 249.

³³⁷ Στο ίδιο, σ. 300.

³³⁸ Αναλυτικά στοιχεία στη παρούσα εργασία, σ. 7.

³³⁹ Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών*, σσ. 286-287. Τάσος Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, σσ.162-180

³⁴⁰ Κωφός, *Η βαλκανική διάσταση*, σ. 453.

γεγονός που οδήγησε κατά τη δικτατορία του Μεταξά πολλούς σλαβόφωνους σε φυλακίσεις και εξορίες.³⁴¹

Ηγετικά στελέχη της Βουλγαρικής Λέσχης κατάγονταν από τον νομό Πέλλας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο καταγόμενος από τον Άγρα Πέτρος Φιτσιώρης ή Δασκαλίτσης ή Δασκαλίτσεφ, ο οποίος χρημάτισε γραμματέας και ταμίας της Βουλγαρικής Λέσχης.³⁴² Σημαντικό στέλεχος στην Έδεσσα αποτέλεσε ο Γεώργιος Γ., ο οποίος δήλωσε το 1924 εθελοντική μετανάστευση στη Βουλγαρία, αλλά έπειτα απέσυρε την αίτησή του. Η δράση του συνοδεύτηκε με μεγάλες οικονομικές αντιπαροχές, καθώς ορίστηκε από τις γερμανικές αρχές αντιπρόσωπος της εταιρείας «Ουντοστρόπα», που συγκέντρωνε τα κουκούλια του μεταξοσκώληκα από όλη τη Δυτική Μακεδονία. Άλλος σπουδαίος πράκτορας στην Έδεσσα ήταν ο Αντώνιος Σ., πεθερός του Κάλτσεφ.³⁴³

Άλλο ένα γεγονός που δείχνει την ύπαρξη ισχυρής βουλγαροφιλίας ήταν η εθελοντική μετανάστευση κατά την Κατοχή πολλών σλαβόφωνων του νομού στη Βουλγαρία και στη βουλγαροκρατούμενη Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, κυρίως για βιοποριστικούς λόγους, αλλά και λόγω των επανειλημμένων διαμειψέσεων περί της έλευσης του βουλγαρικού στρατού. Η επίσημη βουλγαρική κυβέρνηση προσπάθησε να αποτρέψει αυτή τη μετακίνηση, χωρίς όμως επιτυχία. Οι σλαβόφωνοι αυτοί κατάγονταν από την Έδεσσα, τα Γιαννιτσά, τα Ξανθόγεια, τον Άγιο Αθανάσιο, το Νησί, τη Κερασιά, τους Σαρακηνούς, την Άνω Κορυφή, το Άνω Λουτράκι και το Αετοχώρι. Ακόμη κάποιοι κάτοικοι της Ζέρβης και της Άρνισσας αναχώρησαν για τη Βουλγαρία και κατατάχθηκαν στη βουλγαρική αστυνομία και χωροφυλακή.³⁴⁴

Πολλοί σλαβόφωνοι, έγιναν μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης και κατέλαβαν ηγετικές θέσεις για να αποκτήσουν κύρος και εξουσία στις τοπικές κοινωνίες. Η ανάληψη του αξιώματος του προέδρου της κοινότητας και η αναγνώριση της εξουσίας του από τις κατοχικές αρχές αποτέλεσε ισχυρό κίνητρο για ορισμένους για την εκδήλωση της βουλγαροφιλίας τους.

Βουλγαροφιλία εκδηλώθηκε σχεδόν σε όλα τα χωριά που κατοικούσαν σλαβόφωνοι. Σε άλλα χωριά ο αριθμός τους ήταν μεγαλύτερος και σε άλλα μικρότερος. Σε κάποια χωριά οι εκδηλώσεις ήταν έντονες και δημιουργήθηκαν αρκετές προστριβές με τους πρόσφυγες συγχωριανούς τους και με τις ελληνικές αρχές και σε άλλα οι βουλγαρόφιλοι ήταν

³⁴¹ Στο ίδιο, σσ. 419-420.

³⁴² Καρδαράς, *ό.π.*, σσ. 31, 38 και 42.

³⁴³ Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σσ. 161-162.

³⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 303-306.

περισσότερο ήπιοι και διαλλακτικοί, αποδεχόμενοι τις υλικές παροχές, χωρίς όμως ακραίες και φανερές φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις.

2.3 Η ελληνική αντίδραση στη βουλγαρική προπαγάνδα

Η κατοχική κυβέρνηση του Γεωργίου Τσολάκογλου έθεσε ως πρωταρχικό σκοπό της την εξουδετέρωση των προσπαθειών άλλων κρατών (Βουλγαρίας και Ιταλίας) για ακρωτηριασμό του εθνικού κορμού και ιδιαίτερα της Μακεδονίας. Άλλωστε ήταν η μοναδική ευκαιρία της να ανακτήσει το κύρος της απέναντι στον ελληνικό λαό και να δικαιολογήσει τη συνεργασία της με τις κατοχικές δυνάμεις. Για την εξουδετέρωση των ξένων προπαγανδών έθεσε σε εγρήγορση όλο τον κρατικό μηχανισμό, τα υπουργεία, τη χωροφυλακή, τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, τις νομαρχίες, τους δήμους και τις κοινότητες.

Αρχικά οι ελληνικές αρχές προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τη βουλγαρική προπαγάνδα οργανώνοντας ένα δίκτυο συλλογής πληροφοριών και καταγραφής της αντεθνικής δράσης των βουλγαρόφιλων. Ο Τσολάκογλου τοποθέτησε τον Αθανάσιο Χρυσόχου επικεφαλής της αντιμετώπισης των ξένων προπαγανδών με τον ορισμό του ως Επιθεωρητή Νομαρχιών. Όλα τα υφιστάμενα όργανα (νομαρχίες, χωροφυλακή) σε αυτόν απέστειλαν τις εκθέσεις τους. Ακόμη ο Τσολάκογλου όρισε τον καθηγητή Κυριακόπουλο ως σύνδεσμο των νομαρχιών Πέλλας και Φλώρινας με τις γερμανικές αρχές³⁴⁵ και στελέχωσε τις υπηρεσίες επισιτισμού και τα τοπικά γραφεία τους με στρατιωτικούς. Ειδικότερα στην Πέλλα τον Ιούλιο του 1941 συστάθηκαν Γραφεία Επισιτισμού στην Έδεσσα και την Αριδαία και παραρτήματα τους στα Γιαννιτσά, τη Σκύδρα, την Άρνισσα και τη Καρυώτισσα. Σε αυτές τις υπηρεσίες τοποθετήθηκαν τριάντα επτά αξιωματικοί και υπαξιωματικοί.³⁴⁶ Ο νομάρχης Θεμελής τοποθέτησε σε διάφορες υπηρεσίες του νομού περίπου εκατό αξιωματικούς και υπαξιωματικούς που ταυτόχρονα ήταν μέλη της ΥΒΕ-ΠΙΑΟ.³⁴⁷

Η ελληνική χωροφυλακή, από τις πρώτες ημέρες της επανεγκατάστασής της, προχώρησε σε ενέργειες συλλογής πληροφοριών για τις πρώτες φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις. Πιο συγκεκριμένα ο Σταθμός Χωροφυλακής Σκύδρας, στις 6 Ιουνίου 1941 με επείγουσα απόρρητη εντολή του προς τους προέδρους των κοινοτήτων ζητούσε να πληροφορηθεί τα εξής:

³⁴⁵ Γεώργιος Τσολάκογλου, *Απομνημονεύματα*, Ακρόπολη, Αθήνα 1959, σ. 179.

³⁴⁶ ΓΑΚ Πέλλας, Α. Β. Ε. 61, φάκ. 3.3: Νομαρχία Πέλλης, «Περί συστάσεως Γραφείων Επισιτισμού», Αριθ. 9224, Έδεσσα 12 Ιουλίου 1941.

³⁴⁷ Βουλή των Ελλήνων, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 1-10 Οκτωβρίου έως 27-28 Νοεμβρίου 1960, τόμ. Α', Αθήνα 1962, σ. 89.

- α) Ποιες φιλοβουλγαρικές εκδηλώσεις έγιναν, σε ποια χωριά, από ποια πρόσωπα;
- β) Ποιοι φέρονταν ως αρχηγοί των φιλοβουλγαρικών εκδηλώσεων;
- γ) Ποιοι εκτοπισμένοι για αντεθνική ή κομμουνιστική δράση επέστρεψαν στα χωριά τους;
- δ) Ποια ήταν τα συνθήματα της βουλγαρικής προπαγάνδας και με ποιο τρόπο διαδίδονταν; Αν κυκλοφορούσαν βουλγαρικά έντυπα, εφημερίδες και αν μετέβαιναν στα χωριά Βούλγαροι πράκτορες;

Η κοινότητα Σκύδρας απάντησε άμεσα στις εντολές της χωροφυλακής και απέστειλε τις σχετικές πληροφορίες.³⁴⁸ Μετά από λίγες ημέρες η χωροφυλακή Σκύδρας ζήτησε να πληροφορηθεί ποια άτομα από την περιοχή συμμετείχαν στις ενέργειες της Βουλγάρων να καταλάβουν τον ιερό ναό του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη. Και πάλι η κοινότητα Σκύδρας ανταποκρίθηκε γρήγορα και απέστειλε τα ονόματα των τριών κατοίκων που συμμετείχαν σε αυτή τη φιλοβουλγαρική κίνηση.³⁴⁹

Ένας από τους πρώτους στόχους της ελληνικής διοίκησης ήταν η τόνωση του ηθικού του ελληνικού πληθυσμού και κυρίως των σλαβοφώνων. Ο Θεμελής την επομένη της άφιξής του ως νομάρχη περιόδευσε μαζί με τον διοικητή χωροφυλακής και τον επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων στα χωριά που εκδηλώθηκαν φιλοβουλγαρικές κινήσεις. Στην Άρνισσα μίλησε σε κατοίκους που στο πέτο του σακακιού τους είχαν τοποθετήσει κορδέλα με τα χρώματα της βουλγαρικής σημαίας και κατάφερε να τους κατευνάσει και να τους κάνει να αποδεχθούν την επαναλειτουργία της ελληνικής διοίκησης. Επίσης στο χωριό Σαρακηνοί έγινε ομαλά η επανεγκατάσταση της χωροφυλακής, παρά τις αρχικές αντιδράσεις φιλοβουλγαρικών στοιχείων, ενώ στο χωριό Όρμα αποκαταστάθηκε η τάξη, ύστερα από επεισόδια που προκάλεσαν βουλγαρόφιλοι. Μέσα σε δύο περίπου μήνες οι ελληνικές αρχές απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο, επανήλθε η τάξη και η ασφάλεια και λειτούργησαν τα σχολεία.³⁵⁰

Ο ίδιος ο κατοχικός πρωθυπουργός Τσολάκογλου, τον Ιούνιο του 1942, περιόδευσε στη Μακεδονία και εξεφώνησε πατριωτικές ομιλίες στα Γιαννιτσά, την Έδεσσα, την Αριδαία και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας που δέχονταν τις βουλγαρικές πιέσεις: «Εις άπαντα τα μέρη ομιλήσας, εκαυτηρίασα τους εις τους κόλπους της Μακεδονίας δηλητηριώδεις όφεις, ων αι

³⁴⁸ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Σταθμός Χωροφυλακής Σκύδρας, «Προς τους προέδρους των κοινοτήτων», Αριθ. 8/6/2, 6 Ιουνίου 1941. Κοινότητα Σκύδρας, «Προς τον κ. Διοικητή του Σταθμού Χωροφυλακής Σκύδρας», Αριθ. 584, 15 Ιουνίου 1941.

³⁴⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 61, φάκ. 3.3: Σταθμός Χωροφυλακής Σκύδρας, «Προς τον κ. Πρόεδρο της κοινότητας Σκύδρας» Αριθ. 20/2/1, 16 Ιουνίου 1941. Κοινότητα Σκύδρας, «Προς τον κ. Διοικητή του Σταθμού Χωροφυλακής Σκύδρας», Αριθ. 623, 20 Ιουνίου 1941.

³⁵⁰ Βουλή των Ελλήνων, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδριάσεις 1-10 Οκτωβρίου έως 27-28 Νοεμβρίου 1960, τόμ. Α', Αθήνα 1962, σ. 89.

κεφαλαί συντόμως θα θραυστούν και ενεθάρρυνα πάντας όπως αντιδράσουν κατά της βουλγαρικής προπαγάνδας, ήτις προσπαθεί να εξαγοράση την εθνική μας συνείδησιν με μια οκά φασόλια!».³⁵¹ Στις 13 και 14 Σεπτεμβρίου 1942 ο Χρυσόχοου και ο Θεμελής περιόδευσαν στα σλαβόφωνα χωριά Κερασιά, Καρυδιά, Κορυφή, Σαρακηνοί και Άγιο Αθανάσιο και έλαβαν μέτρα για τη βελτίωση της ζωής των κατοίκων.³⁵²

Ο έφεδρος ανθυπολοχαγός και μέλος της ΥΒΕ-ΠΑΟ Παπαθανασίου ή Παπαδόπουλος Δημήτριος, παρά τη γερμανική απαγόρευση, εξεφώνησε πατριωτικό λόγο στις 18 Οκτωβρίου 1942, επέτειο της απελευθερώσεως της Έδεσσας από τον τουρκικό ζυγό. Η ομιλία του, που πραγματοποιήθηκε στους καθηγητές, δασκάλους και μαθητές του γυμνασίου και των δημοτικών σχολείων είχε ως στόχο την τόνωση του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων.³⁵³

Οι Έλληνες χρησιμοποίησαν ως μέσο επηρεασμού των Γερμανών τον ένδοξο ελληνικό πολιτισμό και τη γοητεία που αυτός τους ασκούσε. Σημαντικό ρόλο στην τόνωση του ηθικού των Ελλήνων απέναντι στη βουλγαρική προπαγάνδα και στην προσπάθεια «γοητείας» και προσεταιρισμού των Γερμανών έπαιξε ο Φιλοπρόοδος Σύλλογος Έδεσσας *Μέγας Αλέξανδρος*. Με την αμέριστη συμπαράσταση του Μητροπολίτη Παντελεήμονα και του Θεμελή, ο σύλλογος επαναδραστηριοποιήθηκε μετά την αναστολή λειτουργίας του λόγω του ελληνοϊταλικού πολέμου. Ο σύλλογος οργάνωσε χορωδία, χορευτικά τμήματα και πραγματοποίησε εκδηλώσεις και ομιλίες εθνικού περιεχομένου. Η χορωδία συνοδευόταν από ορχήστρα που έπαιζε κλασική μουσική με έργα του Σούμπερτ, του Βάγκνερ, του Μπετόβεν, του Μπαχ, έργα που ήταν πιο κοντινά στο πολιτιστική παιδεία των Γερμανών στρατιωτικών σε μια προσπάθεια εκδήλωσης φιλελληνικών αισθημάτων από μέρους τους.

Στις αρχές του 1942 ο πρόεδρος του συλλόγου Λουκάς Παρίσης ζήτησε από τη γερμανική διοίκηση άδεια για την πραγματοποίηση εκδήλωσης για την εθνική εορτή της 25ης Μαρτίου. Οι Γερμανοί αρχικά αρνήθηκαν αλλά του επέτρεψαν την οργάνωση γιορτής για τα είκοσι χρόνια ίδρυσης του συλλόγου. Στην εκδήλωση, που συμμετείχαν και Γερμανοί αξιωματικοί, παρουσιάστηκαν τραγούδια από τη χορωδία και εικόνες από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, περνώντας έτσι οι οργανωτές μηνύματα για το μεγαλείο του ελληνικού πολιτισμού.

Ο σύλλογος, ως επιβράβευση της δράσης του, έλαβε σημαντικές χρηματικές και υλικές παροχές από διάφορους κρατικούς φορείς, όπως από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, τους νομάρχες Φλώρινας και Καστοριάς και αρκετούς ιδιώτες. Η ιδιαίτερη σημασία που απέδιδαν

³⁵¹ Τσολάκογλου, *ό.π.*, σ. 184

³⁵² Χρυσόχοου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 121.

³⁵³ Χαράλαμπος Καλλινικίδης, *Ελληνική Εθνική Αντίσταση. Αίμα-Δάκρυ-Νίκη*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009, σσ. 175-176.

οι Έδεσσαίοι στη λειτουργία και το εθνικό έργο του συλλόγου φαίνεται κι από το γεγονός ότι στη δύσκολη εκείνη εποχή αγοράστηκαν από τη Θεσσαλονίκη δύο πιάνα, πληρώνοντας με 300 οκάδες σιτάρι και 200 οκάδες καλαμπόκι. Η λειτουργία και η εθνική δράση του συλλόγου διακόπηκε απότομα στα μέσα του 1943 και ίσως σχετίζεται με τη φυγή του Θεμελή από την Πέλλα και την αύξηση της τρομοκρατικής δράσης των φιλοβουλγαρικών στοιχείων.³⁵⁴

Η προσπάθεια επηρεασμού των Γερμανών μέσω της προβολής του ελληνικού πολιτισμού ίσως οφειλόταν σε κεντρικό σχεδιασμό, καθώς σχεδόν ταυτόχρονα με τη λειτουργία του Φιλοπρόοδου Συλλόγου Έδεσσας *Μέγας Αλέξανδρος*, ιδρύθηκε στις 30 Ιουνίου του 1941 στη Φλώρινα ο Φιλολογικός Σύλλογος Φλώρινας *Αριστοτέλης*. Και οι δύο σύλλογοι ανέπτυξαν παρόμοια εθνική δράση και είχαν στενές σχέσεις συνεργασίας, καθώς τον Σεπτέμβριο του 1941 ο *Αριστοτέλης* έδωσε δύο συναυλίες στην Έδεσσα.³⁵⁵ Το πιο κοινό συνδετικό στοιχείο τους ήταν ο καλλιτεχνικός διευθυντής του *Αριστοτέλη*, ο Θεόδωρος Θωμαΐδης, ο οποίος ήταν ο σύζυγος της αδερφής του Θεμελή.³⁵⁶ Η εκτέλεση του Θωμαΐδη στη Κλαδοράχη³⁵⁷ τον Αύγουστο του 1943 από τους Γερμανούς πιθανόν να έχει σχέση με την αντιβουλγαρική δράση του Θεμελή στην Πέλλα και τον πατριωτικό ρόλο του *Αριστοτέλη* στην ευρύτερη περιοχή.

γ. Διανομή τροφίμων και υλικών αγαθών

Οι ελληνικές αρχές πίστευαν ότι μεγάλη μερίδα των σλαβοφώνων εκδήλωσε φιλοβουλγαρικά αισθήματα λόγω των υλικών παροχών της Βουλγαρικής Λέσχης. Κατά συνέπεια η αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος και τα χρήματα ήταν τα αποτελεσματικότερα μέσα για την απαγκίστρωση των πληθυσμών αυτών από τη βουλγαρική προπαγάνδα. Γι' αυτό η νομαρχία, η Εκκλησία, οι δήμοι και οι κοινότητες οργάνωσαν συσσίτια και διανομές τροφίμων. Χαρακτηριστική είναι η πρόταση του νομάρχη Δράμας Δημητρίου Ανδρεάδη προς την κατοχική κυβέρνηση να αποστείλει το ποσό των πέντε δισεκατομμυρίων ιδιωτικώς σε έμπιστα πρόσωπα στη Μακεδονία: «Πρωτίστως όμως το

³⁵⁴ Νικόλαος Σιδηρόπουλος, «Η ιστορία του Φιλοπρόοδου Συλλόγου Έδεσσας *Ο Μέγας Αλέξανδρος*», Γιώργος Κιουτούτσκας-Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Έδεσσα 2006, σσ. 398-399.

³⁵⁵ Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «Η ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Φλωρίνης *Αριστοτέλης* στη Φλώρινα την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονικά*, 36 (Θεσσαλονίκη 2007), 214 και 218.

³⁵⁶ ΙΑΥΕ, Κατοχική Κυβέρνηση, 1943-1944, φάκ. 1, υπ. 1: Υπόμνημα Δημητρίου Ανδρεάδη «Περί της καταστάσεως εν Μακεδονία», Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 1943, σ. 8.

³⁵⁷ Δορδανάς, *Το αίμα των αθών*, σ. 282.

Κρατικόν κύρος θέλει συγκρατηθή διά του χρήματος, του μόνου όπλου του εναπομείνοντος εις χείρας της Ελληνικής Διοικήσεως». ³⁵⁸

Η ελληνική διοίκηση προσπάθησε να δημιουργήσει προβλήματα στις βουλγαρικές διανομές τροφίμων ή να αποκομίσει κι αυτή οφέλη από αυτές. Το 1942, με επανειλημμένα έγγραφα του ο Θεμελής κατήγγειλε στις γερμανικές αρχές τις ενέργειες των Βουλγάρων, που, μέσω της διανομής τροφίμων, προσπαθούσαν να εγγράψουν νέα μέλη στη Βουλγαρική Λέσχη. ³⁵⁹ Στις 16 Μαΐου 1942 συνελήφθησαν στην Έδεσσα από τη χωροφυλακή δύο πράκτορες της βουλγαρικής προπαγάνδας από τον Άγρα και το Μεσημέρι, που είχαν στην κατοχή τους αιτήσεις κατοίκων των χωριών αυτών για έκδοση βουλγαρικής ταυτότητας και διανομή τροφίμων. ³⁶⁰

Τον ίδιο μήνα οι Βούλγαροι σκόπευαν να διανεύουν μεγάλες ποσότητες τροφίμων στα μέλη της Βουλγαρικής Λέσχης στη Μακεδονία. Ο Θεμελής κατάφερε με ενέργειες του προς τις γερμανικές αρχές να διανεμηθεί το 80% των τροφίμων σε όλους τους γηγενείς, ανεξαρτήτου εθνικού φρονήματος, υπό την επίβλεψη Βούλγαρου αξιωματικού και το υπόλοιπο 20% να διατεθεί από την νομαρχία. ³⁶¹

Πέρα από τις αντιδράσεις από την επίσημη πολιτεία υπήρχαν και αυθόρμητες αντιδράσεις Ελλήνων πολιτών. Πολύ συχνές ήταν οι έντονες διαμαρτυρίες και οι διενέξεις μεταξύ συγχωριανών που άλλοι έμεναν πιστοί στον ελληνισμό και άλλοι λοξοκοίταζαν στη Βουλγαρία. Ο Γεώργιος Γιαγκιόζης, ο μετέπειτα καπετάνιος του ΕΛΑΣ με το ψευδώνυμο καπετάν-Μαύρος, συχνά αντιδικούσε με τους βουλγαρόφιλους του χωριού του Κρύα Βρύση και μάλιστα μία ημέρα βιαιοπράγησε εναντίον ενός. Από τότε δεχόταν απειλές για τη ζωή του και γι' αυτό την άνοιξη του 1943 εγκατέλειψε μαζί με την οικογένειά του την Κρύα Βρύση και εντάχθηκε στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ στο Πάικο. ³⁶²

Η πιο μαζική και αυθόρμητη ελληνική αντίδραση απέναντι στη βουλγαρική προπαγάνδα έγινε τον Ιούλιο του 1943, όταν οι γερμανικές αρχές επέτρεψαν την επέκταση της βουλγαρικής κατοχής μέχρι τον Αξιό ποταμό. Τότε οργανώθηκαν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Μακεδονίας και στην Αθήνα. Στη Θεσσαλονίκη, στις 10 Ιουλίου, με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Γενναδίου, οργανώθηκε γενική απεργία παρά την απαγόρευση των Γερμανών. Στην Έδεσσα ο Μητροπολίτης

³⁵⁸ ΙΑΥΕ, Κατοχική Κυβέρνηση, 1943-1944, φάκ. 1, υποφάκ. 1:Υπόμνημα Δημητρίου Ανδρεάδη «Περί της καταστάσεως εν Μακεδονία», Αθήνα, 16 Οκτωβρίου 1943, σ. 3.

³⁵⁹ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 198.

³⁶⁰ Καρδαράς, *ό.π.*, σσ. 90-91.

³⁶¹ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 1, σ. 193.

³⁶² Φαίδων Γιαγκιόζης, *Ρημαγμένη ζωή. Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος και μετά*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 37-38.

Παντελεήμων εξεφώνησε πατριωτική ομιλία στο πλήθος που είχε συγκεντρωθεί μπροστά στο μητροπολιτικό μέγαρο. Τα καταστήματα όλα παρέμειναν κλειστά, εκτός από πέντε που άνηκαν σε βουλγαρόφιλους.³⁶³ Στα Γιαννιτσία η διαμαρτυρία πραγματοποιήθηκε στις 12 Ιουλίου, όπου μίλησαν στο πλήθος εκπρόσωποι του ΕΑΜ.³⁶⁴ Οι ειρηνικές αυτές διαμαρτυρίες διατράνωσαν την ελληνική συνείδηση των κατοίκων της Μακεδονίας και έστειλαν τα κατάλληλα μηνύματα στους Γερμανούς.

2.4. Η Οχράνα

Την άνοιξη του 1944, καθώς τα δεδομένα του πολέμου έπαιρναν δυσμενή εξέλιξη για τον Άξονα, οι Γερμανοί αναζήτησαν χείρα βοήθειας στην Οχράνα. Η λέξη Οχράνα σήμαινε αυτοάμυνα και αφορούσε τις ένοπλες ομάδες Ελλήνων βουλγαρόφιλων της ΕΜΕΟ του Μιχαήλωφ, που εξοπλίστηκαν αρχικά στην Καστοριά από τις ιταλικές δυνάμεις τον Απρίλιο του 1943 για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη δραστηριότητα του ΕΛΑΣ. Τον Αύγουστο του 1943 μετά τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας και την αποχώρηση των ιταλικών στρατευμάτων από τη Καστοριά, η Οχράνα κινδύνευσε να διαλυθεί. Χάρη στις ενέργειες του Κάλτσεφ η οργάνωση διατηρήθηκε από τους Γερμανούς.³⁶⁵

Στο νομό Πέλλας, από τις αρχές του 1943, οι Βούλγαροι αξιωματικοί πίεζαν τις γερμανικές αρχές να επιτρέψουν τον εξοπλισμό των βουλγαρόφιλων με τη δικαιολογία της αυτοπροστασίας τους από τις επιθέσεις του ΕΛΑΣ. Μάλιστα παρασκευαζόταν όπλα στην Έδεσσα (στην οικία του πεθερού του Κάλτσεφ), στο χωριό Γαλατάδες Γιαννιτσών και τη Γουμένισσα.³⁶⁶

Τον Σεπτέμβριο του 1943 ο Μιχαήλωφ εξέφρασε στους Γερμανούς την πρόθεσή του να συγκροτήσει ένοπλα τάγματα από εθελοντές και στελέχη της ΕΜΕΟ σε Έδεσσα, Καστοριά και Φλώρινα. Τελικά τον Απρίλιο του 1944 Βούλγαροι αξιωματικοί άρχισαν τη συγκρότηση ένοπλων ομάδων βουλγαρόφιλων στην Έδεσσα και τα γύρω σλαβόφωνα χωριά. Οι εξοπλισθέντες φορούσαν ιταλικές στολές και στον βραχίονα υπήρχε ταινία με τρία λατινικά γράμματα που σήμαιναν «Βούλγαροι εθελονταί Εδέσσης» ή «Γηγενείς εθελονταί Εδέσσης».³⁶⁷

³⁶³ Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 193.

³⁶⁴ Χρήστος Χατζής, *Γιαννιτσία. Ιστορική επισκόπηση*, Γιαννιτσία 2003, σ. 173.

³⁶⁵ Σπυρίδων Σφέτας, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας (1943-1944) στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία στα πλαίσια της πολιτικής της VMRO και των ιταλογερμανικών αρχών κατοχής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 11 (IMXA, Θεσσαλονίκη 1999-2000), 352 και 359.

³⁶⁶ Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σσ. 18-19.

³⁶⁷ Στο ίδιο., σσ. 363-364

Η αντίδραση του 30ού και του 13ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ ήταν άμεση. Δύναμη τριών ταγμάτων συγκεντρώθηκε στο Βέρμιο, στο χωριό Άνω Γραμματικό. Στις 25 και 26 Μαΐου επιτέθηκε στα εξοπλισθέντα χωριά Πλατάνη και Βρυττά. Τα χωριά ήταν καλά προστατευμένα και οι συγκρούσεις ήταν σφοδρές. Ο ΕΛΑΣ λίγο αργότερα έκανε επίθεση στα σλαβόφωνα εξοπλισθέντα χωριά Νησί και Καρυδιά. Οι εξοπλισθέντες κάτοικοι του Μεσημερίου επέστρεψαν τα όπλα τους στους Γερμανούς, φοβούμενοι τα αντίποινα του ΕΛΑΣ. Η Περιφερειακή Επιτροπή του ΕΑΜ Έδεσσας προσπάθησε να προσελκύσει τους σλαβόφωνους και στις αρχές Ιουνίου εξέδωσε προκήρυξη με την οποία αποκάλυπτε τα φασιστικά σχέδια του Κάλτσεφ, καλούσε τους σλαβομακεδόνες να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ και κατέληγε με τη φράση «ΕΜΕΙΣ Νικητές και Εκδικητές ΕΜΕΙΣ», υπονοώντας την σκληρή τιμωρία όσων δεν εντάσσονταν στον ΕΛΑΣ και παρέμεναν οργανωμένοι στην Οχράνα.³⁶⁸

Τα χτυπήματα του ΕΛΑΣ από τη μια αποθάρρυναν τους σλαβόφωνους να εξοπλιστούν από τους Γερμανούς, αλλά από την άλλη οδηγούσαν κάποιους άλλους κατευθείαν στην αγκαλιά των Γερμανών. Δύο κάτοικοι του χωριού Άσπρου εντάχθηκαν στην Οχράνα και αναδείχθηκαν σε ηγετικά στελέχη της εξαιτίας των αντιποίνων του ΕΛΑΣ. Πιο συγκεκριμένα άντρες του ΕΛΑΣ έκαψαν το σπίτι και δολοφόνησαν τον αδερφό του ενός.³⁶⁹

Τελικά, οι Γερμανοί, μετά τα τελευταία χτυπήματα του ΕΛΑΣ και παρά τις επιφυλάξεις τους για τη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητα της Οχράνας, έδωσαν την άδειά τους τον Ιούνιο του 1944. Έδρα της Οχράνα ορίστηκε η Έδεσσα και γενικός διοικητής της ο αξιωματικός των SS Hayde με σύμβουλο τον Dimitar Cilev, άνθρωπο εμπιστοσύνης του Μιχαήλωφ. Στις 16 Ιουνίου 1944 αφίχθησαν στην Έδεσσα τριάντα έξι στελέχη της ΕΜΕΟ. Εκεί παρέμειναν τα επτά με επικεφαλής τον Ντίμτσεφ, ενώ τα υπόλοιπα κατευθύνθηκαν στη Φλώρινα και τη Καστοριά.

Ο Ντίμτσεφ στρατολόγησε χωρικούς κυρίως από τα χωριά Πλατάνη, Νησί, Βρυττά, Μεσημέρι, Καρυδιά, Ριζάρι, Προφήτη Ηλία, Φλαμουριά, Αγία Φωτεινή, Λύκοι, Όρμα και Σαρακηνοί, υποσχόμενος ένα καθεστώς αυτονομίας στους σλαβόφωνους με τοπικό στρατό και αστυνομία, βουλγαρική τοπική αυτοδιοίκηση και βουλγαρικά σχολεία. Τη διοίκηση του τάγματος στην Έδεσσα ανέλαβαν οι Γερμανοί αξιωματικοί Μαξ και Ντέχτερ, ενώ ο Ντίμτσεφ αποτέλεσε το εκτελεστικό τους όργανο. Οι Οχρανίτες πήραν όπλα και

³⁶⁸ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 260-264. Κώστας Τσανικλίδης, *Το 13^ο σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Η Εθνική Αντίσταση στο Κιλκίς*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 189.

³⁶⁹ ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1621: «Πρακτικά συνεδρίασεως του Ειδικού Δικαστηρίου Σ.Π. 6/1945 Θεσσαλονίκης της 28ης Αυγούστου 1945, Αριθ. 144-145».

στρατιωτικές στολές από τους Γερμανούς. Στο δίκολό τους υπήρχε ραμμένο το έμβλημα της ΕΜΕΟ, μία νεκροκεφαλή με χιαστί οστά και το σύνθημα Ελευθερία ή Θάνατος.

Η Οχράνα της Έδεσσας ονομάστηκε επίσημα «Τρίτο Μακεδονικό Τάγμα». Το «Πρώτο Μακεδονικό Τάγμα» συγκροτήθηκε στην Καστοριά στα τέλη Ιουνίου και το «Δεύτερο Μακεδονικό Τάγμα» στο Ξυλό Νερό τον Αύγουστο του 1944.³⁷⁰ Σύμφωνα με τον Αθανάσιο Χρυσόχου τον Ιούνιο του 1944 κατατάχθηκαν στο τάγμα της Έδεσσας 200 «εντόπιοι» και 600 από τα γύρω χωριά και την Αριδαία. Υπήρχαν ακόμη άντρες με καταγωγή από τα Γιαννιτσία, την Άρνισσα, τη Σκύδρα και τη Γουμένισσα. Ακόμη αφίχθησαν στην Έδεσσα από τη Βουλγαρία περισσότεροι από 70 κομιτατζήδες που ανέλαβαν την οργάνωση και τη διοίκηση των ένοπλων στην Έδεσσα και τα χωριά.³⁷¹ Σύμφωνα με τον Ντίμτσεφ μέχρι τον Ιούλιο στρατολογήθηκαν περίπου 3.800 Οχρανίτες στην Έδεσσα, αριθμός που θεωρείται υπερβολικός. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν σλαβόφωνοι χωρικοί από τα γύρω χωριά της Έδεσσας, σλαβόφωνοι που είχαν καταδικαστεί από τις γερμανικές αρχές σε καταναγκαστικά έργα στη Χαλκιδική ως μέλη του ΕΑΜ και Βούλγαροι αξιωματικοί και στρατιώτες με καταγωγή από την ελληνική Μακεδονία που υπηρετούσαν στο βουλγαρικό στρατό και ζήτησαν εθελοντικά να επανδρώσουν την Οχράνα.³⁷²

Άλλωστε ο ίδιος ο Γκεόργκι Ντίμτσεφ ήταν ένας από αυτούς. Γεννήθηκε το 1916 στο χωριό Άθυρα Γιαννιτσών και ήταν γιος του Ντίμο Ντίμτσεφ, βοεβόδα της ΕΜΕΟ που ανέπτυξε ανθελληνική δράση στην Κεντρική Μακεδονία μετά την απελευθέρωσή της από τον ελληνικό στρατό το 1912. Ο Ντίμο Ντίμτσεφ, η γυναίκα του και η μητέρα του δολοφονήθηκαν στα Άθυρα. Ο Γκεόργκι Ντίμτσεφ έμεινε ορφανός και υιοθετήθηκε από κάποιον κάτοικο του χωριού που το 1924 μετανάστευσε στη Βουλγαρία, σύμφωνα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ. Από τα μαθητικά του χρόνια στη Σόφια οργανώθηκε σε αυτονομιστικές μακεδονικές οργανώσεις. Το 1943 συνδέθηκε με τον Τσίλεφ και αργότερα με τον Μιχαήλωφ.³⁷³

Τον πρωταγωνιστικό ρόλο στη δράση της Οχράνα και στους τρεις νομούς είχε ο Κάλτσεφ. Κατά μία άποψη ο Κάλτσεφ στρατολόγησε βίαια τους σλαβόφωνους χωρικούς εκμεταλλευόμενος τον αντικομμουνισμό και την αφέλειά τους. Ο παλιός βουλευτής Πέλλας και αξιωματικός στο πόλεμο του '40 Βασίλειος Μουράτογλου περιγράφει τη στρατολόγηση

³⁷⁰ Σφέτας, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας», 369-370.

³⁷¹ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 371.

³⁷² Σφέτας, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας», 369-370.

³⁷³ Όλγα Μπελεγάκη, «Πτυχές της δράσης της Οχράνας στη Δυτική Μακεδονία με βάση νεότερες βουλγαρικές πηγές (1941-1943)», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Ιστορίας Χωρών Χερσονήσου του Αίμου και Τουρκολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 85-86.

στο χωριό Πλατάνη, όπως του τη διηγήθηκε ένας αυτόπτης μάρτυρας: *Γερμανοί με Βουλγάρους της Οχράνα ήλθαν στο χωριό, τους συγκέντρωσαν στην πλατεία και εκεί τους είπαν: «Όσοι είναι κομμουνιστές να βγουν ένα βήμα έξω». Κανείς βέβαια δεν τόλμησε να κάνει το βήμα αυτό. «Τότε, αφού δεν είστε κομμουνιστές πάρτε αυτά τα όπλα για να τους πολεμήσετε»*.³⁷⁴

Οι βουλγαρόφιλοι του νομού χρησιμοποιούσαν ως μέσο εξουδετέρωσης των Ελλήνων τις γερμανικές αρχές. Κάθε πρόσωπο που αντιδρούσε στα βουλγαρικά σχέδια, κάθε πρόσφυγας της Μικρασιατικής Καταστροφής, κάθε άτομο με σημαντική επιρροή και κύρος κινδύνευε από τις βουλγαρικές κατηγορίες και συκοφαντίες. Το Σεπτέμβριο του 1943 απαίτησαν από τους Γερμανούς να συλληφθούν προληπτικά σημαντικά πρόσωπα της Έδεσσας, ανεξαρτήτου ιδεολογικού προσανατολισμού. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Αντώνιος Κωφός, ηγετικό στέλεχος της ΠΑΟ και εξέχων αυτοδιοικητικός παράγοντας, ο οποίος παρέμεινε έγκλειστος οκτώ ημέρες στις φυλακές της Έδεσσας και εικοσιπέντε ημέρες στο στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη μέχρι τις 31 Οκτωβρίου 1943.³⁷⁵

Η δημιουργία ένοπλων ομάδων οχρανιτών επέφερε ένα κλίμα βίας και τρομοκρατίας στην περιοχή. Έδρα τους ήταν το Ε΄ Δημοτικό σχολείο της Έδεσσας, όπου εκεί γίνονταν φριχτά βασανιστήρια υπό τους δυνατούς ήχους της γκάιντας για να καλύπτονται οι φωνές των βασανιζομένων. Πολλοί Έλληνες φυλακίστηκαν στην Έδεσσα και το στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, όπως ο Αναστάσιος Κελεσίδης από το Γιαννακοχώρι, ο Αναστάσιος Κεχαγιάς και ο γιος του Πέτρος από την Έδεσσα.³⁷⁶ Πολλοί Έλληνες εκτελέστηκαν με βίαιο τρόπο, όπως ο απόστρατος ταγματάρχης Δημοσθένης Αθανάσογλου, ο δάσκαλος Β. Βαφειάδης, ο έφεδρος ανθυπολοχαγός και αρχηγός των προσκόπων Έδεσσας Καρνοφύλλης Σταυρίδης, ο Κ. Βασδάρης, ο Θεόφιλος Σιγανίδης από την Έδεσσα, ο Κ. Πασπαλάς και ο Γεώργιος Ιμβριώτης από την Πετριά, ο Ιπποκράτης Αμασλίδης, ο Β. Καραβασίλης και ο Γιουρούκης από τους Λύκους.³⁷⁷

Τον Μάιο του 1944 Οχρανίτες από την Αγία Φωτεινή επέδραμαν στο χωριό Καισαριανά, προέβησαν σε λεηλασίες, σκότωσαν το νεαρό Λάζαρο Χατζηγεωργιάδη και συνέλαβαν

³⁷⁴ Μουράτογλου, *Παραλειπόμενα*, χειρόγραφο, σ. 31.

³⁷⁵ Αρετή Τούντα-Φεργάδη, «Η ελληνική άμυνα έναντι της βουλγαρικής φασιστικής προπαγάνδας στην περιοχή της Έδεσσας, 1941-1943», Γ. Κιουτούτσкас (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Έδεσσα 1995, σ. 377. Ο Αντώνιος Κωφός είναι ο πατέρας του διπλωμάτη και συγγραφέα Ευάγγελου Κωφού.

³⁷⁶ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 372. Επίσης, ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 112, Αρχείο Ευθύμιου Τσικάρη: (χειρόγραφες σημειώσεις) «Ελλάδα-Ιταλία και η Γερμανική Κατοχή», τόμ. 2, σ. 106.

³⁷⁷ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 372, Μουράτογλου, *ό.π.*, σ. 31. Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 91.

τέσσερις κατοίκους, οι οποίοι μετά την ανάκρισή τους από τους Γερμανούς αφέθησαν ελεύθεροι. Τον Αύγουστο του 1944 Οχρανίτες από την Αγία Φωτεινή, το Νησί και το Άσπρο και Ιταλοί στρατιώτες περικύκλωσαν το χωριό Πολλά Νερά, λεηλάτησαν κατοικίες και βιαιοπράγησαν κατά κατοίκων. Μάλιστα σκότωσαν τον Κυριάκο Παπαδόπουλο, τραυμάτισαν σοβαρά τον Δημ. Πουτακίδη και συνέλαβαν έξι κατοίκους. Οι πέντε από αυτούς, ο Ιάκωβος Θεοδοσιάδης, ο Ισαάκ Θεοδοσιάδης, ο Νεόφυτος Θεοδοσιάδης, ο Ιω. Φυσεκιάδης και ο Ευστρ. Μαυρίδης πιθανόν εκτελέστηκαν σε άγνωστη τοποθεσία. Ο έκτος, ο Τριαντάφυλλος Φωτιάδης, αφού ανακρίθηκε από τους Γερμανούς στην Έδεσσα, αφέθηκε ελεύθερος. Στη Φλαμουριά συνέλαβαν κάποιους νέους και τους οδήγησαν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά στη Θεσσαλονίκη, μεταξύ αυτών και τον Χρήστο Κίτσο. Στο Νησί με επικεφαλής τον Ντίμτσε οι Οχρανίτες σκότωσαν τους Δημ. Τοπάλη, Θεοχ. Πετσινάρη και Μαν. Πικέ. Μάλιστα χώρισαν τους κατοίκους ανάλογα με την καταγωγή τους σε ντόπιους και πρόσφυγες και απειλούσαν ότι θα εκτελούσαν όλους τους πρόσφυγες.³⁷⁸

Οι πρόσφυγες και γενικότερα οι εθνικόφρονες Έλληνες αποτελούσαν τον στόχο των Οχρανιτών. Στο Λόγγο της Έδεσσας οι Οχρανίτες συνέλαβαν τέσσερα νεαρά παιδιά. Αφού τα ρώτησαν για την καταγωγή τους άφησαν ελεύθερο το ένα που ήταν γηγενής και αποφάσισαν να εκτελέσουν τα υπόλοιπα τρία που είχαν προσφυγική καταγωγή. Τελικά με παρέμβαση κάποιου Οχρανίτη χάρισαν τη ζωή στα τρία προσφυγόπουλα και τα ελευθέρωσαν. Σε πολλές περιπτώσεις το μοναδικό κριτήριο ζωής ή θανάτου ήταν η γνώση του σλαβομακεδονικού ιδιώματος.³⁷⁹ Το κλίμα τρομοκρατίας που επικρατούσε είχε ως αποτέλεσμα όσοι ήταν εναντίον των Οχρανιτών να παραμένουν στα σπίτια τους ή να αποφεύγουν να κυκλοφορούν στην Έδεσσα, να παραμελούν τις δουλειές τους στα κτήματά τους στο Λόγγο και ακόμα να μετακομίζουν σε άλλες πόλεις.

Οι Οχρανίτες ακόμη προέβαιναν σε πράξεις εντυπωσιασμού και επίδειξης δύναμης. Στις 2 Αυγούστου 1944 πραγματοποιήθηκε στην Έδεσσα η τελετή ορκωμοσίας των 300 περίπου εξοπλισθέντων Οχρανιτών. Μάλιστα εμφανίστηκαν με τη σημαία της «Ανεξάρτητης Μακεδονίας», που είχε μαύρο, κίτρινο και κόκκινο χρώμα. Εκφωνήθηκαν λόγοι που αναφέρονταν στην κατάληψη της Μακεδονίας από τους Έλληνες και ακούστηκαν αλυτρωτικά τραγούδια. Το σύνθημα για ενσωμάτωση της Μακεδονίας στη Βουλγαρία είχε εγκαταλειφθεί. Τέλος ακολούθησε παρέλαση στους δρόμους από νεαρά παιδιά. Η πλειοψηφία των κατοίκων της Έδεσσας απείχε από τις εκδηλώσεις, δηλώνοντας έτσι την

³⁷⁸ ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1621: «Πρακτικά συνεδρίασεως του Ειδικού Δικαστηρίου Σ.Π. 6/1945 Θεσσαλονίκης της 28ης Αυγούστου 1945, Αριθ. 144-145».

³⁷⁹ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 112, Ευθύμιος Τσικάρης, *Ελλάδα-Ιταλία και η Γερμανική Κατοχή*, τόμ. 2, χειρόγραφες σημειώσεις, σσ. 167-179.

ελληνική συνείδηση της. Οι Οχρανίτες τις επόμενες ημέρες εκτόξευσαν πλήθος συκοφαντιών και κατηγοριών κατά του ελληνικού στοιχείου. Το αποτέλεσμα ήταν οι συλλήψεις από τους Γερμανούς και ο εγκλεισμός στις φυλακές σημαντικών τοπικών παραγόντων, όπως του δικηγόρου Ιωάννη Δεληβοριά, του ταμία της Αγροτικής Τράπεζας Νικολάου Σινόπουλου και του εμπόρου Καρανικόλα. Στις 7 Αυγούστου συνελήφθησαν προσωρινά τέσσερις Έδεσσαίοι, επειδή τραγουδούσαν ελληνικά τραγούδια. Την ίδια ημέρα συνελήφθησαν ο διοικητής της διοίκησης αξιωματικών Έδεσσας συνταγματάρχης Ι. Σεραφείμ, ο ανθυπομοίραρχος Π. Σοφιανόπουλος, ο υπίατρος Γ. Λάμπρου και ο δικηγόρος Χ. Γκίλας, γιατί υπέβαλαν υπόμνημα διαμαρτυρίας στις γερμανικές αρχές για τη δολοφονία του Αθανάσογλου από τους Οχρανίτες.

Στις 8 Αυγούστου συνελήφθησαν τριάντα επτά κάτοικοι του Κλησοχωρίου, που αρχικά φυλακίστηκαν στο στρατόπεδο Παύλου Μελά και στη συνέχεια μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης σε Γερμανία και Ολλανδία. Το κλίμα τρομοκρατίας ανάγκασε αρκετούς δημοσίους υπαλλήλους, ακόμα και τον υπάλληλο που ασκούσε χρέη νομάρχη, να καταφύγουν στη Θεσσαλονίκη αφήνοντας ακέφαλη την περιοχή. Ο φόβος των δημοσίων υπαλλήλων οφειλόταν και στο γεγονός ότι στις 14 Ιουλίου 1944 είχαν υποβάλει υπόμνημα στις ελληνικές αρχές, διαμαρτυρόμενοι για τις βουλγαρικές ωμότητες και κατά συνέπεια ήταν στο στόχαστρο των Οχρανιτών.³⁸⁰

Ο μήνας Αύγουστος ήταν καθοριστικός για την ύπαρξη της Οχράνα. Από τη μια η δημιουργία του ΣΝΟΦ από το ΚΚΕ, η αυξανόμενη επιρροή του στους σλαβόφωνους και τα παρόμοια συνθήματα για την ανεξαρτησία της Μακεδονίας και από την άλλη η συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας στις 26 Αυγούστου προκάλεσαν μεγάλη σύγχυση στους σλαβόφωνους της περιοχής. Πολλοί σλαβόφωνοι άρχισαν να εγκαταλείπουν την Οχράνα και να εντάσσονται στο ΣΝΟΦ. Ακόμη και ο Ντίμτσεφ και ο Κάλτσεφ προχώρησαν σε παρασκηνιακές ενέργειες και συνομιλίες με το ΕΑΜ και το ΣΝΟΦ με σκοπό να πετύχουν την ανεξαρτησία της Μακεδονίας αλλά κυρίως να προστατεύσουν τη ζωή τους.³⁸¹

Μετά την είσοδο των σοβιετικών στρατευμάτων στη Βουλγαρία στις 9 Σεπτεμβρίου 1944, οι Γερμανοί προχώρησαν στη διάλυση της Οχράνα και στον αφοπλισμό των 700 περίπου Οχρανιτών της Έδεσσας και των γύρω περιοχών.³⁸² Άλλοι Οχρανίτες επέστρεψαν στα χωριά τους, άλλοι εντάχθηκαν στο ΣΝΟΦ και αναβαπτίστηκαν σε αντιστασιακούς και

³⁸⁰ Χρυσόχου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σσ. 373-377.

³⁸¹ Σφέτας, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας», 373-374. Επίσης, Ιωάννης Παπακυριακόπουλος, *Βούλγαροι και Ιταλοί εγκληματίαι πολέμου εν Μακεδονία*, Αετός, Αθήνα 1946, σ. 62.

³⁸² Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 373.

άλλοι ακολούθησαν τους Γερμανούς αρχικά στα Σκόπια και έπειτα στη Βιέννη.³⁸³ Μεταξύ αυτών που ακολούθησαν τα γερμανικά στρατεύματα στην υποχώρησή τους ήταν και δύο άτομα από τη Φλαμουριά.³⁸⁴ Ένα μικρό μέρος, κυρίως μερικές οικογένειες σλαβοφώνων από την Έδεσσα, κατέφυγε στη Βουλγαρία.³⁸⁵

3. Η γιουγκοσλαβική προπαγάνδα του Τίτο και το ΣΝΟΦ

Την περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρχε μεγάλη ταύτιση μεταξύ κομμουνιστών και μακεδόνων αυτονομιστών στην περιοχή του νομού Πέλλας. Η αποδοχή από το ΚΚΕ της θέσης της Κομμουνιστικής Διεθνούς για ανεξάρτητη Μακεδονία στα μέσα της δεκαετίας του 1920 αποτέλεσε το κομβικό σημείο για την ένταξη των αυτονομιστών του νομού στο ΚΚΕ. Μάλιστα η αυτονομιστική οργάνωση ΕΜΕΟ-Ενωμένη πραγματοποίησε την ιδρυτική διάσκεψή της στην Έδεσσα το 1934. Στις δύο πρώτες καθοδηγητικές θέσεις της οργάνωσης εκλέχθηκαν δύο μέλη της ΚΕ του ΚΚΕ.³⁸⁶ Ο ένας ήταν ο Ανδρέας Τσίπας, σλαβόφωνος με καταγωγή από το χωριό Άγιος Παντελεήμονας Φλώρινας, χωριό στα όρια με τον νομό Πέλλας. Ο Βαγγέλης Αγιάννης (Βαγγέλ Αγιάνοβски-Ότσε), ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ Έδεσσας και ταυτόχρονα αυτονομιστής, δεν αναφέρει τίποτα για το γεγονός αυτό στο έργο του *Αιγαιατικές καταγίδες*³⁸⁷. Παρόλ' αυτά φαίνεται καθαρά ότι δεν υπήρχε διαχωρισμός μεταξύ κομμουνιστών και μακεδόνων αυτονομιστών στον Μεσοπόλεμο. Αυτονομιστικές ενέργειες, όπως το κατέβασμα της ελληνικής σημαίας στην Έδεσσα, η ρίψη προπαγανδιστικών φυλλαδίων και οι ομιλίες με «μακεδονικό» προσανατολισμό, πραγματοποιήθηκαν από στελέχη του ΚΚΕ.³⁸⁸

Το 1935 η νέα θέση του ΚΚΕ για το «Μακεδονικό», που μιλούσε για την ισότητα όλων των μειονοτήτων στα πλαίσια του Ελληνικού κράτους, προκάλεσε σύγχυση στους κομμουνιστές της Έδεσσας. Τον Μάιο του 1935 εκπρόσωπος της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΚΚΕ Θεσσαλονίκης μετέβηκε στην Έδεσσα και εξήγησε τη νέα θέση του ΚΚΕ. Οι

³⁸³ Σφέτας, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας», 373-376. Περισσότερα για τις μεταμορφώσεις των σλαβόφωνων στο Ιωάννης Κολιόπουλος, *Λεηλασία φρονημάτων*, τόμ. 1, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.

³⁸⁴ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 75, φάκ. 2: «Υπόμνημα κατοίκων του χωριού Φλαμουριάς», 21 Φεβρουαρίου 1947, σ. 3.

³⁸⁵ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.130.

³⁸⁶ Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού», 453.

³⁸⁷ Βαγγέλ Αγιάνοβски-Ότσε, *Αιγαιατικές καταγίδες*, μετάφρ. Μαρία Πλάτσκοβα, «Μακεδονική Κίνηση Προώθησης της Μητρικής Γλώσσας», Έδεσσα 2019.

³⁸⁸ Στο ίδιο, σσ. 20, 23, 29.

κομμουνιστές της Έδεσσας διαφώνησαν και αντέδρασαν έντονα αλλά τελικά πειθάρχησαν στις αποφάσεις του κόμματος τους.³⁸⁹

Την περίοδο της Κατοχής το ΚΚΕ προσπάθησε να ανασυγκροτηθεί. Στις 25 Ιουνίου 1941 συνήλθε συνδιάσκεψη στην Έδεσσα, όπου εκλέχθηκε νέο συμβούλιο του ΚΚΕ Έδεσσας. Στο συμβούλιο αυτό, ο μόνος Έλληνας με προσφυγική καταγωγή ήταν ο Ισαάκ Χριστοφορίδης, ενώ οι υπόλοιποι έξι ήταν μακεδόνες αυτονομιστές. Ο Αγιάνοβσκι γράφει χαρακτηριστικά: «Η αλήθεια είναι ότι και πριν την Κατοχή ο ελληνικός λαός απέφευγε να μπει στις γραμμές των οργανώσεων του ΚΚΕ και της ΟΚΝΕ, εκεί όπου τα περισσότερα μέλη ήταν ακτιβιστές μακεδόνες, μέχρι που ορισμένοι Έλληνες ήταν και εχθροί των μακεδόνων και υπηρετούσαν το καθεστώς και αργότερα τον εχθρό εναντίον τους».³⁹⁰

Οι αυτονομιστές της Έδεσσας τον Απρίλιο του 1942 προχώρησαν ένα βήμα περισσότερο, ίδρυσαν τη Μακεδονική Αντιφασιστική Οργάνωση (ΜΑΟ) με σκοπό την ανεξαρτησία του «μακεδονικού» λαού. Παρόμοια κίνηση έγινε και στη Φλώρινα με την ίδρυση του Σλαβομακεδονικού Απελευθερωτικού Μετώπου.³⁹¹ Η ΜΑΟ εξέλεξε πενταμελές Νομαρχιακό Συμβούλιο και ενδεκαμελή Νομαρχιακή Επιτροπή. Γραμματέας του Νομαρχιακού Συμβουλίου ήταν ο Βάγγελ Αγιάνοβσκι, ενώ συμμετείχαν ακόμη οι Άνγκελ Γκάτσοβ (έμπορος), Χρήστος Κορδαλής-Ρίστο Κορντάλοβ (εργάτης), Ντίνι Παπαγιάνκοβ (αγρότης) και Βάνι Α. (δάσκαλος). Όλοι τους ήταν μέλη του ΚΚΕ και γι' αυτό η ΜΑΟ λειτουργούσε στο πλαίσιο του ΕΑΜ. Η ΜΑΟ τύπωνε την εφημερίδα «Κόκκινο Αστέρι» στην τοπική διάλεκτο. Η αυτονομιστική δράση της ΜΑΟ δημιούργησε προβλήματα στο ΚΚΕ, στην προσπάθειά του να φανεί ο ηγέτης ενός εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα εναντίον των κατακτητών και να προσελκύσει νέα μέλη, μη σλαβόφωνα, στις τάξεις του. Τον Οκτώβριο του 1943 η Περιφερειακή Επιτροπή του ΚΚΕ αποφάσισε τη διάλυση της ΜΑΟ και την ένταξη των μελών της σε διάφορες οργανώσεις του κόμματος. Ο Βάγγελ Αγιάνοβσκι και τα υπόλοιπα μέλη του Συμβουλίου της ΜΑΟ αντέδρασαν έντονα αλλά και πάλι πειθάρχησαν στις εντολές του κόμματός τους.³⁹²

Ο ηγέτης των παρτιζάνων της Γιουγκοσλαβίας Τίτο έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους σλαβόφωνους της ελληνικής Μακεδονίας, στους οποίους ήθελε να διαμορφώσει σλαβομακεδονική εθνική ταυτότητα και να τους στρατολογήσει στα παρτιζάνικα τμήματά του. Η συνεργασία του με το ΚΚΕ ήταν απαραίτητη. Άλλωστε η κοινή ιδεολογία και ο κοινός αντιστασιακός αγώνας κατά των Γερμανών βοήθησε στην προσέγγιση και την κοινή

³⁸⁹ Στο ίδιο, σσ. 34-35.

³⁹⁰ Στο ίδιο, σσ. 54-55.

³⁹¹ Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού», 433.

³⁹² Αγιάνοβσκι, *ό.π.*, σσ. 57-62.

δράση των δύο πλευρών. Μια πρώτη επαφή έγινε μεταξύ του απεσταλμένου του Τίτο στη Μακεδονία Σφέτοζαρ Βουκμάνοβιτς (Τέμπο), της πολιτικής ηγεσίας του ΚΚΕ και της στρατιωτικής ηγεσίας του ΕΛΑΣ τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1943. Λίγο αργότερα, τέλη Αυγούστου ή αρχές Σεπτεμβρίου οι συνομιλίες συνεχίστηκαν κοντά στα Γιαννιτσά μεταξύ του πολιτικού επιτρόπου του Γενικού Στρατηγείου της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας Τσφέτκο Ουζουνόβσκι-Αμπάς και του Λεωνίδα Στρίγκου, γραμματέα του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ στη Θεσσαλονίκη. Όλες αυτές οι συνομιλίες κατέληξαν στη στρατιωτική συνεργασία των δύο πλευρών και στην ίδρυση του ΣΝΟΦ (Σλαβομακεδονικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Μέτωπο) τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1943 σε Καστοριά και Φλώρινα αντίστοιχα.³⁹³

Στην πραγματικότητα αυτή η επίσημη συμφωνία επισφράγιζε την άτυπη συνεργασία ΚΚΕ και παρτιζάνων στα εδάφη της ελληνικής Μακεδονίας. Τον Μάιο του 1943 ένα τμήμα παρτιζάνων με διοικητή τον Ντόμπρε και πολιτικό επίτροπο τον Σάββα από τη Γευγελή εισήλθε στο σλαβόφωνο χωριό Αετοχώρι. Εκεί ζήτησε να έρθει σε επαφή με τους κομμουνιστές του χωριού. Οι κάτοικοι, επειδή το χωριό τους δεν είχε κομμουνιστές, το έστειλαν στη Νότια. Οι κάτοικοι της Νότιας εφοδίασαν τους παρτιζάνους με τρόφιμα και τους έφεραν σε επαφή με τους αντιπροσώπους του ΚΚΕ και του ΕΑΜ Αριδαίας. Το τμήμα αυτό στη συνέχεια στρατοπέδευσε στο λημέρι του Γαρέφη στο Πάικο μαζί με τα τμήματα του ΕΛΑΣ. Με ορμητήριο το Πάικο συχνά έκανε επιχειρήσεις στα γιουγκοσλαβικά εδάφη.³⁹⁴

Η ίδρυση του ΣΝΟΦ αρχικά δεν είχε την έγκριση από την Κ.Ε. του ΕΑΜ, γιατί θεωρούσε ότι η σλαβομακεδονική οργάνωση θα προκαλούσε περισσότερα προβλήματα.³⁹⁵ Τα προβλήματα δεν άργησαν να φανούν. Μετά τη σύνοδο του Αντιφασιστικού Συμβουλίου Εθνικής Απελευθέρωσης της Γιουγκοσλαβίας στο Γιάιτσε (Νοέμβριος 1943), όπου αποφασίστηκε η ίδρυση μιας ομόσπονδης Γιουγκοσλαβίας και τη συμμετοχή σ' αυτήν της Μακεδονίας (Ελληνικής, Πιρίν και Βαρδάρη), Γιουγκοσλάβοι πράκτορες έδρασαν στην ελληνική Μακεδονία, προπαγάνδιζαν τις γιουγκοσλαβικές θέσεις και ταυτόχρονα στρέφονταν κατά της θέσης του ΚΚΕ για ισοτιμία όλων των μειονοτήτων στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους.³⁹⁶

³⁹³ Σπυρίδων Σφέτας, «Αυτονομιστικές κινήσεις σλαβοφώνων κατά το 1944. Η στάση του ΚΚΕ και η διαφύλαξη των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 105. Στο ίδιο συνέδριο ο Ευάγγελος Κωφός ανέφερε τον Δεκέμβριο του 1943 ως τον χρόνο σύναψης της συμφωνίας μεταξύ ΚΚΕ και Τίτο για την ίδρυση του ΣΝΟΦ. Βλ. Ευάγγελος Κωφός, «Το Μακεδονικό στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ κατά τα τέλη του 1944: Η αποστολή του Τζήμα στον Τίτο», σ. 105.

³⁹⁴ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 85-87.

³⁹⁵ Σφέτας, «Αυτονομιστικές κινήσεις σλαβοφώνων», 105.

³⁹⁶ Στο ίδιο, σσ. 107-108.

Τον Δεκέμβριο του 1943 εισήλθε στο ελληνικό έδαφος η διοίκηση του Γενικού Αρχηγείου Μακεδονίας με δύο ταξιαρχίες και μία ομάδα ταγμάτων του Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού (ΛΑΣ) της Μακεδονίας. Η πρώτη ταξιαρχία με διοικητή τον Πέταρ Μπράγιοβιτς-Γιούρο και πολιτικό επίτροπο τον Μίτα Μίλκοβιτς εγκαταστάθηκε στο χωριό Πρόμαχοι και η δεύτερη με διοικητή τον Ντίμτσε Τουριμάντζα-Γκόρκι και πολιτικό τον Ναούμ Ναουμόσκι-Μπόρτσε στη Νότια. Στο ίδιο χωριό στρατοπέδευσε η τρίτη ομάδα ταγμάτων που αποτελούνταν από ένα γιουγκοσλαβικό και ένα βουλγαρικό τάγμα, με διοικητή τον Τιχομίρ Μιλοσέφσκι, πολιτικό τον Τρύφωνα Μπαλκάνσκι και το μέλος της διοίκησης Μίτο Μιτσάικοφ-Σλόμπονταν. Στη Φούστανη εγκαταστάθηκε η διοίκηση του Γενικού Αρχηγείου Μακεδονίας με διοικητή τον Μιχαήλο Αποστόλσκι-Ντόντσιο και πολιτικό τον Τσφέτκο Ουζουνόφσκι-Αμπάς. Το πιο σημαντικό πρόσωπο όμως, ήταν ο Σβέτοζαρ Βουκμάνοβιτς (Τέμπο), αντιπρόσωπος του Ανωτάτου Αρχηγείου του ΛΑΣ, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας και στενός συνεργάτης του Τίτο. Η διοίκηση του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ συνάντησε την ηγεσία των παρτιζάνων στις 20 με 22 Δεκεμβρίου.³⁹⁷ Ο Θανάσης Μητσόπουλος, πολιτικός επίτροπος, όμως στο έργο του *Το 30ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ* δεν αναφέρει τίποτα για το περιεχόμενο των συζητήσεων των δύο πλευρών, αλλά και τα σημαντικά πρόσωπα από την πλευρά του ΚΚΕ που συμμετείχαν, όπως ο Ανδρέας Τζήμας και ο Λεωνίδας Στρίγκος. Η αντιπροσωπεία του ΚΚΕ έθεσε στη γιουγκοσλαβική πλευρά τα προβλήματα που προέκυψαν από τις προπαγανδιστικές ενέργειες των Γιουγκοσλάβων στα ελληνικά σλαβόφωνα χωριά και τη σύσταση αυτονομιστικών ομάδων εν αγνοία του ΚΚΕ. Γι' αυτό ζήτησαν από τους παρτιζάνους να τερματίσουν την αυτονομιστική προπαγάνδα τους ή να αποχωρήσουν από το ελληνικό έδαφος.³⁹⁸

Παρ' όλες τις εντάσεις και τις διαφωνίες μεταξύ των δύο πλευρών, η συνεργασία προχώρησε περισσότερο. Παρτιζάνικα τμήματα παρέμειναν στο ελληνικό έδαφος και οργανώθηκαν κοινές επιχειρήσεις. Ενδεικτικά, στις 12 Ιανουαρίου 1944 δυνάμεις του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ και δύο τάγματα των παρτιζάνων δύναμης 150 περίπου μαχητών έστησαν ενέδρα σε γερμανικό τμήμα κοντά στα Μεγάλα Λιβάδια.³⁹⁹

Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις συνέβη το εξής παράδοξο, οι παρτιζάνοι παρέμειναν στα ελληνικά χωριά και συγκρούστηκαν με τους Γερμανούς, ενώ οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ διέφυγαν από την περιοχή. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1944 οι Γερμανοί πραγματοποίησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Πάικο με τη συνδρομή του βουλγαρικού στρατού. Οι

³⁹⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 134-137.

³⁹⁸ Κωφός, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού», 432.

³⁹⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 162-166.

ηγεσίες του ΕΛΑΣ και των παρτιζάνων πραγματοποίησαν συμβούλιο για την αντιμετώπιση της νέας κατάστασης. Το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ πρότεινε να εγκαταλείψουν το Πάικο, να περάσουν τη χιονισμένη Τζένα και να φτάσουν στο χωριό Πευκωτό, όπου υπήρχε ασφάλεια. Οι παρτιζάνοι απέρριψαν αυτή τη πρόταση, θεωρώντας τη χιονισμένη Τζένα πιο επικίνδυνη από τους Γερμανούς. Την ίδια άποψη είχε και ο στρατιωτικός διοικητής του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ Φώτης Ζησόπουλος, αλλά υπερίσχυσε η άποψη του καπετάνιου Νικητάρá και του πολιτικού Μητσόπουλου. Μάλιστα προέκυψε νέο πρόβλημα, καθώς στο στρατόπεδο των ανταρτών κατέφθασε μια ομάδα εκατό Επονιτών για να συμμετάσχει στη συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ του νομού Πέλλας. Οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ συνέστησαν στους Επονίτες να γυρίσουν στις οικίες τους, περνώντας μέσα από το δάσος και αποφεύγοντας τους Γερμανούς. Τελικά αρκετοί νέοι σκοτώθηκαν ή έπεσαν στα χέρια των Γερμανών. Το 30ο Σύνταγμα προσπάθησε να περάσει τη χιονισμένη Τζένα, όμως το σκοτάδι, η πυκνή χιονόπτωση και το φοβερό κρύο προκάλεσαν μεγάλες απώλειες σε ανθρώπινες ζωές. Τελικά οι παρτιζάνοι είχαν δίκιο σε αυτό το θέμα. Οι Γιουγκοσλάβοι αρχικά αντιστάθηκαν στους Γερμανούς στη Φούστανη και ύστερα υποχώρησαν στο Αετοχώρι. Άλλο μικρότερο παρτιζάνικο τμήμα που βρισκόταν στο Σκρα εγκατέλειψε το χωριό, καθώς είχε πληροφορίες για την πορεία των υπέρτερων βουλγαρικών δυνάμεων.⁴⁰⁰

Λίγο αργότερα, στις 17 Ιανουαρίου, νέα επιχείρηση πραγματοποιήθηκε από τους Γερμανούς στο Πάικο. ΕΛΑΣ και παρτιζάνοι αποφάσισαν να συγκρουστούν με τους Γερμανούς ανάμεσα στα χωριά Νότια και Λαγκαδιά. Τελικά με νέα διαταγή το 30ό Σύνταγμα άφησε μόνους τους παρτιζάνους και υποχώρησε προς τα χωριά του κάμπου της Σκύδρας. Την άλλη ημέρα οι παρτιζάνοι συγκρούστηκαν με τους Γερμανούς στο πέρασμα «Μαύρη Γέφυρα» ανάμεσα σε Φούστανη και Νότια, ενώ άλλο τμήμα των παρτιζάνων έδωσε μάχη εναντίον του βουλγαρικού στρατού στα υψώματα της Λαγκαδιάς και της Περίκλειας.⁴⁰¹

Τον Φεβρουάριο του 1944, δυνάμεις του ΕΛΑΣ και τριακόσιοι παρτιζάνοι συγκεντρώθηκαν στο σλαβόφωνο χωριό Γρίβα. Εκεί πραγματοποίησαν ομιλίες ο πολιτικός του 30ού Συντάγματος Θανάσης Μητσόπουλος, ένας σλαβομακεδόνας αντάρτης και ο πολιτικός των παρτιζάνων. Μάλιστα ο παρτιζάνος μίλησε στους χωρικούς στο τοπικό σλαβόφωνο ιδίωμα. Βασικός σκοπός αυτής της συγκέντρωσης των δυνάμεων του ΕΛΑΣ ήταν το χτύπημα των «αντιδραστικών» χωριών του Κιλκίς Ευρωπός, Μεσιά και Άγιος

⁴⁰⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 144-159. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 344.

⁴⁰¹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 168-173. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 344.

Πέτρος, που είχαν οπλισμένες ομάδες. Τελικά η επιχείρηση ματαιώθηκε λόγω λάθους των τοπικών οδηγών της φάλαγγας κατά τη νυχτερινή πορεία.⁴⁰²

Η Πρωτομαγιά του 1944 βρήκε το 30ό, το 13ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ και ένα γιουγκοσλαβικό τάγμα μαζί με την ηγεσία του ΛΑΣ Μακεδονίας, Αποστόλσκι και Αμπάς, στο Πευκωτό. Εκεί γιορτάστηκε η εργατική Πρωτομαγιά με επαναστατικούς λόγους στην ελληνική και τη «μακεδονική» γλώσσα, με άφθονο φαγητό και ποτό, με χορό και τραγούδι. Ο Μητσόπουλος περιγράφει με ειδυλλιακά χρώματα τη γιορτή αυτή, τονίζοντας τη συναδέλφωση των λαών στον κοινό αντιφασιστικό αγώνα.⁴⁰³ Οι κοινές επιχειρήσεις ΕΛΑΣ και παρτιζάνων συνεχίστηκαν και το επόμενο διάστημα. Στις 16 Αυγούστου 1944 στήθηκε ενέδρα στο δημόσιο δρόμο Γιαννιτσών-Σκύδρας από τον εφεδρικό ΕΛΑΣ και τμήμα των γιουγκοσλάβων παρτιζάνων.⁴⁰⁴

Η φιλοξενία του ΕΛΑΣ στα παρτιζάνικα τμήματα ήταν σημαντική για την επιβίωση των Γιουγκοσλάβων. Όχι μόνο έβρισκαν ένα ασφαλές καταφύγιο από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στα εδάφη τους αλλά και η τροφοδοσία τους βασιζόταν στις οργανώσεις του ΕΑΜ. Οι χωρικοί των ελληνικών χωριών ήταν επιφορτισμένοι να τους παρέχουν στέγη και τροφή. Ακόμη οι παρτιζάνοι χρησιμοποιούσαν το χώρο του αεροδρομίου του Πάικου για τη προμήθεια εφοδίων από τις ρίψεις των συμμαχικών αγγλικών αεροπλάνων.⁴⁰⁵ Η ελευθερία κινήσεων των παρτιζάνων κάποιες φορές οδηγούσε σε αυθαιρεσίες. Από έναν Έλληνα βοσκό άρπαξαν τριάντα γίδια, το μισό κοπάδι του, και του έδωσαν μία απόδειξη με δικαίωμα αποζημίωσης από το μελλοντικό «μακεδονικό» κράτος που θα δημιουργούσαν.⁴⁰⁶ Οι αυθαιρεσίες αυτές των παρτιζάνων επισημάνθηκαν και από τον Στρίγκο: «Από την άλλη πλευρά υπάρχουν στοιχεία ότι επανειλημμένα οι σερβομακεδόνες και τα τμήματά τους αρπάζουν τρόφιμα από το λαό, σπάζοντας τις πόρτες των σπιτιών».⁴⁰⁷

Στις αρχές του Φεβρουαρίου 1944 η ηγεσία του ΛΑΣ Μακεδονίας με τους παρτιζάνους εγκατέλειψε προσωρινά τα ελληνικά εδάφη και πέρασε στη Γιουγκοσλαβία.⁴⁰⁸ Όμως προηγουμένως φρόντισε να οργανώσει πυρήνες σλαβοφώνων υπό την άμεση επιρροή της στην περιοχή. Τον Ιανουάριο του 1944, στην Έδεσσα, συγκεντρώθηκαν 27 αυτονομιστές με πρωτοβουλία του Β. Αγιάνοβσκι. Η συνάντηση αυτή ήταν μυστική και δεν την γνώριζε η

⁴⁰² Φιλώτας Αδαμίδης, *Πορεία αγώνων. Η ζωή και η δράση του μαχητή τεσσάρων πολέμων*, Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ, ο λόγιος», Νάουσα, χ.χ.έ., σσ. 110-111.

⁴⁰³ Στο ίδιο, σσ. 239-240.

⁴⁰⁴ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 342.

⁴⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 147.

⁴⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 155.

⁴⁰⁷ Κωφός, «Το Μακεδονικό στις σχέσεις ΚΚΕ-ΚΚΓ»: «Εκθεση Λεωνίδα Στρίγκου προς ΠΓ ΚΚΕ», 152.

⁴⁰⁸ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 186-187.

Περιφερειακή Επιτροπή του ΚΚΕ. Σε αυτή αποφασίστηκε η δημιουργία ξεχωριστών ανταρτικών ομάδων από σλαβόφωνους για τον αγώνα της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας, μιας και το ΚΚΕ αδιαφορούσε για το σκοπό αυτό, κατά την άποψή τους. Η απόφαση αυτή κοινοποιήθηκε στο γραμματέα της Π.Ε. του ΚΚΕ Έδεσσας Τάκη Παπαδόπουλο (ψευδώνυμο Μπάρμπα-Νίκος), ο οποίος δήλωσε αναρμοδιότητα και υποσχέθηκε να διαβιβάσει το αίτημα αυτό στην Περιφερειακή Επιτροπή και την Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ. Στις 27 Απριλίου 1944 ο Τάκης Παπαδόπουλος και ο Γιώργος Ούρδας (Τζότζο Ουρντώφ), ανακοίνωσαν στον Β. Αγιάνοβσκι την αποδοχή του αιτήματος από την Π.Ε. του ΚΚΕ. Τον Μάιο πραγματοποιήθηκε μεγάλη σύσκεψη με τη συμμετοχή ογδόντα περίπου αυτονομιστών και κομμουνιστών της Έδεσσας, στην οποία αποφασίστηκε η δημιουργία ξεχωριστής ανταρτικής ομάδας που θα αποτελούταν από σλαβόφωνους με δική της διοίκηση, που όμως θα άνηκε οργανικά στο 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Διοικητής ορίστηκε ο Βάγγελ Αγιάνοβσκι και μέλη ο Ρίστο Κορντάλοβ, ο Ρίστο Πάντετο και ο Τούσι Κεραμετσιέβ. Έδρα της ομάδας ήταν το βουνό Βόρας (Καϊμακτσαλάν) με περιοχή δράσης την Έδεσσα.

Την άλλη μέρα ο Τάκης Παπαδόπουλος ανακοίνωσε στον Β. Αγιάνοβσκι κάποιες αλλαγές στον τρόπο δράσης και τη σύνθεση της ομάδας. Πιο συγκεκριμένα η ομάδα θα ενεργούσε ανεξάρτητα μόνο για έναν μήνα και μετά θα εντασσόταν στις μονάδες του ΕΛΑΣ. Ο Αγιάνοβσκι θα παρέμενε μέλος της διοίκησης του 30ού Συντάγματος, ενώ ο Ρ. Κορντάλοβ και ο Τ. Κεραμετσιέβ θα δρούσαν στην ομάδα αντιπερισπασμού της Έδεσσας. Ο Ρ. Πάντετο θα επέστρεφε στη μυστική δράση της Επαρχιακής Επιτροπής του χωριού Καρυδιάς. Ακόμη ανακοίνωσε ότι το έμβλημα της ομάδας θα ήταν το δρεπάνι με το σφυρί. Ο Αγιάνοβσκι αντέδρασε στις αλλαγές και ζήτησε η ομάδα να έχει το δικό της ξεχωριστό σύμβολο, την κόκκινη σημαία με το κόκκινο αστέρι. Την ίδια μέρα ο Αγιάνοβσκι ενημέρωσε τα υπόλοιπα μέλη της ηγεσίας των αυτονομιστών Ρ. Κορντάλοβ, Αγγελή Γάτσο (Άγγελ Γάτσεβ), Τ. Κεραμετσιέβ και Ρ. Πάντετο για τις νέες εξελίξεις. Τελικά οι αυτονομιστές αποφάσισαν τη μη δημιουργία αυτής της ένοπλης ομάδας των σλαβοφώνων, όπως τη σχεδίασε το ΚΚΕ.⁴⁰⁹

Η στάση αυτή του ΚΚΕ στην Έδεσσα οφείλεται στη γενικότερη αλλαγή στάσης του ΚΚΕ απέναντι στο ΣΝΟΦ. Η αυτονομιστική δράση του ΣΝΟΦ σε Φλώρινα και Καστοριά και η προσκόλλησή του στο άρμα του Τίτο ανάγκασε το ΚΚΕ να διαλύσει το ΣΝΟΦ και να εντάξει τους άντρες του στις άλλες οργανώσεις του ΕΑΜ τον Μάιο του 1944. Με προτροπή του Πασχάλη Μητρόπουλου, ηγετικού στελέχους του ΣΝΟΦ Καστοριάς, εξήντα περίπου

⁴⁰⁹ Αγιάνοβσκι, *ό.π.*, σσ. 83-86.

σλαβομακεδόνες με επικεφαλής τον Ναούμ Πέγιο και τον Γιώργο Τουρούντζα αυτομόλησαν στις 16 Μαΐου 1944 στο Γενικό Στρατηγείο της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας.⁴¹⁰

Η δημιουργία της Οχράνας από τους Βούλγαρους με τα παρόμοια αυτονομιστικά συνθήματα για ανεξάρτητη Μακεδονία οδήγησαν το ΚΚΕ σε νέα αλλαγή στάσης και στην ίδρυση σλαβομακεδονικών ταγμάτων. Στις 16 Ιουνίου 1944 συστάθηκε το σλαβομακεδονικό τάγμα στο Καϊμακτσαλάν, που άνηκε οργανικά στο 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, με πρωτοβουλία του Μάρκου Βαφειάδη και παρά τις αντιρρήσεις του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ.⁴¹¹ Διοικητής του ήταν ο Κρητικός Λευτέρης Φουντουλάκης, πολιτικός επίτροπος ο Γιώργος Ούρδας (Τζότζο Ουρντώφ) από την Έδεσσα και βοηθοί της ηγεσίας ο δάσκαλος Παύλος Ρακοβίτης-Ρακόφσκι από τις Κάτω Κλεινές ή το Κρατερό Φλώρινας και ο επίσης δάσκαλος Γκιόργκι Ατανάσοβσκι από το χωριό Σωσάνδρα Αλμωπίας. Σύμφωνα με τον Αγιάνοβσκι, το ΚΚΕ θέλησε να ελέγξει απόλυτα το τάγμα και η επιλογή του Ούρδα οφειλόταν στη διαλλακτική και πειθήνια προς το κόμμα στάση του. Ακόμη το ΚΚΕ προσπάθησε να εμφανίσει την ίδρυση του σλαβομακεδονικού τάγματος ως δική του ενέργεια, ενώ η αλήθεια ήταν ότι στο Καϊμακτσαλάν υπήρχαν ήδη σλαβομακεδονικές ανταρτικές ομάδες από την Αλμωπία. Στην πραγματικότητα το ΚΚΕ επικύρωσε μια ήδη διαμορφωμένη κατάσταση. Ακόμη ο Αγιάνοβσκι προσπάθησε να εμφανίσει τη δημιουργία αυτών των ομάδων ως μια αυθόρμητη πρωτοβουλία των μακεδόνων της Αλμωπίας, χωρίς την ανάμιξη των Γιουγκοσλάβων.⁴¹² Αρχικά το σλαβομακεδονικό τάγμα της Έδεσσας-Αλμωπίας είχε δύναμη πενήντα δύο άντρες και πολύ σύντομα έφτασε τους τετρακόσιους.⁴¹³ Τον Ιούλιο αριθμούσε πεντακόσιους εβδομήντα πέντε μαχητές.⁴¹⁴

Ο Β. Αγιάνοβσκι φαίνεται ότι δεν ικανοποιήθηκε από την υπαγωγή του σλαβομακεδονικού τάγματος στο 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, γι' αυτό επανήλθε στο αίτημά του για σύσταση ξεχωριστής πολιτικής οργάνωσης και ανταρτικών ομάδων από τους σλαβόφωνους στα τέλη Ιουνίου του 1944, σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στο χωριό Σάμαρι με τη συμμετοχή της Π.Ε του ΚΚΕ Έδεσσας. Μάλιστα ο Αγιάνοβσκι επικαλέστηκε τη θέση του ΚΚΓ για κοινό αγώνα για ανεξαρτησία των Μακεδόνων του Αιγαίου, του Βαρδάρη και του Πιρίν. Ο γραμματέας της Π.Ε. του ΚΚΕ Έδεσσας Τάκης Παπαδόπουλος αρνήθηκε και διέταξε τη σύλληψη του Αγιάνοβσκι, ο οποίος παρέμεινε έγκλειστος για 43 ημέρες. Μετά την απελευθέρωσή του και αφού αρνήθηκε την πρόταση του ΚΚΕ να αναλάβει

⁴¹⁰ Σφέτας, «Αυτονομιστικές κινήσεις σλαβοφώνων», 109.

⁴¹¹ Στο ίδιο, σσ. 112-113.

⁴¹² Αγιάνοβσκι, *ό.π.*, σσ. 87-88.

⁴¹³ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 389.

⁴¹⁴ Αγιάνοβσκι, *ό.π.*, σ. 88.

τα παλιά του καθήκοντα στη Π.Ε. του ΚΚΕ Έδεσσας, κατέφυγε στο όρος Καϊμακτσαλάν, όπου δρούσε το σλαβομακεδονικό τάγμα.⁴¹⁵

Σύμφωνα με τον Αγιάνοβσκι το σλαβομακεδονικό τάγμα συμμετείχε ενεργά στις επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξουδετέρωση της επιρροής της Οχράνας στους σλαβόφωνους.⁴¹⁶ Αντίθετα ο Μητσόπουλος τονίζει ότι το Μακεδονικό Τάγμα δεν συμμετείχε σε καμία από τις επιχειρήσεις του 30ού Συντάγματος και δρούσε αυτόνομα στο Καϊμακτσαλάν.⁴¹⁷ Παρ' όλα αυτά περιγράφει τη συμμετοχή μιας διμοιρίας σλαβομακεδόνων στην επιχείρηση απαγωγής της χωροφυλακής την νύχτα της 6ης προς 7η Ιουλίου 1944 στα Γιαννιτσά.⁴¹⁸

Το ΣΝΟΦ προσπάθησε μέσω της προπαγάνδας, ακόμη και της εξαπάτησης, να αυξήσει την επιρροή του στους σλαβόφωνους των ακριτικών χωριών. Πιο συγκεκριμένα, τον Αύγουστο του 1944 ο Ρακοβίτης επιστράτευσε 120 νέους του χωριού Πρόμαχοι με το πρόσχημα της μεταφοράς του οπλισμού που θα έριχναν τα αγγλικά αεροπλάνα. Στην πραγματικότητα τους οδήγησε στο έδαφος της Γιουγκοσλαβίας, όπου τους έγινε η κατάλληλη «διαφώτιση» για το έθνος των μακεδόνων. Η «διαφώτιση» στρεφόταν και κατά του ΚΚΕ, το οποίο «πρόδωσε τα δίκαια του μακεδονικού λαού». Τελικά οι περισσότεροι νέοι κατάφεραν να αποδράσουν από τη Γιουγκοσλαβία και να επιστρέψουν στο χωριό τους. Μόνο δεκαοκτώ άτομα παρέμειναν εκεί.⁴¹⁹

Με την πάροδο του χρόνου η επιρροή του σλαβομακεδονικού τάγματος μεγάλωνε όχι μόνο στους σλαβόφωνους της Οχράνας, αλλά και στους σλαβόφωνους μαχητές του ΕΛΑΣ. Πολλοί από αυτούς εγκατέλειπαν τους στρατιωτικούς σχηματισμούς του ΕΛΑΣ και εντάσσονταν στο νέο τάγμα. Το γεγονός αυτό ανησύχησε την Π.Ε. του ΚΚΕ, η οποία εξέδωσε διαταγή με την οποία απαγορευόταν αυτή η μετακίνηση. Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1944 διέταξε τον αφοπλισμό του τάγματος. Η ηγεσία των σλαβομακεδόνων της Έδεσσας αγνόησε τη διαταγή και σε συνεννόηση με τα σλαβομακεδονικά τάγματα της Καστοριάς και της Φλώρινας κατέφυγε στο έδαφος της Γιουγκοσλαβίας στο χωριό Βάτασσα-Καβάνταρτσι στις 8 Οκτωβρίου 1944.⁴²⁰

Οι πραγματικοί σκοποί των αυτονομιστών φανερώθηκαν λίγες ημέρες αργότερα. Στις 18 Νοεμβρίου 1944 τα σλαβομακεδονικά τάγματα της Έδεσσας, της Καστοριάς και της Φλώρινας συγκρότησαν στο Μοναστήρι (Μπίτολα) την «Πρώτη Αιγαιακή Ταξιαρχία

⁴¹⁵ Στο ίδιο, σσ. 87-88.

⁴¹⁶ Στο ίδιο, σ. 88.

⁴¹⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 389.

⁴¹⁸ Στο ίδιο, σ. 293.

⁴¹⁹ Γεώργιος Μόδης, *Χωριά-φρούρια της Μακεδονίας*, Αθήνα 1950, σ. 114.

⁴²⁰ Αγιάνοβσκι, *ό.π.*, σσ. 88-89.

Κρούσης» με σκοπό την «απελευθέρωση» της Μακεδονίας από τους Έλληνες. Διοικητής της ορίστηκε ο Ηλίας Δημάκης-Γκότσε, υποδιοικητής ο Ναούμ Πέγιος, πολιτικός επίτροπος ο Μιχάλης Κεραμιτζής και υποεπίτροπος ο Βαγγέλης Αγιάννης (Βάγγελ Αγιάνοβσκι-Ότσε).⁴²¹ Ενδεικτικό της ρευστότητας της κατάστασης είναι το γεγονός ότι κάποιοι σλαβόφωνοι μετάνιωσαν με τη φυγή τους στη Γιουγκοσλαβία και επιχείρησαν να επιστρέψουν στις εστίες τους.⁴²² Από τους επτά κατοίκους της Φλαμουριάς που ακολούθησαν τα σλαβομακεδονικά τάγματα στη Γιουγκοσλαβία, οι δύο προσπάθησαν να επιστρέψουν. Ο ένας όμως δεν τα κατάφερε και έχασε τη ζωή του μετά από βασανιστήρια που υπέστη από τους Γιουγκοσλάβους στο Μοναστήρι.⁴²³

Στον νομό Πέλλας το ΚΚΕ από τον Μεσοπόλεμο ακόμα όφειλε τη δύναμή του στους σλαβόφωνους. Κάποιοι από αυτούς όμως ανέπτυσαν αυτονομιστική δράση, κυρίως ανώτερα και μεσαία στελέχη. Κατά την Κατοχή αυτά τα στελέχη πέρασαν σταδιακά υπό την επιρροή των Γιουγκοσλάβων. Η προσπάθεια του ΚΚΕ να απαγκιστρώσει τους σλαβόφωνους από την Οχράνα και τη βουλγαρική προπαγάνδα έδωσε την ευκαιρία στους πράκτορες του Τίτο να δράσουν ανενόχλητα στα εδάφη της ελληνικής Μακεδονίας και να προσπαθήσουν να εμφυσήσουν εθνική μακεδονική ταυτότητα στους σλαβόφωνους πληθυσμούς. Η μεταμόρφωση αυτή των αυτονομιστών σλαβόφωνων οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στο προδιαγεγραμμένο τέλος του πολέμου, όπου από την πλευρά των νικητών θα βρισκόταν η Γιουγκοσλαβία, ενώ από την πλευρά των ηττημένων η Βουλγαρία.⁴²⁴

⁴²¹ Σφέτας, «Αυτονομιστικές κινήσεις σλαβοφώνων», 119.

⁴²² Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.181.

⁴²³ ΓΑΚ Πέλλας, Α.Β.Ε. 75, φάκ. 2: «Υπόμνημα των κατοίκων του χωριού Φλαμουριάς», 21 Φεβρουαρίου 1947, σσ. 3-4.

⁴²⁴ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ.184.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΟΙ ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ

1. ΥΒΕ-ΠΑΟ

Η οργάνωση Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος (Υ.Β.Ε.) ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη στις 10 Ιουλίου 1941 από τους ταγματάρχες Ιωάννη Παπαθανασίου, Ευάγγελο Δόρτα, Θωμά Μπάρμπα και τον λοχαγό Αναστάσιο Σακελλαρίδη, οι οποίοι αποτέλεσαν την προσωρινή Διοικούσα Επιτροπή. Μέσα σε λίγες ημέρες εντάχθηκαν στην οργάνωση αρκετοί ευυπόληπτοι πολίτες της Θεσσαλονίκης, προερχόμενοι κυρίως από τα αστικά στρώματα. Βασικός σκοπός των ΥΒΕ ήταν η αντιμετώπιση των ξένων προπαγανδών (βουλγαρικής και ρουμανικής) που στόχο είχαν την απόσπαση ελληνικών εδαφών από τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Ήπειρο.⁴²⁵

Στις 30 Ιουλίου 1941 συγκροτήθηκε η νέα Διοικούσα Επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν οι συνταγματάρχες Γεώργιος Παπαγεωργίου, Μιλτιάδης Βίμπλης, Ιωάννης Μουστεράκης, Πελοπίδας Κιτσικόπουλος, οι αντισυνταγματάρχες Βασίλειος Αβδελάς και Αρχιμήδης Αργυρόπουλος και ο ταγματάρχης Ιωάννης Παπαθανασίου. Επίσης συμμετείχαν ο μετέπειτα νομάρχης Πέλλας Γεώργιος Θεμελής και ο γιατρός Αντώνιος Οικονόμου.⁴²⁶ Στην Οικονομική Επιτροπή, η οποία ήταν υπεύθυνη για την εξεύρεση χρημάτων και τη χρηματοδότηση του αγώνα, συμμετείχε και ο Εδεσσαίος Πέτρος Σεφερτζής.⁴²⁷

Η οργάνωση ΥΒΕ αργότερα μετονομάστηκε σε Πανελλήνια Απελευθερωτική Οργάνωσις (Π.Α.Ο.) και για την επίτευξη των στόχων της οργάνωσε Κέντρα αντίστασης στις πρωτεύουσες των νομών της Μακεδονίας και πιο συγκεκριμένα στις πόλεις Έδεσσα, Βέροια, Φλώρινα, Κοζάνη, Κιλκίς, Νιγρίτα και Πολύγυρο.⁴²⁸ Βασικός παράγοντας για την επιτυχία της νεοσύστατης οργάνωσης ήταν η μύηση νέων μελών. Αρχικά προσέγγισαν τους στρατιωτικούς που βρίσκονταν στις κατά τόπους φρουρές και τους ευυπόληπτους πολίτες που είχαν κύρος και επιρροή στις τοπικές κοινωνίες. Αρχικά στον συνταγματάρχη Ιωάννη Παπαπέτρου από το χωριό Ξυνό Νερό Φλώρινας ανατέθηκε η αρχηγεία της Δυτικής Μακεδονίας (η περιοχή δυτικά της κορυφογραμμής Βέρμιου-Καϊμακτσαλάν) και κατά

⁴²⁵ Παρμενίων Παπαθανασίου, *Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-1944. Αντίσταση και τραγωδία. Το ανέκδοτο αρχείο ημερολόγιο του τότε Ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου*, τόμ. 1, Παπαζήση, Αθήνα 1997, σσ. 29-31.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 54.

⁴²⁷ Καλλινικίδης, *ό.π.*, σ. 48.

⁴²⁸ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 59.

συνέπεια η διοίκηση των Κέντρων αντίστασης Έδεσσας και Αριδαίας.⁴²⁹ Ο αντισμήναρχος Γεώργιος Θεμελής, μετά το διορισμό του ως νομάρχη, ανέλαβε πολιτικός αρχηγός σε όλο το νομό Πέλλας. Στην Έδεσσα στρατιωτικός αρχηγός αρχικά ορίστηκε ο λοχαγός Αναστάσιος Αγαΐτσης,⁴³⁰ αλλά στη συνέχεια τη διοίκηση ανέλαβε ο λοχαγός Γεώργιος Ματράκας.⁴³¹ Ακόμη στη διοίκησή της συμμετείχαν ο Αντώνιος Κωφός, έμπορος, ο οποίος μνήθηκε από τον ιατρό Αντώνιο Οικονόμου, που μετέβη από τη Θεσσαλονίκη στην Έδεσσα γι' αυτό τον σκοπό, ο ιατρός Γεώργιος Παράσχος και ο δήμαρχος Κωνσταντίνος Σιβένας.⁴³² Η ΠΑΟ βρήκε πρόσφορο έδαφος στον χώρο της Εκκλησίας. Σημαντικά μέλη της στην Έδεσσα ήταν ο μητροπολίτης Εδέσσης Παντελεήμων,⁴³³ ο ιερέας Αναστάσιος Παπαδόπουλος,⁴³⁴ ο συνταγματάρχης Χρήστος Ιωάννου με καταγωγή από το Μεσημέρι Έδεσσας και ο δάσκαλος Αλέκος Παπαναστασίου.⁴³⁵ Στα Γιαννιτσα στρατιωτικός διοικητής ήταν ο λοχαγός Σταύρος Σταυρίδης και υποδιοικητής ο λοχαγός Λεάνδρος Σινανίδης. Ακόμη ο Θεμελής ανέθεσε την πολιτική καθοδήγηση στους έφεδρους ανθυπολοχαγούς Παναγιώτη Ζηκούδη και Αναστάσιο Αγγελίδη, δικηγόρο και Αγρονόμο Γιαννιτσών.⁴³⁶ Κατά κάποιες πληροφορίες μέλος της ΠΑΟ αποτέλεσε ο δήμαρχος Γιαννιτσών Θωμάς Μαγκριώτης.⁴³⁷ Στην Σκύδρα η ΠΑΟ οργανώθηκε τον Νοέμβριο του 1942 και αποτελούταν από τον λοχαγό Ισαάκ Ξενιτίδη, ως στρατιωτικό υπεύθυνο, τον ιατρό Νικολακόπουλο και τον Αρχιερατικό Επίτροπο Κωνσταντίνο Θεοδοσιάδη.⁴³⁸ Όπως ήταν αναμενόμενο στην ΠΑΟ ενεγράφησαν το σύνολο σχεδόν των στρατιωτικών.

Οι αρχικοί αυτοί πυρήνες της ΠΑΟ προσπάθησαν να μύησουν νέα μέλη και να συγκεντρώσουν οπλισμό και πυρομαχικά για τις ανταρτικές ομάδες που θα οργάνωναν αργότερα. Η επίτευξη αυτής της αποστολής εγκυμονούσε αρκετούς κινδύνους και δυσκολίες, καθώς τα μέλη της ΠΑΟ έπρεπε να κινούνται προσεκτικά, έχοντας να αντιμετωπίσουν από τη μία πλευρά τον ανταγωνισμό από την οργάνωση του ΕΑΜ που είχε ακριβώς τον ίδιο στόχο (μύηση νέων μελών και συγκέντρωση οπλισμού) και από την άλλη την αποκάλυψη της αποστολής τους και την κατάδοσή τους στις γερμανικές αρχές. Η στελέχωση των

⁴²⁹ Στο ίδιο, σ. 310.

⁴³⁰ Στο ίδιο, σ. 59.

⁴³¹ Στο ίδιο, σ. 339.

⁴³² Αρετή Τούντα Φεργάδη, «Η ελληνική άμυνα έναντι της βουλγαρικής, φασιστικής προπαγάνδας στην περιοχή της Έδεσσας, 1941-1943», Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός, Γ. Κιουτούτσκας (επιμ.), Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Βαγυρδής, Έδεσσα 1995, σ. 377.

⁴³³ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 100.

⁴³⁴ Καλλινικίδης, *ό.π.*, σ. 30.

⁴³⁵ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 206.

⁴³⁶ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 433.

⁴³⁷ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 207. Η πληροφορία αυτή δεν αναφέρεται σε καμιά άλλη πηγή.

⁴³⁸ Γιάννης Πριόβολος, *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944). Μόνιμοι αξιωματικοί στον ΕΛΑΣ Μακεδονίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 288.

δημοσίων υπηρεσιών από τους αξιωματικούς και η συμμετοχή τους στις οργανώσεις «Εθνικό Συμβούλιο», «Οι φίλοι του χωριού» και «Επιτροπή Λαϊκής Διαφώτισεως», που δημιούργησε η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, διευκόλυναν τις μετακινήσεις των μελών της ΠΑΟ στην ύπαιθρο και τα χωριά, χωρίς να κινούν τις υποψίες του κατακτητή.⁴³⁹ Όμως δεν έλειψαν και οι δύσκολες καταστάσεις. Καθώς περιόδευαν στα χωριά των Γιαννιτσών και της Γουμένισσας οι συνταγματάρχες Χρήστος Πίπιος, από το χωριό Γρίβα, και Γεώργιος Παπαγεωργίου, από το χωριό Σκρα, και ο Μακεδονομάχος στρατηγός Δημήτριος Κάκαβος, προδόθηκαν από βουλγαρίζοντες της περιοχής και συνελήφθησαν από τους Γερμανούς. Παρέμειναν για αρκετό καιρό φυλακισμένοι και αποφυλακίστηκαν χάρη στις ενέργειες της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας.⁴⁴⁰

Η μύηση νέων μελών στην ΠΑΟ δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Από τη μία υπήρχε ο λογικός ενδοιασμός κάποιων να εκτεθούν και να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους από τα αντίποινα των Γερμανών και από την άλλη το ΕΑΜ λειτουργούσε ανταγωνιστικά και προσπαθούσε να μεγιστοποιήσει την επιρροή του, κατηγορώντας την ΠΑΟ για συνεργασία με τους Γερμανούς. Ο λοχαγός Στεφανίδης, ο οποίος ήταν επικεφαλής της ΠΑΟ στην περιοχή της Νάουσας προσπάθησε ανεπιτυχώς να μυήσει τον έφεδρο αξιωματικό Φιλώτα Αδαμίδα, τον μετέπειτα καπετάνιο του Που Τάγματος του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ στο Πάικο.⁴⁴¹ Ο ταγματάρχης Φωτιάδης επίσης δεν κατάφερε να μυήσει τον πρόεδρο του χωριού Καλλίπολη Γεώργιο Μαυρίδη, γιατί ο αδερφός του Γιάννης ήταν ήδη μέλος του ΕΑΜ.⁴⁴²

Παρόλες τις δυσκολίες η ΠΑΟ κατάφερε να συγκεντρώσει οπλισμό και γι' αυτό δημιούργησε μυστικές αποθήκες με πολεμικό υλικό σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας. Στην αρχή τα αποτελέσματα στο νομό Πέλλας ήταν πενιχρά. Στις αρχές Οκτωβρίου 1941, οι δύο αποθήκες που δημιουργήθηκαν στην περιοχή της Έδεσσας και η μία στην περιοχή της Αριδαίας περιείχαν μικρή ποσότητα οπλισμού.⁴⁴³ Πολεμικό υλικό υπήρχε άφθονο, καλά κρυμμένο από τους χωρικούς, γιατί υπήρχε ο φόβος των εκτελέσεων από τους Γερμανούς. Το πολεμικό αυτό υλικό προερχόταν είτε από τον προσωπικό οπλισμό των κατοίκων είτε από τα όπλα που εγκατέλειψαν οι Έλληνες και οι Βρετανοί στρατιώτες κατά την υποχώρησή τους. Η μικρή συγκέντρωση όπλων οφειλόταν στην αδυναμία της ΠΑΟ να πείσει τους

⁴³⁹ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 190.

⁴⁴⁰ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 434.

⁴⁴¹ Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 56.

⁴⁴² Γιόργος Μαυρίδης, *Και όμως... νικήσαμε. Η ιστορία της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου μέσα από το δράμα μιας οικογένειας*, Στοχαστής, χ.τ.έ. 2019, σσ. 46-47.

⁴⁴³ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 117.

χωρικούς να της εμπιστευτούν τα όπλα τους. Η ΠΑΟ έδωσε και μία άλλη εξήγηση, αυτή της έλλειψης χρημάτων για την αγορά των όπλων από τους χωρικούς και τους λαθρέμπορους.⁴⁴⁴

Μέχρι τα τέλη του Οκτωβρίου του 1941, η ΠΑΟ είχε οργανώσει ένοπλες ομάδες αντίστασης σε διάφορες περιοχές της Μακεδονίας. Πιο συγκεκριμένα: η 65η ομάδα στην περιοχή του Πάικου και της Αριδαίας με δύναμη 38 άντρες, η 16η στο Βέρμιο και τα Πιέρια με 14 άντρες, η 28η στην περιοχή του Καϊμακτσαλάν (όρος Βόρας), της Φλώρινας και της Καστοριάς με 43 άντρες, η 27η στην Κοζάνη με 28 άντρες και δύο τμήματα, η 13η στα Κρούσια με 30 άντρες, η 19η στις Σέρρες και τη Νιγρίτα, η 31η στη Χαλκιδική, η 26η στη Δράμα, η 41η στην Ξάνθη και την Κομοτηνή, η 53η στα Γρεβενά και το Βέρμιο και τέλος η 50ή μέσα στη Θεσσαλονίκη. Οι ομάδες αυτές πήραν την ονομασία τους από τα αντίστοιχα συντάγματα του Ελληνικού Στρατού που είχαν την έδρα τους στις παραπάνω περιοχές.⁴⁴⁵

Μέχρι την άνοιξη του 1943 οι δύο οργανώσεις ΠΑΟ και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έδειχναν ανοχή η μία στην άλλη και έγιναν προσπάθειες συνεργασίας και ενοποίησης του αγώνα κατά των κατακτητών. Στις 4 Οκτωβρίου 1943 ο αρχηγός της ΠΑΟ στο νομό Πέλλας συνέταξε έκθεση, που την απέστειλε στην ηγεσία της ΠΑΟ στη Θεσσαλονίκη, και στην οποία περιέγραφε τις επαφές που είχε με μέλη του ΕΑΜ. Σύμφωνα με αυτήν, στα μέσα Μαΐου 1943 ο Θεμελής συναντήθηκε με το μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ Μιχάλη Σουμελίδη (ψευδώνυμο Χρυσάφοπουλος) από την Κοζάνη, με σκοπό τη συνεργασία των δύο οργανώσεων. Η συνάντηση πραγματοποιήθηκε στο κτίριο της νομαρχίας μέσα σε φιλικό κλίμα. Τελικά αποφασίστηκε η μετάβαση του λοχαγού Ματράκα, στρατιωτικού διοικητή της ΠΑΟ Έδεσσας, και του Σουμελίδη στη Θεσσαλονίκη, με σκοπό να ενημερώσουν τις προϊστάμενές τους αρχές και να γενικευτεί η συνεργασία σε όλη την βόρεια Ελλάδα. Όμως ο Σουμελίδης δεν πήγε στη Θεσσαλονίκη και έτσι ορίστηκε νέα μετάβαση, που ούτε σε αυτή συμμετείχε. Τελικά μετέβησαν αργότερα ο Θεμελής και ο Σουμελίδης μαζί στη Θεσσαλονίκη. Αυτή η τρίτη προσπάθεια όμως ναυάγησε γιατί την ημέρα εκείνη (5 Ιουλίου 1943) ανακοινώθηκε η επέκταση της βουλγαρικής ζώνης στην Κεντρική Μακεδονία και ο Θεμελής γύρισε εσπευσμένα στην Έδεσσα για να οργανώσει την έξοδο των αξιωματικών της ΠΑΟ στο Βέρμιο. Το καλό κλίμα που υπήρχε αρχικά στις σχέσεις μεταξύ ΠΑΟ και ΕΑΜ φανερώνεται, σύμφωνα με την ίδια έκθεση, από το γεγονός ότι η ΠΑΟ Έδεσσας τροφοδοτούσε καθημερινά με 25 οκάδες ψωμί τους διερχόμενους από την Έδεσσα άντρες του ΕΛΑΣ, που πήγαιναν για κατάταξη στη Δυτική Μακεδονία. Επίσης, η ΠΑΟ προμήθευε με τρόφιμα και κάμποτ (είδος χοντρού βαμβακερού υφάσματος) τις ομάδες του ΕΛΑΣ στο

⁴⁴⁴ Στο ίδιο, σ. 114.

⁴⁴⁵ Στο ίδιο, σσ. 123-124.

Πάικο και το Βέρμιο. Ακόμη χορηγούσε στις οικογένειες των ανταρτών 100 δράμια αλεύρι το άτομο κάθε ημέρα και διάφορα χρηματικά ποσά. Μάλιστα για τη χορήγηση αυτών των χρημάτων διαμαρτυρήθηκε η Βρετανική Αποστολή, μέσω του συνδέσμου της ανθυπολοχαγού Λάζαρη, διότι ήδη οι Βρετανοί, σύμφωνα με τη γνώμη τους, έδιναν αρκετά χρήματα στον ΕΑΜ για τη συντήρηση των οικογενειών των ανταρτών.⁴⁴⁶

Συνομιλίες και προσπάθειες προσέγγισης δεν πραγματοποιήθηκαν μόνο στην Έδεσσα μεταξύ ΠΑΟ και ΕΑΜ, αλλά και στα Γιαννιτσά. Σύμφωνα με τον αξιωματικό της ΠΑΟ Σινανίδη, στις 5 Ιουλίου 1943 ο αρχηγός του Κέντρου αντίστασης λοχαγός Σταυρίδης τον διαβεβαίωνε ότι το ΕΑΜ θα αναλάμβανε την τροφοδοσία του τμήματός του τις πρώτες ημέρες εξόδου του στο Πάικο.⁴⁴⁷ Οι συνομιλίες μεταξύ ΠΑΟ και ΕΑΜ Γιαννιτσών συνεχίστηκαν στις 9 και 10 Ιουλίου, χωρίς όμως να επιτευχθεί συμφωνία.⁴⁴⁸ Επομένως, οι διαβεβαιώσεις του Σταυρίδη δεν είχαν καμία βάση και γρήγορα διαψεύστηκαν από τα γεγονότα που ακολούθησαν.

Την άνοιξη του 1943 η προετοιμασία του ένοπλου αγώνα έφτασε στο τέλος της και ήρθε η ώρα της ένοπλης δράσης, με τη συγκρότηση ανταρτικών ομάδων. Στην ευρύτερη περιοχή του νομού Πέλλας δραστηριοποιήθηκαν το 16ο Σύνταγμα στο Βέρμιο και τμήματα του 27ου και του 28ου Συντάγματος στο Καϊμακτσαλάν. Επίσης έγινε προσπάθεια να συγκροτηθεί το 65ο στο Πάικο.

Την ίδια περίοδο, με διαταγή του συνταγματάρχη Παπαπέτρου, διοικητή του 27ου Συντάγματος, η ανταρτική ομάδα του Ευστάθιου Ελευθεριάδη μετακινήθηκε από την Κοζάνη στο βορειοδυτικό Βέρμιο και στην περιοχή της Άρνισσας,⁴⁴⁹ που ήταν πολύ σημαντική γιατί αποτελούσε τη βασική οδό επικοινωνίας μεταξύ Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας. Από εκεί περνούσαν ο αμαξιτός δρόμος και η σιδηροδρομική γραμμή που ένωναν την Έδεσσα με τη Φλώρινα. Αυτές τις οδούς χρησιμοποιούσαν και οι Βούλγαροι σύνδεσμοι της Δυτικής Μακεδονίας. Στόχος της ομάδας Ελευθεριάδη ήταν η συγκρότηση του 28ου Συντάγματος της ΠΑΟ και η αντιμετώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας. Για τον σκοπό αυτόν οργάνωσαν τρεις ενέδρες μεταξύ Άρνισσας και Κέλλης και μεταξύ Έδεσσας και Άρνισσας για την εξουδετέρωση του Βούλγαρου υπολοχαγού Μπλαντένωφ, χωρίς όμως επιτυχία. Όμως μια τέταρτη ενέδρα, ανάμεσα στα χωριά Άγρας και Άρνισσα, είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο ενός αγνώστου Βούλγαρου ανθυπολοχαγού και δύο Βούλγαρων πολιτών. Η ενέργεια αυτή των ανταρτών της ΠΑΟ προκάλεσε την αντίδραση των Γερμανών,

⁴⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 159-169.

⁴⁴⁷ Πριόβολος, *ό.π.*, σ. 65.

⁴⁴⁸ Στο ίδιο, σ. 66.

⁴⁴⁹ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 310.

οι οποίοι διεξήγαγαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο δυτικό Βέρμιο και το νότιο Καϊμακτσαλάν.⁴⁵⁰

Ο ταγματάρχης Χρήστος Παπαβασιλείου, ιδρυτής της οργάνωσης «Ένωση Κοινωνικής Αμύνης», τον Σεπτέμβριο του 1942, στην Κοζάνη,⁴⁵¹ αποτέλεσε τον ηγέτη του 27ου Συντάγματος της ΠΑΟ. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1943 οργάνωσε ενέδρα στη θέση Μουχαρέμ Χάνι, μεταξύ Έδεσσας και Άρνισσας. Στην ενέδρα έπεσε ένας γερμανικός λόχος που είχε προορισμό τους Πύργους. Κατά τη διάρκεια της μάχης και ενώ κατέφθαναν γερμανικές ενισχύσεις από την Έδεσσα, οι άντρες του Παπαβασιλείου δέχθηκαν αναπάντεχα πυρά από αντάρτες του ΕΛΑΣ από τη μεριά του Βερμίου. Ο Παπαβασιλείου συνέχισε να μάχεται εναντίον των Γερμανών και ταυτόχρονα έστειλε άντρες του να αντιμετωπίσουν τους Ελασίτες. Το αποτέλεσμα ήταν να συλληφθούν κάποιοι χωρικοί που ομολόγησαν ότι είχαν στρατολογηθεί από τον ΕΛΑΣ, χωρίς να γνωρίζουν ότι θα χτυπούσαν ελληνικά ανταρτικά σώματα. Τελικά όλοι μαζί συνέχισαν τη μάχη εναντίον των Γερμανών, οι οποίοι κατάφεραν να διαφύγουν προς την Έδεσσα την νύχτα.⁴⁵²

Οι επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον των σωμάτων της ΠΑΟ εντάθηκαν μέσα στο καλοκαίρι. Το φθινόπωρο του 1943 οι δυνάμεις του 27ου Συντάγματος της ΠΑΟ δέχθηκαν ισχυρές πιέσεις από τον ΕΛΑΣ και τους Γερμανούς. Στις αρχές Οκτωβρίου 1943 ο Παπαβασιλείου έλαβε εντολή από το αρχηγείο της ΠΑΟ στη Θεσσαλονίκη να μετακινηθεί από τη Δυτική Μακεδονία στα Κρούσια, στο Κιλκίς, εκεί όπου υπήρχε ισχυρή δύναμη της ΠΑΟ υπό τον Κωνσταντίνου Μήτσου, αξιωματικό της χωροφυλακής. Το ανταρτικό σώμα του Παπαβασιλείου μαζί με το σώμα του Φραγκίσκου Κολάρα⁴⁵³ ξεκίνησαν μία δύσκολη πορεία, αφού έπρεπε να διασχίσουν περιοχές, όπου αλλού κυριαρχούσαν οι Γερμανοί και αλλού ο ΕΛΑΣ.⁴⁵⁴ Το δρομολόγιο Βέρμιο - Καϊμακτσαλάν - Πάικο - Κρούσια ήταν απαγορευτικό λόγω της πλήρους επικράτησης του ΕΛΑΣ. Γι αυτό Κολάρας και Παπαβασιλείου κατευθύνθηκαν αρχικά προς το Βέρμιο και τη Βέροια, διέσχισαν τον κάμπο προς την Αλεξάνδρεια και έφτασαν έξω από το χωριό Κρύα Βρύση, όπου διανυκτέρευσαν. Η πορεία του τμήματος του Κολάρα και του Παπαβασιλείου έγινε γνωστή στον ΕΛΑΣ, ο οποίος το

⁴⁵⁰ Στο ίδιο, σ. 311.

⁴⁵¹ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 200.

⁴⁵² Παπαθανασίου, *ό.π.*, σσ. 317-318.

⁴⁵³ Ο Φραγκίσκος Κολάρας οργάνωσε ένοπλο τμήμα από χωρικούς στη Δυτική Μακεδονία. Περισσότερα βλ. Θανάσης Καλλιανιώτης, «Οι αντικομμουνιστές καπετάνιοι στη Δυτική Μακεδονία (1942-1949)», στο Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 223-232.

⁴⁵⁴ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 318. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 300.

κατεδίωξε με το Πο Τάγμα του 16ου Συντάγματος από το Βέρμιο μέχρι το Κιλκίς,⁴⁵⁵ και κινητοποίησε ολόκληρο τον μηχανισμό του για να τους εντοπίσει και να τους εξουδετερώσει.⁴⁵⁶ Άντρες του ΕΛΑΣ προσπάθησαν να ανακόψουν τη διέλευση μικρής ξύλινης γέφυρας του ποταμού Λουδία από τον Κολάρα, ο οποίος κατάφερε και συνέλαβε τρεις Ελασίτες. Οι δύο τού δήλωσαν ότι δεν ήταν κομμουνιστές αλλά επιστρατεύτηκαν βίαια από τον ΕΛΑΣ και ο Κολάρας τους απέστειλε στη Θεσσαλονίκη. Τον τρίτο τον σκότωσε στην Κρύα Βρύση. Σε αυτό το χωριό ανέλαβε εθελοντικά ένας Σαρακατσάνος να οδηγήσει τα τμήματα στο Πάικο, περνώντας τη γέφυρα στο χωριό Μελίτσι, στον δημόσιο δρόμο Γιαννιτών-Έδεσσας, όπου φυλασσόταν από γερμανικό φυλάκιο.⁴⁵⁷ Την νύχτα εκείνη δεν υπήρχαν Γερμανοί σκοποί στη γέφυρα παρά μόνο προβολείς. Προς το τέλος της διέλευσης της γέφυρας, οι άντρες του Κολάρα και του Παπαβασιλείου έγιναν αντιληπτοί από Ελασίτες του κοντινού χωριού Καρυώτισσας, οι οποίοι πυροβόλησαν ανεπιτυχώς εναντίον τους. Κατόπιν ο Κολάρας και ο Παπαβασιλείου στρατωνίστηκαν στην εκκλησία του Αγίου Δημητρίου, όπου το ψηλό κωδωνοστάσιο χρησίμευσε για παρατηρητήριο. Η εκκλησία αυτή περιβαλλόταν από ψηλά δέντρα και βρίσκεται μέχρι και σήμερα ανάμεσα στα χωριά Μελίτσι και Ποντοχώρι.⁴⁵⁸

Από εκεί ο Κολάρας έστειλε δύο συνδέσμους στη Θεσσαλονίκη για να πάρει οδηγίες από την οργάνωση. Ο ένας σύνδεσμος κρύφτηκε στα Γιαννιτά, ενώ ο άλλος, ο Νάστος, συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ και δολοφονήθηκε.⁴⁵⁹ Στη συνέχεια ο Κολάρας ζήτησε να προμηθευτεί από το χωριό Αξός (Εσκιτζε) ψωμί και κρέας. Όμως οι κάτοικοι, ύστερα από προτροπή του υπευθύνου του ΕΑΜ του χωριού, αρνήθηκαν. Τότε ο Κολάρας με την απειλή των όπλων και τη διαπόμπευση του υπευθύνου του ΕΑΜ (του έκοψε το μισό μουστάκι) κατάφερε να συγκεντρώσει τις απαραίτητες προμήθειες.⁴⁶⁰ Ακόμη ο Κολάρας συνέλαβε δύο νέους, μέλη του ΕΑΜ του χωριού, ως ομήρους. Τον έναν τον ελευθέρωσε μετά από μαρτυρίες ότι ήταν καλό παιδί και ότι από φόβο εντάχθηκε στο ΕΑΜ, ενώ τον άλλον τον εκτέλεσε. Στο σώμα του Κολάρα εντάχθηκε και ένας κάτοικος του χωριού, ένας ηλικιωμένος караγωγέας, από το φόβο αντεκδίκησης από τον ΕΛΑΣ.⁴⁶¹

⁴⁵⁵ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 141: «Εθνική Αντίσταση, 16ο Σύνταγμα (γράφηκε από ανώνυμο του Π/16 Τάγματος)», σ. 2.

⁴⁵⁶ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: «Ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος της περιοχής του 30ου Συντάγματος», σ. 2.

⁴⁵⁷ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σσ. 303-304.

⁴⁵⁸ Στο ίδιο, σ. 305.

⁴⁵⁹ Στο ίδιο, σ. 306.

⁴⁶⁰ Στο ίδιο, σσ. 306-307.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 308.

Με οδηγό αυτόν το καραγωγέα, ο Κολάρας αναχώρησε για τις παρυφές του Πάικου. Εκεί συνέλαβε έναν Βούλγαρο σύνδεσμο από την Αχρίδα. Πάνω του βρέθηκαν δύο επιστολές, μία για τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ στο Πάικο Στράτο και μία για το ΣΝΟΦ Έδεσσας. Οι επιστολές αυτές, σύμφωνα με τον Κολάρα, αποδείκνυαν τη στενή συνεργασία Βούλγαρων-ΕΛΑΣ-ΣΝΟΦ εναντίον των Ελλήνων και κυρίως εναντίον των προσφύγων. Επίσης, ο Κολάρας συνέλαβε τον περιφερειακό υπεύθυνο του ΕΑΜ Γιαννιτσών, τον Τάκη, τον γεωπόνο, και τους περιφερειακούς της Αριδαίας και της Κατερίνης.⁴⁶² Στη συνέχεια συνέλαβε εννιά υπευθύνους του ΕΑΜ στα διάφορα χωριά και τον σύνδεσμο του ΕΑΜ στα Κουφάλια.⁴⁶³ Η διέλευση του Κολάρα και του Παπαβασιλείου από το νομό Πέλλας συνοδεύτηκε από τη δολοφονία του Τάκη από τα Γιαννιτσά,⁴⁶⁴ και του προαναφερόμενου Βούλγαρου συνδέσμου με τον ΕΛΑΣ.⁴⁶⁵ Τελικά το σώμα του Κολάρα και του Παπαβασιλείου κατάφερε να διαβεί τον ποταμό Αξίο κοντά στο χωριό Άσπρο Κιλκίς⁴⁶⁶ και έτσι τερματίστηκε η δράση του στην περιοχή του νομού Πέλλας.

Το 16ο Σύνταγμα της ΠΑΟ είχε χώρο ευθύνης την περιοχή που εκτεινόταν από την κορυφογραμμή του Ολύμπου, των Πιερίων και του Βερμίου στα νότια και δυτικά, τον Θερμαϊκό κόλπο στα ανατολικά και το Πάικο στα βόρεια, που αποτελούσε, όμως, περιοχή δράσης και του 65ου Συντάγματος. Στο 16ο Σύνταγμα υπάγονταν τα Κέντρα αντίστασης Έδεσσας, Βέροιας, Νάουσας και Κατερίνης. Αρχικά συγκροτήθηκαν δύο ανταρτικές ομάδες με 14 άντρες συνολικά.⁴⁶⁷ Η πρώτη ομάδα δραστηριοποιήθηκε στα Πιέρια υπό την αρχηγεία του λοχαγού Λάμπρου Μυτιληνάκη, ο οποίος κατοικούσε μόνιμα στην Έδεσσα. Η δεύτερη ομάδα ενεργούσε στο Βέρμιο υπό το λοχαγό Σαρρή, με το ψευδώνυμο Πλαπούτας ή Κολοκοτρώνης.⁴⁶⁸ Έδρα της αποτέλεσε η θέση Καλύβια Γυφτάκη, κοντά στο χωριό Κουτσούφλιανη. Στο σώμα αυτό εντάχθηκαν αρχικά οι ανθυπολοχαγοί Αριστείδης Ελευθεριάδης, Θεμ. Χριστιάς και ο ανθυπασπιστής Θεμ. Σαρασίδης. Παράλληλα, υπήρχε η διαβεβαίωση από τον νομάρχη Θεμελή ότι 100 άντρες από την περιοχή της Σκύδρας θα πλαισίωναν άμεσα το τμήμα και αργότερα θα εντάσσονταν και οι αξιωματικοί της φρουράς Έδεσσας. Για τον σκοπό αυτό το ηγετικό μέλος ΠΑΟ ταγματάρχης Βεζονιεράκης, με καταγωγή από την Κρήτη, επισκέφτηκε δύο φορές την περιοχή, καθώς στον ελληνοϊταλικό

⁴⁶² Στο ίδιο, σσ. 309-310.

⁴⁶³ Στο ίδιο, σ. 311.

⁴⁶⁴ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: «Ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος της περιοχής του 30ού Συντάγματος», σ. 2.

⁴⁶⁵ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 7. Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 312.

⁴⁶⁶ Κολιόπουλος, *ό.π.*, σ. 312.

⁴⁶⁷ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σσ. 338-339.

⁴⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 365.

πόλεμο ήταν διοικητής τάγματος του 30ού Συντάγματος και είχε υπό τις διαταγές του πολλούς άντρες από την περιοχή. Οι ενέργειες όμως του Θεμελή και του Βεζονιεράκη δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα.⁴⁶⁹

Τελικά στις 19 Ιουλίου του 1943 εντάχθηκαν στο σώμα του Σαρρή οι υπολοχαγοί Στρατής Θεοφιλογιαννάκος και Ισαάκ Ξενητίδης, ο έφεδρος υπολοχαγός Ευάγγελος Γοργίας και δύο μόνο άντρες.⁴⁷⁰ Το σώμα του Σαρρή στις 2 Αυγούστου 1943, που αριθμούσε τότε 40 άντρες, ύστερα από διαταγή της ηγεσίας της ΠΑΟ, εγκατέλειψε το Βέρμιο και ενώθηκε με το σώμα του Μυτιληνάκη στα Πιέρια. Η απόφαση αυτή ελήφθη ύστερα από τις ισχυρές πιέσεις που δεχόταν το σώμα από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ που κυριαρχούσαν στο Βέρμιο.⁴⁷¹ Σε αναφορά της ΠΑΟ, με ημερομηνία 20 Αυγούστου 1943, αναφέρεται ότι τα τμήματα του Σαρρή και του Μυτιληνάκη με τη συνεργασία του 27ου και του 28ου Συντάγματος της ΠΑΟ διεξήγαγαν επίθεση στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ στο Βέρμιο. Το αποτέλεσμα αυτής της επιχείρησης ήταν η προσωρινή ανακατάληψη του Βερμίου από την ΠΑΟ.⁴⁷²

Στις 28 Αυγούστου 1943 υπογράφηκε συμφωνία μεταξύ του διοικητή της ΠΑΟ, Μουστεράκη και του αντιπρόσωπου του στρατηγείου Δυτικής Μακεδονίας του ΕΛΑΣ, Γεωργίου Κικίτσα, υπό τις ενέργειες του Άγγλου λοχαγού Ίντερ για τον τερματισμό του ελληνικού εμφυλίου. Ένα από τα άρθρα της συμφωνίας προέβλεπε τη μετακίνηση της ΠΑΟ νότια της γραμμής Άνω Βερμίου-Νάουσας.⁴⁷³ Όμως, αυτή η συμφωνία δεν εφαρμόστηκε, καθώς ο ΕΛΑΣ δεν την αποδέχθηκε. Στις 30 Αυγούστου 1943, κοντά στη μονή Αγίων Πάντων, ο Σαρρής δέχθηκε επίθεση από τον ΕΛΑΣ. Το αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθούν εννέα άντρες της ΠΑΟ.⁴⁷⁴ Τελικά αποφασίστηκε, ύστερα από σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε στη Θεσσαλονίκη και συμμετείχαν ο λοχαγός Σαρρής, ο αντισυνταγματάρχης Αβδελάς, ο ταγματάρχης Παπαθανασίου, ο ιατρός Οικονόμου και άλλοι οπλαρχηγοί, η διάλυση του 16ου Συντάγματος της ΠΑΟ.⁴⁷⁵

Το 16ο Σύνταγμα δέχθηκε μεγάλο πλήγμα στην ενίσχυσή του σε έμψυχο δυναμικό στις αρχές Ιουλίου του 1943. Πιο συγκεκριμένα, στις 5 Ιουλίου κυκλοφόρησαν φήμες ότι ο βουλγαρικός στρατός θα καταλάβει τους νομούς Πέλλας και Φλώρινας, οπότε οι Έλληνες αξιωματικοί και γενικά οι εθνικόφρονες πολίτες θα βρίσκονταν σε πολύ δύσκολη θέση. Μάλιστα οι φήμες έλεγαν ότι στη Νάουσα είχαν ήδη συλληφθεί οι Έλληνες αξιωματικοί και

⁴⁶⁹ Στο ίδιο, σσ. 381-382.

⁴⁷⁰ Στο ίδιο, σσ. 382-383.

⁴⁷¹ Στο ίδιο, σ. 370.

⁴⁷² Στο ίδιο, σσ. 386-387.

⁴⁷³ Στο ίδιο, σ. 396.

⁴⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 400.

⁴⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 426.

οι οικογένειές τους και αποστέλλονταν στη Θεσσαλονίκη. Σε επικοινωνία του Θεμελή με τον αρχηγό της ΠΑΟ Νάουσας αποδείχθηκε πως στη πόλη επικρατούσε ησυχία και δεν είχαν γίνει συλλήψεις.⁴⁷⁶ Την νύχτα της 6ης προς 7η Ιουλίου, όμως, σύμφωνα με τον ανθυπολοχαγό Στρατολογίας Γρηγόριο Ριζογιάννη, έντεκα αξιωματικοί της φρουράς Έδεσσας κατέφυγαν στο Βέρμιο και προσχώρησαν εθελοντικά στον ΕΛΑΣ. Αυτοί ήταν ο λοχαγός Ιωάννης Κομνόπουλος, οι υπολοχαγοί Κωνσταντίνος Ιωσηφίδης, Χαράλαμπος Κατωπόδης, Χριστόδουλος Λυτρίδης και Ιωάννης Πασσιάς, οι ανθυπολοχαγοί Μιχαήλ Πανάς και Γρηγόριος Ριζογιάννης και ο ανθυπασπιστής Λάμπρος Αλεξίου.⁴⁷⁷ Ο Θεμελής σε έκθεσή του ανέφερε ότι εξήλθαν έξι μόνιμοι αξιωματικοί και το επιπλέον όνομα που αναφέρει είναι του υπομοίραρχου Τσαμπαλή.⁴⁷⁸ Η ομάδα αυτή των αξιωματικών κατευθύνθηκε προς Άγρα, Άρνισσα και Γραμματικό, όπου ήρθε σε επαφή με το ΕΛΑΣ.⁴⁷⁹

Το μεσημέρι της 7ης Ιουλίου και ενώ ο Θεμελής βρισκόταν στη Θεσσαλονίκη για συνεννοήσεις με την ηγεσία της ΠΑΟ και ο αντικαταστάτης του λοχαγός Ματράκας περίμενε οδηγίες, μια μεγάλη ομάδα από μέλη της ΠΑΟ εξήλθε στο Βέρμιο, σε προκαθορισμένη θέση κοντά στο χωριό Πολλά Νερά Νάουσας. Επικεφαλής της ομάδας ήταν ο ταγματάρχης Νικόλαος Χατζηνικολάου και ο λοχαγός Αναστάσιος Αγαΐτσης. Εκεί την ίδια νύχτα συνελήφθησαν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ 32 αξιωματικοί και 21 υπαξιωματικοί. Από εκεί μετακινήθηκαν στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ στον Πεντάλοφο Βοΐου. Κατά τη διαδρομή, στο χωριό Κάτω Γραμματικό, δραπέτευσαν ο Χατζηνικολάου και ο Αγαΐτσης και επέστρεψαν στην Έδεσσα.⁴⁸⁰ Ένας άλλος κρατούμενος, που κατάφερε να αποδράσει προσωρινά, ήταν ο δάσκαλος έφεδρος ανθυπολοχαγός Δημήτριος Παπαδόπουλος ή Παπαθανασίου. Συνελήφθη ξανά στις 9 Ιουλίου. Τελικά απελευθερώθηκε, ύστερα από συμφωνία μεταξύ ΠΑΟ και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ για ανταλλαγή αιχμαλώτων.⁴⁸¹

Η εθελούσια προσχώρηση αξιωματικών στον ΕΛΑΣ της νύχτας της 6ης προς 7η Ιουλίου και η βεβιασμένη και ανοργάνωτη έξοδος των μελών της ΠΑΟ στις 7 Ιουλίου στέρησαν από την ΠΑΟ την οργάνωση ενός ισχυρού 16ου Συντάγματος στην περιοχή του Βερμίου.

Την ίδια αποτυχία είχε και η προσπάθεια συγκρότησης του 65ου Συντάγματος με περιοχή δράσης το όρος Πάικο. Σε αυτό το σύνταγμα υπάγονταν τα Κέντρα αντίστασης Γιαννιτσών,

⁴⁷⁶ Στο ίδιο, σσ. 164-165.

⁴⁷⁷ Γεώργιος Μυλωνάς, «Η δράση των Αξιωματικών στη Δυτική Μακεδονία την περίοδο της Κατοχής μέσα από τα αρχεία της Υπηρεσίας Στρατιωτικών Αρχείων», ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Αμύνταιο 2018, σ. 93.

⁴⁷⁸ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 166.

⁴⁷⁹ Πριόβολος, *ό.π.*, σ. 129.

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, σσ. 128-130.

⁴⁸¹ Καλλινικίδης, *ό.π.*, σσ. 175-176.

Αριδαίας και Γουμένισσας. Διοικητής του ήταν ο ταγματάρχης Γεώργιος Κατάκης με καταγωγή από την Κρήτη.⁴⁸² Βασικά μέλη του ήταν οι λοχαγοί Δράκος Μαλαγαρδής, Αριστ. Μαυρογένης, Λέανδρος Σινανίδης και Δημ. Πλουμίδης, οι υπολοχαγοί Σπύρος Κάκαρης και Ανδρ. Καλογερόπουλος, ο υπίλαρχος Ευστράτιος Καρατάσος, οι ανθυπολοχαγοί Κίμων Βενιέρης, Εμμανουήλ Νικολούδης, Λεωνίδα Βίμπλης, Ιπποκράτης Μιχαηλίδης, Γαβριήλ Ψαλτόπουλος, Αριστείδης Ναθαναήλ και Γεώργιος Μαμουνής, ο εύελπις Στέφανος Καραμπέρης, οι έφεδροι ανθυπολοχαγοί Γ. Χατζηεμμανουήλ, Γ. Τσιρόπουλος, Νόιος (χωρίς άλλα στοιχεία), Ιορδάνης Αθανασιάδης και Σταύρος Καψάλης, ο έφεδρος υπολοχαγός Γεώργιος Σεμελίδης, ο έφεδρος λοχίας Δημ. Κεραμιδάς και ο ενωμοτάρχης Δημ. Λεπίδας. Αργότερα εντάχθηκε και ο ενωμοτάρχης Λευκοχωρίου Ιωάννης Καραγιανόπουλος με τους άντρες του. Οι υπεύθυνοι των Κέντρων αντίστασης Γιαννιτσών και Γουμένισσας με τους συνεργάτες τους, ο λοχαγός Σταυρίδης και ο ταγματάρχης Αθανάσιος Τασούδης αντίστοιχα, παρέμειναν στις πόλεις τους και δεν ανέβηκαν στο Πάικο με σκοπό να οργανώσουν την επιμελητεία του τμήματος.⁴⁸³

Λίγες ημέρες μετά την είσοδο βουλγαρικών στρατευμάτων στην περιοχή μέχρι τον Αξιό, στις 10 Ιουλίου 1943, πραγματοποιήθηκε η πρώτη προσπάθεια ανάληψη ένοπλης δράσης από το 65ο Σύνταγμα στο Πάικο. Αρχικά συγκεντρώθηκαν στο χωριό Ελευθεροχώρι περίπου 30 άντρες, εκ των οποίων οι 10 αξιωματικοί και δύο οπλαρχηγοί, ο Κουσερής και ο Τσαούσης. Μέχρι τα τέλη του μήνα η δύναμη αυξήθηκε στους 100 άντρες, εκ των οποίων οι 25 ήταν αξιωματικοί. Οι δύο οπλαρχηγοί όμως είχαν την τάση να προβαίνουν σε κλοπές και λεηλασίες⁴⁸⁴ και γι' αυτό συνοδεύονταν από δύο αξιωματικούς κατά τις εξόδους τους στα χωριά. Η στρατολογία αντρών και η συλλογή όπλων είχε πενιχρά αποτελέσματα, καθώς μόνο 30 με 35 όπλα συγκεντρώθηκαν. Αργότερα το 65ο Σύνταγμα μετακινήθηκε στο χωριό Μεγάλα Λιβάδια, όπου ήρθαν για κατάταξη αρκετοί άοπλοι νέοι.⁴⁸⁵

Στις 21 Ιουλίου 1943 στο Πάικο αφίχθησαν δυνάμεις του ΕΛΑΣ⁴⁸⁶ και την επομένη ημέρα ζήτησαν να πραγματοποιηθεί συνάντηση μεταξύ των δύο οργανώσεων.⁴⁸⁷ Στις 24 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε η συνάντηση του Κατάκη και του Σινανίδη από την πλευρά της ΠΑΟ με τον καπετάν Γαρέφη από την πλευρά του ΕΛΑΣ. Στην συνάντηση αυτή ο Γαρέφης ζήτησε από την ΠΑΟ να εγκαταλείψει το Πάικο. Τελικά αποφασίστηκε η διαφορά να λυθεί από τις προϊστάμενές τους αρχές στη Θεσσαλονίκη και ορίστηκε νέα συνάντηση στις 1

⁴⁸² Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 433.

⁴⁸³ Στο ίδιο, σ. 435.

⁴⁸⁴ Πριόβολος, *ό.π.*, σ. 69.

⁴⁸⁵ Στο ίδιο, σ. 67.

⁴⁸⁶ Στο ίδιο, σ. 66.

⁴⁸⁷ Στο ίδιο, σ. 68.

Αυγούστου.⁴⁸⁸ Μία μέρα πριν την νέα συνάντηση, στις 31 Ιουλίου, οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ συνέλαβαν δύο αξιωματικούς της ΠΑΟ, τον λοχαγό Πλουμίδα και τον ανθυπολοχαγό Κάκαρη. Ταυτόχρονα παρατάχθηκαν σε σχηματισμό μάχης, σε απόσταση 1.500 μέτρων περίπου από το λημέρι της ΠΑΟ. Έπειτα απαίτησαν την ένταξη των αντρών της ΠΑΟ στον ΕΛΑΣ. Μετά από συζήτηση μεταξύ των μελών της ΠΑΟ αποφασίστηκε η σύμπτυξη των αντρών της στο ύψωμα 1649, ώστε να κερδίσουν χρόνο για να διαπραγματευτούν. Πολλοί από τους στρατιώτες της ΠΑΟ, αντί να συμπυχθούν στη νέα θέση, εγκατέλειψαν τις γραμμές τους και έφυγαν για τα χωριά τους, απογοητευμένοι από τις εξελίξεις και την επικείμενη αδελφοκτόνα σύγκρουση. Στη συνέχεια ο Πλουμίδης και ο Κάκαρης αφίχθηκαν στο νέο λημέρι της ΠΑΟ με σκοπό να πείσουν τους συναδέλφους τους να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ. Τελικά έπεισαν μόνο δύο μέλη. Η δύναμη της ΠΑΟ είχε ελαττωθεί αρκετά και παρέμειναν μόνο οι μόνιμοι αξιωματικοί και 15 στρατιώτες.⁴⁸⁹

Έπειτα πραγματοποιήθηκε σύσκεψη μεταξύ των αξιωματικών και των οπλιτών της ΠΑΟ. Ο διοικητής Κατάκης πρότεινε τρεις λύσεις: α) την ένοπλη αντίσταση, β) την διάλυση του σώματος και γ) την ένταξη στον ΕΛΑΣ. Η απόφαση για τη διάλυση του σώματος δεν μπορούσε να παρθεί από τον ίδιο. Η ένοπλη αντίσταση απορρίφθηκε λόγω της υπεροχής του ΕΛΑΣ σε άντρες και οπλισμό. Η ένταξη στον ΕΛΑΣ, παρόλο που υποστηρίχθηκε αρχικά από τον Κατάκη, απορρίφθηκε από το σύνολο των αξιωματικών και των οπλιτών, εκτός από έναν αξιωματικό, τον ανθυπολοχαγό Βρανάκη και ορισμένους οπλίτες που φοβούνταν τα αντίποινα του ΕΛΑΣ στις οικογένειες τους. Τελικά αποφασίστηκε η μετακίνηση τους πιο ανατολικά, στη θέση Βλάχικα Καλύβια, όπου θα ανέμεναν προς ενίσχυση την ομάδα του υπομοίραρχου Μήτσου από τα Κρούσια. Στα Βλάχικα Καλύβια αποφασίστηκε να παραμείνει μία ολιγομελής ομάδα, με επικεφαλής τον Εμμανουήλ Νικολούδη, ενώ οι υπόλοιποι να μεταβούν στη Θεσσαλονίκη για οδηγίες.⁴⁹⁰ Η δεύτερη αυτή ομάδα κοντά στη Γουμένισσα χωρίστηκε σε δύο υποομάδες. Η μία με αρχηγό τον Κατάκη κατάφερε και έφτασε στη Θεσσαλονίκη, ενώ η άλλη κατευθύνθηκε προς τα Γιαννιτσά και συνελήφθη από δυνάμεις του ΕΛΑΣ κοντά στο χωριό Λεπτοκαρυά. Πιο συγκεκριμένα συνελήφθησαν οι αξιωματικοί Σινανίδης, Καρατάσος, Βενιέρης, Μιχαηλίδης, Βίμπλης και Ψαλτόπουλος και οι δύο οπλίτες Ιωάννης Φάκαλος και Νικηφορίδης.⁴⁹¹ Στις 3 Αυγούστου 1943, η ομάδα του Νικολούδη, που αποτελούνταν από τους αξιωματικούς Καραμπέρη, Ναθαναήλ και Μαμουνή, έναν Άγγλο και

⁴⁸⁸ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 437.

⁴⁸⁹ Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 69- 70.

⁴⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 72.

⁴⁹¹ Στο ίδιο, σ. 78.

εννιά οπλίτες, περικυκλώθηκε από τους άντρες του Χρήστου Γαρέφη και συνελήφθησαν όλοι εκτός του Καραμπέρη και του Άγγλου, που κατάφεραν να διαφύγουν στο δάσος.⁴⁹²

Όλοι οι αιχμάλωτοι αξιωματικοί και οπλίτες του 65ου Συντάγματος της ΠΑΟ μεταφέρθηκαν στο λημέρι του Γαρέφη και ανακρίθηκαν. Ανακριτής ήταν ο καθηγητής μαθηματικών από τα Γιαννιτσία Μπαρδάνης ή Βαρδάνης με καταγωγή από την Νάξο. Εκεί οι αξιωματικοί προπηλακίστηκαν και πέστηκαν να υπογράψουν δηλώσεις ότι η ΠΑΟ ήταν προδοτική οργάνωση και συνεργαζόταν με τους Γερμανούς. Ακόμη τους ζητήθηκε να ενταχθούν στον ΕΛΑΣ.⁴⁹³ Μετά τα παραπάνω γεγονότα το 65ο Σύνταγμα της ΠΑΟ διαλύθηκε οριστικά, χωρίς να προλάβει να δραστηριοποιηθεί ένοπλα κατά του κατακτητή. Οι ευθύνες για τη διάλυση του συντάγματος καταλογίστηκαν βασικά στην πολιτική του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, στην έλλειψη οπλισμού και στην ανικανότητα του αρχηγού Κατάκη.⁴⁹⁴

Μετά το φθινόπωρο του 1943 και τη διάλυση του 16ου και του 65ου Συντάγματος και τη φυγή της μικρής ομάδας του 27ου Συντάγματος στα Κρούσια, η ΠΑΟ στο νομό Πέλλας δεν είχε καμιά παρουσία. Οι ορεινοί όγκοι του Πάικου, του Βέρμιου, του Βόρα και της Τζένας αποτέλεσαν την επικράτεια του ΕΛΑΣ, ο οποίος στη συνέχεια προχώρησε σε έναν απηνή διωγμό των μελών της ΠΑΟ που παρέμειναν στις πόλεις και τα χωριά τους.

Το φθινόπωρο στα Γιαννιτσία ξεκίνησε μία νέα προσπάθεια επαναδραστηριοποίησης της ΠΑΟ. Νέος αρχηγός του Κέντρου αντίστασης ορίστηκε ο υπίατρος Βασίλειος Μπούκης, ο οποίος αντικατέστησε τον λοχαγό Σταύρο Σταυρίδη. Την νύχτα της 17ης Οκτωβρίου, όμως, απήχθησαν από τον ΕΛΑΣ ο λοχαγός Σταύρος Σταυρίδης, ο υπίατρος Βασίλειος Μπούκης, ο υπολοχαγός Χρήστος Αποστόλου και οι έφεδροι ανθυπολοχαγοί Αναστάσιος Αγγελίδης, δικηγόρος, και Ξενοφών Δημητριάδης, δάσκαλος. Μετά από λίγες μέρες απήχθη και ο ανθυπασπιστής Χρήστος Βαλσαμίδης. Όλοι τους αρχικά μεταφέρθηκαν στο αρχηγείο του ΕΛΑΣ στο Πάικο. Εκεί παρέμειναν ο Αποστόλου, ο Δημητριάδης και ο Βαλσαμίδης, ενώ ο Σταυρίδης, ο Μπούκης και ο Αγγελίδης μεταφέρθηκαν στο Βέρμιο με σκοπό τη διαπεραίωση τους στον Πεντάλοφο, την έδρα της ΙΧ Μεραρχίας του ΕΛΑΣ.⁴⁹⁵

Αντίθετη άποψη για το παραπάνω γεγονός έχουν εαμικές πηγές. Πιο συγκεκριμένα, ο πολιτικός του 30ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, Θανάσης Μητσόπουλος, αναφέρει δύο εκδοχές για το γεγονός. Σύμφωνα με τη πρώτη εκδοχή, ο Αποστόλου, ο Δημητριάδης και ο Βαλσαμίδης συμμετείχαν σε μια χοροεσπερίδα που οργάνωσαν οι Γερμανοί στα Γιαννιτσία.

⁴⁹² Στέφανος Καραμπέρης, *Οι αναμνήσεις μου από την δράσιν μου εις τα τμήματα της ΠΑΟ*, Πελασγός, Αθήνα 2010, σσ. 46-48. Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 74-75.

⁴⁹³ Εμμανουήλ Νικολούδης, *Άχρους στρατιώτης. Ημερολόγια 1941-1945*, Αλφειός, Αθήνα 2019, σσ. 60-63. Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 76-77 και 79.

⁴⁹⁴ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σσ. 433 και 435.

⁴⁹⁵ Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 139-141.

Σε αυτή παραβρέθηκαν και ορισμένες «έξυπνες επονίτισσες», οι οποίες κατάφεραν και έβγαλαν έξω από την αίθουσα τους παραπάνω αξιωματικούς. Εκεί μέλη του ΕΑΜ τούς έπεισαν να ενταχθούν στους κόλπους του. Η δεύτερη εκδοχή αναφέρει ότι η απαγωγή ήταν σκηνοθετημένη και σε συνεννόηση των αξιωματικών με το ΕΑΜ Γιαννιτσών, με σκοπό να προστατευτούν οι οικογένειες των αξιωματικών από αντίποινα των Γερμανών.⁴⁹⁶ Με τη δεύτερη εκδοχή συντάσσεται και ο Φιλώτας Αδαμίδης, καπετάνιος του Που Τάγματος του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ.⁴⁹⁷ Οι εαμικές αυτές μαρτυρίες όμως έχουν κάποιες βασικές αδυναμίες ή σκόπιμες παραλήψεις: ο Βαλσαμίδης δεν απήχθη εκείνη την νύχτα αλλά μετά από μία εβδομάδα και ίσως προσχώρησε στον ΕΛΑΣ εθελοντικά, ενώ δεν αναφέρονται καθόλου στην απαγωγή του Σταυρίδη, του Μπούκη και του Αγγελίδη, που αργότερα δολοφονήθηκαν από τον ΕΛΑΣ⁴⁹⁸ ή κατά τον στρατιωτικό διοικητή του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ, Φώτη Ζησόπουλου, σκοτώθηκαν από τους Γερμανούς σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Βέρμιο.⁴⁹⁹

2. Η οργάνωση και η ανάπτυξη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ

Οι πρώτες ημέρες της Κατοχής βρήκαν τις οργανώσεις του ΚΚΕ στον νομό σε διάλυση και αδράνεια. Η επιστροφή στρατιωτών με κομμουνιστικά φρονήματα και η απόδραση των εξόριστων και φυλακισμένων κομμουνιστών ήταν καθοριστική για την ανασύσταση των εξαρθρωμένων οργανώσεων του κόμματος. Αρχικά κάθε κομμουνιστής ήρθε σε επαφή με άλλους κομμουνιστές του κοντινού του περιβάλλοντος που είχε εμπιστοσύνη. Σιγά-σιγά πραγματοποιήθηκαν συγκεντρώσεις σε μικρές ομάδες, όπου συζητήθηκε η νέα κατάσταση. Η αποκοπή από την ηγεσία του ΚΚΕ στην Αθήνα, η οποία έδινε την κεντρική γραμμή του κόμματος και τα υπόλοιπα μέλη εκτελούσαν, αποτελούσε βασικό παράγοντα αβεβαιότητας. Ακόμη η συμμαχία της Σοβιετικής Ένωσης με τη Γερμανία προκαλούσε σύγχυση στους κομμουνιστές της περιοχής. Άλλοι αποδέχονταν τη συμμαχία, πειθαρχώντας στην επιλογή της «μητέρας-πατρίδας» όλων των κομμουνιστών, και άλλοι υποστήριζαν την αντίσταση στους νέους κατακτητές.⁵⁰⁰

Στην Έδεσσα η πρώτη σύσκεψη πραγματοποιήθηκε από τα μέλη της Π.Ε. του ΚΚΕ Ισαάκ Χριστοφορίδη, Βαγγέλη Αγιάννη (Βάγγελ Αγιάνοβσκι) και Ντίνκο Ντέλεβσκι στα τέλη

⁴⁹⁶ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 113-114.

⁴⁹⁷ Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 79-80.

⁴⁹⁸ Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 150-151.

⁴⁹⁹ Στο ίδιο, σ. 141.

⁵⁰⁰ Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σ. 9.

Απριλίου στην περιοχή της Γαβαλιώτισσας. Η απόφαση που πάρθηκε ήταν η αναδημιουργία του κομματικού μηχανισμού και η περισυλλογή πολεμικού υλικού. Μέχρι τα μέσα του Ιουνίου το ΚΚΕ ανασύστησε και δημιούργησε κομματικές οργανώσεις στην Έδεσσα και στα χωριά Άγρας, Ξανθόγεια, Άρνισσα, Καρυδιά, Κερασιά, Μαργαρίτα, Σωτήρα, και Αριδαία. Στις 25 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε στην Έδεσσα συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, στην οποία συμμετείχαν 60 μέλη, και εκλέχθηκε το νέο συμβούλιο της πόλης της Έδεσσας, που αποτελούταν από τους Ντίνκο Ντέλεβσκι, Γιώργκι Μάντσεβ, Βάγγελ Αγιάνοβσκι, Τάσκο Χατζηγιάννοβ (Χατζηγιάννης), Τάσκο Αγιάνοβσκι, Βάνι Τάκεβ και Ισαάκ Χριστοφορίδη.⁵⁰¹

Παρόμοιες οργανωτικές κινήσεις έγιναν σε όλο τον νομό. Στην Αριδαία, στις 15 Ιουνίου, πραγματοποιήθηκε μυστική σύσκεψη λιγοστών στελεχών του ΚΚΕ. Σε αυτή μίλησε ο Γιάννης Τουφεγκόπουλος (ψευδώνυμο Τούρκος) από το χωριό Κωνσταντία, ο οποίος ορίστηκε γραμματέας της Περιφερειακής Επιτροπής του νομού Πέλλας με εντολή του κόμματος. Βασικός στόχος του κόμματος ήταν η οργάνωση σε κάθε χωριό πυρήνων από τριάδες (αχτίδες). Οι συνωμοτικοί κανόνες ήταν αυστηροί και προέβλεπαν ότι κάθε τριάδα ήταν αυτόνομη και μυστική. Κανείς δεν γνώριζε τα μέλη των άλλων τριάδων.⁵⁰² Πολύ γρήγορα το κόμμα οργάνωσε τριάδες σε αρκετά χωριά της Αλμωπίας, όπως το Μικροχώρι, τη Ροδωνιά, την Πιπεριά, τους Τσάκους, τη Δωροθέα, τη Φούστανη, τη Νότια, το Λουτράκι, το Λυκόστομο και την Αγάθη.⁵⁰³ Μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα το ΚΚΕ αύξησε τα μέλη του και για την καλύτερη οργάνωση των τριάδων ορίστηκε ένας υπεύθυνος για κάθε 4-5 χωριά, που ονομάστηκε επαχτιδικός. Ο Νίκος Αμαξόπουλος ορίστηκε στα τέλη του 1941 επαχτιδικός στα χωριά Πιπεριά, Λυκόστομο, Λουτράκι, Μικροχώρι και Ροδωνιά.⁵⁰⁴

Το καλοκαίρι του 1941 η οργάνωση του κομματικού μηχανισμού επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Στην Έδεσσα δημιουργήθηκαν συνδικαλιστικές οργανώσεις σε κάθε εργοστάσιο και τέθηκαν οι βάσεις για τη λειτουργία της κομμουνιστικής νεολαίας (ΟΚΝΕ) με νέες εγγραφές μελών. Νέος αρχηγός της ορίστηκε ο Τάσκο Χατζηγιάννης.⁵⁰⁵

Η έντονη οργανωτική δραστηριότητα του ΚΚΕ συμπίπτει χρονικά με την επίθεση του Χίτλερ στη Σοβιετική Ένωση. Η υπεράσπιση της «μητέρας πατρίδας της Επανάστασης» ήταν ύψιστο καθήκον και υποχρέωση κάθε κομμουνιστή σε όλο τον κόσμο. Στις 27

⁵⁰¹ Αγιάνοβσκι-Ότσε, *ό.π.*, σσ. 52-54. Ο συγγραφέας μετά τον Εμφύλιο κατέφυγε στα Σκόπια και αποδέχθηκε τη νέα «μακεδονική» ταυτότητα. Στο έργο του ονομάζει όλους τους σλαβόφωνους με σλαβικά ονόματα, θεωρώντας τους «Μακεδόνες» και μη αναφέροντας τα ελληνικά ονόματα με τα οποία είχαν βαπτιστεί.

⁵⁰² Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σσ. 9-10.

⁵⁰³ Στο ίδιο, σσ. 14-16.

⁵⁰⁴ Στο ίδιο, σσ. 21-22.

⁵⁰⁵ Αγιάνοβσκι-Ότσε, *ό.π.*, σ. 54.

Σεπτεμβρίου 1941 στην Αθήνα ιδρύθηκε το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) με πρωτοβουλία του ΚΚΕ και με τη συμμετοχή του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΚΕ), του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδος (ΑΚΕ) και της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας. Σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα το ΕΑΜ έθεσε τις οργανωτικές βάσεις στην Έδεσσα και σε όλο το νομό.⁵⁰⁶

Μία από τις πρώτες πράξεις αντίστασης εναντίον του κατακτητή ήταν η καταστροφή των τηλεφωνικών επικοινωνιών και η κλοπή του τηλεφωνικού σύρματος.⁵⁰⁷ Τον Σεπτέμβριο του 1941 μία μικρή ομάδα κομμουνιστών από το χωριό Πιπεριά, στην οποία συμμετείχε και ο Νίκος Αμαξόπουλος, έκοψε τα καλώδια της τηλεφωνικής γραμμής κοντά στα χωριά Λυκόστομο και Λουτράκι Αλμωπίας. Η επιλογή της δολιοφθοράς σε αυτά χωριά μακριά από το δικό τους οφειλόταν σε καθαρά ωφελμιστικά κίνητρα, στην αποφυγή αντιποίνων στο χωριό τους από τους Γερμανούς. Οι δολιοφθορές εντάθηκαν περισσότερο το επόμενο διάστημα στα χωριά Όρμα, Φούστανη, Άψαλος, Αριδαία και Πολυκάρπη. Η ελληνική χωροφυλακή για να σταματήσει την καταστροφή των τηλεφωνικών γραμμών προχώρησε σε συλλήψεις πέντε κατοίκων της Πιπεριάς, του Νίκου Αμαξόπουλου, του Ιωάννη Πολυξόνη, του Χ. Αυγουστάκη, του Ξ. Μοσχοβάκη και του Κ. Μακρόπουλου. Οι συλληφθέντες, μεταξύ των οποίων υπήρχαν κάποιοι που ήταν αθώοι και δεν είχαν καμία σχέση με τις δολιοφθορές, μεταφέρθηκαν στην Αριδαία και κρατήθηκαν στο προαύλιο της αστυνομίας. Τις ημέρες εκείνες γερμανικά τμήματα πραγματοποιούσαν έρευνες στα χωριά Νότια και Αρχάγγελος και υπήρχε ο κίνδυνος να παραλάβουν τους κρατούμενους της Αριδαίας. Γι' αυτό το λόγο και εξαιτίας των προσωπικών σχέσεων που υπήρχαν μεταξύ χωροφυλάκων και κρατουμένων στη μικρή κοινωνία της Αλμωπίας, ο διοικητής της αστυνομίας Εμμανουήλ Τσαπάκης απελευθέρωσε τους συλληφθέντες. Αργότερα ο ίδιος εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και ανέλαβε χρέη ταγματάρχη.⁵⁰⁸

Οι πρώτες ανταρτικές ομάδες στο νομό Πέλλας σχηματίστηκαν αργότερα με την έλευση ανταρτών από άλλες περιοχές. Τον Αύγουστο του 1941 συγκροτήθηκε η πρώτη ανταρτική ομάδα «Οδυσσέας Ανδρούτσος» στη Νιγρίτα με επικεφαλής τον δάσκαλο Θανάση Γκένιο (ψευδώνυμο Λασσάνης) από την Ηράκλεια Σερρών. Λίγο αργότερα, στις 13 Σεπτεμβρίου, συγκροτήθηκε η ανταρτική ομάδα «Αθανάσιος Διάκος» με επικεφαλής τον δάσκαλο Χρήστο Μόσχο (ψευδώνυμο Πέτρος) από τη Χαλκιδική. Από τα ιδρυτικά μέλη της ήταν ο Χρήστος Χριστοφορίδης (ψευδ. Γαρέφης) από την Τέρπυλο Κιλκίς και ο Γιάννης Καρνοφύλλης

⁵⁰⁶ Στο ίδιο, σ. 56.

⁵⁰⁷ ΙΑΥΕ, 1942, Κατοχική Κυβέρνηση, φάκ. 2, υποφάκ. 2: ΓΔΜ, «Ημερήσιον δελτίον 8.6.1942», Θεσσαλονίκη, 17 Ιουνίου 1942.

⁵⁰⁸ Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σσ. 18-21.

(ψευδ. Στάθης) από τα Πορρόια Σερρών, πρόσωπα που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο αργότερα στο αντάρτικο της Πέλλας. Αρχικά, περιοχή δράσης αυτής της ομάδας ήταν τα ορεινά χωριά του Κιλκίς Αμπελόφυτο, Κλειστό και Κυδωνιά.⁵⁰⁹

Μέλη αυτών των δύο ομάδων συγκρότησαν μία νέα ανταρτική ομάδα με εξήντα άντρες και επικεφαλής τον Χρήστο Μόσχο (καπετάν Πέτρο) που τον Ιούνιο του 1942 μετακινήθηκε στο Πάικο, όπου παρέμεινε κρυμμένη χωρίς να αναλάβει καμία ιδιαίτερη ένοπλη δράση.⁵¹⁰ Τον Νοέμβριο οι Γερμανοί εντόπισαν το λημέρι των ανταρτών και πραγματοποίησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις. Η επιχείρηση των Γερμανών στο Πάικο πραγματοποιήθηκε στις 11 Δεκεμβρίου 1942 και αφορμή στάθηκε η ανατίναξη της σιδηροδρομικής γέφυρας στον Αξιό ποταμό από τους αντάρτες. Οι Γερμανοί συγκρότησαν δύο ομάδες καταδίωξης των ανταρτών. Η πρώτη αποτελούταν από εξήντα άντρες του 501ου Τμήματος της Στρατιωτικής Χωροφυλακής, από δύο ομάδες των ογδόντα ατόμων από το 440ό Σύνταγμα Γρεναδιέρων και από το ειδικό τμήμα της χωροφυλακής της ελληνικής Εκατονταρχίας. Επικεφαλής ανέλαβε ο λοχαγός Όττο Ράουσερ. Η δεύτερη ομάδα συγκροτήθηκε από το Επιτελείο, τον 1ο και 3ο Λόχο του 623ου Τάγματος. Στις 11 Δεκεμβρίου η πρώτη ομάδα, κοντά στα χωριά Φανός και Σκρα, καταδίωξε τους αντάρτες, οι οποίοι κατάφεραν να διαφύγουν με μικρές απώλειες στο Καϊμακτσαλάν. Οι Γερμανοί το μόνο που πέτυχαν ήταν η ανακάλυψη κρυμμένης ποσότητας εκρηκτικών. Η δεύτερη ομάδα, στις 16 Δεκεμβρίου, ανακάλυψε στο λημέρι του Γαρέφη όπλα, σφαίρες, τρόφιμα και φάρμακα. Τις επόμενες ημέρες οι έρευνες συνεχίστηκαν και σε άλλα χωριά του Πάικου. Τον Ιανουάριο του 1943 η επιχείρηση επεκτάθηκε στο όρος Τζένα, όπου έγιναν αρκετές συλλήψεις ομήρων. Επίσης, βρέθηκαν από την ομάδα του Ράουσερ επτά κιβώτια εκρηκτικών ανάμεσα στα χωριά Νότια και Σκρα και έγιναν τρεις συλλήψεις «κακοποιών». Οι αντάρτες εγκαίρως είχαν εγκαταλείψει το λημέρι τους στη Νότια και απέφυγαν τη σύγκρουση με τις υπέρτερες γερμανικές δυνάμεις. Οι Γερμανοί τελικά συνέλαβαν δύο αντάρτες που γυρνούσαν ανυποψίαστοι από το χωριό. Οι αντάρτες αυτοί μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη, όπου και εκτελέστηκαν. Η ανταρτική αυτή ομάδα μετά από μικρά χτυπήματα που πραγματοποίησε κοντά στο Πάικο στην περιοχή του Κιλκίς ξεχειμώνιασε στο Καϊμακτσαλάν, ενώ ο επικεφαλής της καπετάν Πέτρος κατέφυγε στην «Ελεύθερη Ελλάδα». Τον Μάρτιο ο Πέτρος επέστρεψε στο Πάικο και οργάνωσε νέα ομάδα από σαράντα πέντε αντάρτες. Πολύ σύντομα όμως, τον Μάιο, το κρησφύγετό τους στην Τζένα προδόθηκε και αναγκάστηκαν να

⁵⁰⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 22-23.

⁵¹⁰ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: «Ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος της περιοχής του 30ού Συντάγματος», σ. 1.

καταφύγουν ξανά στην «Ελεύθερη Ελλάδα», αφού προηγουμένως ενώθηκαν σε μία ομάδα με τις ομάδες των Ναουσαίων Ανέστη Κοντοζή (καπετάν Ακρίτα) και Χρήστου Παλαμά (καπετάν Μαύρου) στο Βέρμιο.⁵¹¹

Μέχρι τον Μάιο του 1943 στα βουνά της Κεντρικής Μακεδονίας υπήρχαν ολιγομελείς ανταρτικές ομάδες γιατί η πολιτική του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ έθετε ως προτεραιότητα την ενίσχυση των ανταρτικών συγκροτημάτων της Δυτικής Μακεδονίας. Τα βουνά του νομού Πέλλας αποτελούσαν τους χώρους υποδοχής και προώθησης των ανταρτών στη Δυτική Μακεδονία, όπου ο ΕΛΑΣ είχε ρίξει το βάρος του για να διασφαλίσει την επικράτεια και την εξουσία του.⁵¹²

Από τις 15 μέχρι τις 21 Μαΐου 1943 οι Γερμανοί πραγματοποίησαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Βέρμιο με σκοπό την εξουδετέρωση των ανταρτών του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ. Στην επιχείρηση πήραν μέρος το 21ο Σύνταγμα Αεροπορίας «Κυνηγών», το 2ο Τάγμα του 749ου Συντάγματος «Κυνηγών», η Ομάδα «Κυνηγών» του Σεντλ, το 322ο Ελαφρό Τάγμα Πεζικού και το Εθελοντικό Τάγμα του Γεωργίου Πούλου. Στις συγκρούσεις που ακολούθησαν οι Γερμανοί κατάφεραν να σκοτώσουν σαράντα δύο αντάρτες, να συλλάβουν άλλους δεκαπέντε και να κατασχέσουν πολεμικό υλικό. Επίσης πυρπόλησαν το Μεσόβουνο για δεύτερη φορά. Η κύρια δύναμη όμως των ανταρτών κατάφερε να διαφύγει αλώβητη προς το Βόιο.⁵¹³

Οι αντάρτες γρήγορα ανασυντάχθηκαν, επέστρεψαν στους χώρους δράσης τους και πραγματοποίησαν επιχειρήσεις παρενόχλησης του εχθρού. Στις 28 ή 29 Ιουνίου 1943, στον δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, Έλληνες αντάρτες πυροβόλησαν και τραυμάτισαν θανάσιμα τον Γερμανό υπαξιωματικό Άντολφ Έρσφελντ, διοικητή του παραρτήματος της 621ης Μυστικής Αστυνομίας Στρατού με έδρα την Νάουσα.⁵¹⁴

Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου η εμφάνιση ενόπλων τμημάτων της ΠΑΟ στα βουνά της Πέλλας προκάλεσε την αντίδραση του ΕΛΑΣ. Το συγκρότημα του καπετάν Γαρέφη κατάφερε να διαλύσει το ένοπλο τμήμα της ΠΑΟ στο Πάικο στις αρχές Αυγούστου 1943.⁵¹⁵ Αρκετοί αιχμάλωτοι αξιωματικοί, υπαξιωματικοί και άντρες της ΠΑΟ πιάστηκαν ή «διαφωτίστηκαν» κατά την εαμική άποψη και εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ.⁵¹⁶ Σύμφωνα με τον

⁵¹¹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 122-126. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: «Ιστορία του εθνικοαπελευθερωτικού κινήματος της περιοχής του 30ού Συντάγματος», σ. 1. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 36-38.

⁵¹² Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 132.

⁵¹³ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 173.

⁵¹⁴ Στο ίδιο, σ. 250.

⁵¹⁵ Νικολούδης, *ό.π.*, σσ. 55-62.

⁵¹⁶ Πριόβολος, *ό.π.*, σσ. 76-79.

Μητσόπουλο από τους σαράντα περίπου συλληφθέντες, οι είκοσι επτά προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ, ενώ οι υπόλοιποι κατάφεραν να δραπετεύσουν.⁵¹⁷

Στο Βέρμιο οι ολιγομελείς ομάδες του Φιλώτα Αδαμίδα (Κατσώνης) και του Ανέστη Κοντοζή (Ακρίτας) το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Ιουλίου 1943 ενώθηκαν σε μία. Οι δύο καπετάνιοι του νέου συγκροτήματος ανέλαβαν συνδιοικητές.⁵¹⁸ Τα τμήματα του ΕΛΑΣ στο Βέρμιο αρχικά ενισχύθηκαν με την εθελοντική ένταξη έντεκα μονίμων αξιωματικών και είκοσι εφέδρων της φρουράς Έδεσσας την νύχτα της 6ης προς 7η Ιουλίου. Την επόμενη νύχτα συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ μία δεύτερη ομάδα περίπου πενήντα αντρών της ΠΑΟ (αξιωματικών και υπαξιωματικών) από την ίδια φρουρά κοντά στο χωριό Πολλά Νερά Νάουσας.⁵¹⁹

Στις 23 Αυγούστου 1943 στο συγκρότημα του Γαρέφη μετακινήθηκε από το Πάικο και ενσωματώθηκε στο αρχηγείο των Κρουσιών, δυνάμει εκατόν πενήντα περίπου αντρών.⁵²⁰ Στο λημέρι του Γαρέφη στο Πάικο συγκεντρώθηκαν τα συγκροτήματα του Καϊμακτσαλάν, με επικεφαλής τους καπετάνιους Αυγερινό και Καρατάσιο, και το συγκρότημα του Βερμίου, με καπετάνιους τον Ακρίτα και τον Κατσώνη. Το σύνολο των ανταρτών αριθμούσε εξακόσιους άντρες. Η συγκέντρωση όλων αυτών των συγκροτημάτων στο Πάικο οφειλόταν σε πληροφορίες που υπήρχαν για επικείμενη εκκαθαριστική επιχείρηση των Γερμανών.⁵²¹ Στρατιωτικός διοικητής όλων αυτών των τμημάτων ανέλαβε ο απόστρατος αξιωματικός Φώτης Ζησόπουλος (ψευδ. Παππούς), με επιτελάρχη τον προσφάτως αιχμαλωτισθέντα και προσχωρήσαντα μόνιμο λοχαγό Λέανδρο Σινανίδα. Ο επόμενος ελιγμός ήταν η μετακίνησή τους στο Καϊμακτσαλάν στις 23 Αυγούστου, όπου έστησαν το λημέρι τους στη τοποθεσία Καλύβια Γιαννακούλα. Εκεί η δύναμη του συγκροτήματος αυξήθηκε σε επτακόσιους άντρες. Στο Καϊμακτσαλάν τέθηκε επικεφαλής όλων των συγκροτημάτων ο εξόριστος κομμουνιστής Στέλιος Παπαδομιχελάκης. Σε σύσκεψη που πραγματοποιήθηκε, ο στενός συνεργάτης του καπετάν Κώστας Κάπρος ανέφερε πως προκειμένου να αποφευχθεί η σύγκρουση με τους Γερμανούς μπορούσαν να εισέλθουν στο γιουγκοσλαβικό έδαφος και να κινηθούν μέχρι τις Δειναρικές Άλπεις. Ο ελιγμός αυτός φάνηκε υπερβολικός και προκάλεσε ανησυχία στους παριστάμενους καπετάνιους αλλά θεώρησαν πως «οι αρχηγοί ξέρουν περισσότερα από εμάς» και πειθάρχησαν.⁵²²

⁵¹⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 88-89.

⁵¹⁸ Αδαμίδα, *ό.π.*, σ. 69.

⁵¹⁹ Πριόβολος, *ό.π.*, σ. 123.

⁵²⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 78-79.

⁵²¹ Στο ίδιο, σσ. 83-84.

⁵²² Στο ίδιο, σσ. 89-92.

Μετά από λίγες ημέρες ο Χριστόδουλος Μοσχόπουλος (καπετάν Πέτρος) επέστρεψε στο Καϊμακτσαλάν από την «Ελεύθερη Ελλάδα», όπου είχε συνοδεύσει επτακόσιους περίπου νέους αντάρτες, και ανέλαβε επικεφαλής όλων των τμημάτων. Ακύρωσε τα σχέδια του Παπαδομιχελάκη και του Κάπρου και έθεσε ως προτεραιότητα την εξουδετέρωση των άλλων ελληνικών ανταρτικών οργανώσεων. Με εντολή του κινήθηκαν στο Βέρμιο για να αντιμετωπίσουν τα ένοπλα τμήματα της ΠΑΟ.⁵²³

Τον Σεπτέμβριο του 1943 ο ΕΛΑΣ διέλυσε τα ένοπλα τμήματα της ΠΑΟ στο Βέρμιο⁵²⁴ και παρέμεινε ο μοναδικός κυρίαρχος στα βουνά της Πέλλας και της Ημαθίας. Στις 3 Σεπτεμβρίου ο ΕΛΑΣ συγκροτήθηκε σε τακτικό στρατό με μεραρχίες και συντάγματα. Στο χώρο της Κεντρικής Μακεδονίας ιδρύθηκε η Χη Μεραρχία με στρατιωτικό διοικητή τον Σαράντη Πρωτόπαπα (Κικίτσα) και καπετάνιο τον Θανάση Γκένιο (Λασσάνη). Πολιτικός επίτροπος ήταν ο Μάρκος Βαφειάδης, ο οποίος καθοδηγούσε και την ΙΧη Μεραρχία. Στην Χη Μεραρχία υπάγονταν το 50ό Σύνταγμα με έδρα τα Πιέρια, το 16ο στο Βέρμιο, το 13ο στα Κρούσια, το 26ο στο Παγγαίο, το 19ο στον Χολομώντα και το 30ό Σύνταγμα στο Πάικο και το Καϊμακτσαλάν. Στρατιωτικός διοικητής του 30ού Συντάγματος ορίστηκε ο απόστρατος ταγματάρχης Φώτης Ζησόπουλος, καπετάνιος ο Θεόφιλος Σιμανίκας (Νικηταράς) και πολιτικός ο γιατρός Γιάννης Αναστασιάδης (Πάικος).⁵²⁵ Γενικός διοικητής των συγκροτημάτων του Πάικου, του Βερμίου, του Καϊμακτσαλάν και των Κρουσίων και σύνδεσμος με το Γενικό Αρχηγείο των ανταρτών στον Πεντάλοφο ορίστηκε ο Χριστόδουλος Μοσχόπουλος (καπετάν Πέτρος).

Από τον Σεπτέμβριο μέχρι τον Οκτώβριο ο Φιλώτας Αδαμίδης (Κατσώνης) με το συγκρότημά του παρέμεινε μόνος στο Πάικο, καθώς τα συγκρότημα του Γεωργίου Ηλιάδη (Σοφιανού) και του Γαρέφη βρίσκονταν στο Κιλκίς για να χτυπήσουν την εκεί «αντίδραση».⁵²⁶ Ο Αδαμίδης (Κατσώνης) οργάνωσε νέο λημέρι μέσα στο δάσος, κοντά σε μία πηγή, ανάμεσα στα χωριά Κούπα, Μεγάλα Λιβάδια και Αρχάγγελος.⁵²⁷ Η επιλογή της νέας θέσης του λημεριού πρόσφερε αρκετά πλεονεκτήματα: υπήρχε πηγή με καθαρό νερό, άφθονη ξυλεία για την κατασκευή των καλύβων και ήταν αθέατο και καλά προστατευμένο από τους Γερμανούς. Από τα βόρεια υπήρχε η ασφάλεια των ελληνογιογυγκοσλαβικών συνόρων, ενώ εντός ελληνικού εδάφους περιτριγυριζόταν από χωριά που ήταν οργανωμένα στην αντίσταση και οι όποιες κινήσεις των Γερμανών γίνονταν έγκαιρα γνωστές. Ακόμη

⁵²³ Στο ίδιο, σ. 93.

⁵²⁴ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 400.

⁵²⁵ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 102.

⁵²⁶ Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 74.

⁵²⁷ Στο ίδιο, σ. 72.

πολύ κοντά του υπήρχε ένα υψίπεδο που λειτουργούσε ως προσωρινό αεροδρόμιο και γίνονταν οι ρίψεις των εφοδίων από τα συμμαχικά αεροπλάνα. Το πιο σημαντικό όμως ήταν πως μέσα από μονοπάτια οι αντάρτες είχαν γρήγορη πρόσβαση προς την Αριδαία, τα Γιαννιτσία, τη Γουμένισσα και τα χωριά του κάμπου της Σκύδρας και επομένως εύκολα μπορούσαν να απειλήσουν τις θέσεις του εχθρού ή να διαφύγουν σε περίπτωση κινδύνου.

Πολύ κοντά στο λημέρι του ΕΛΑΣ έφτιαξε το καταφύγιό της η Αγγλική Στρατιωτική Αποστολή και ο Αδαμίδης επιφορτίστηκε με την ασφάλειά της. Οι Άγγλοι είχαν ως διοικητή τον ταγματάρχη Τζακ Τζόνσον και μέλη τον λοχαγό Φίλιπς, τον Έλληνα ασυρματιστή Μίμη Μπουρδάρα και έναν Έλληνα μάγαιρα.⁵²⁸ Σε αυτή την ομάδα λίγο αργότερα εντάχθηκε ένας Άγγλος λοχίας με το ψευδώνυμο Κυριάκος, που είχε εγκλωβιστεί στην Ελλάδα μετά την αποχώρηση των βρετανικών στρατευμάτων το 1941 και παρέμεινε κρυμμένος στο σπίτι του Κώστα Συμεωνίδη στο χωριό Πύλη Κιλκίς.⁵²⁹

Στα μέσα Οκτωβρίου κατέφθασε από την «Ελεύθερη Ελλάδα» ο έφεδρος ανθυπολοχαγός από την Νάουσα Θεόφιλος Σιμανίκας, ο οποίος τοποθετήθηκε καπετάνιος του συγκροτήματος του Πάικου.⁵³⁰ Μία από τις πρώτες επιχειρήσεις του ήταν η απαγωγή αξιωματικών από τα Γιαννιτσία. Ο ΕΛΑΣ είχε μια σημαντική αδυναμία: χρειαζόταν περισσότερα εμπειροπόλεμα και ικανά στελέχη για να επανδρώσουν τις νέες οργανωτικές δομές και να τον μετατρέψουν σε έναν αξιόμαχο στρατό. Οι εθελοντικές και οι βίαιες προσχωρήσεις μονίμων αξιωματικών, που έγιναν το προηγούμενο διάστημα δεν αρκούσαν. Την νύχτα της 17ης Οκτωβρίου απήχθησαν πέντε αξιωματικοί και μετά από μία εβδομάδα ακόμη ένας. Από αυτούς, οι τρεις εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ. Σύμφωνα με την εαμική πλευρά δεν έγινε απαγωγή, αλλά εθελούσια ένταξη των τριών. Για τους άλλους τρεις, που βρέθηκαν αργότερα δολοφονημένοι, δεν υπάρχει καμία αναφορά.⁵³¹

Με τη πάροδο του χρόνου η δύναμη του 30ού Συντάγματος συνεχώς αυξανόταν. Νέος πολιτικός επίτροπος στις 10 Νοεμβρίου ανέλαβε ο Θανάσης Μητσόπουλος (Σταύρος). Στα μέσα του μήνα το σύνταγμα αποτελούταν από 4 συγκροτήματα: το συγκρότημα του καπετάν Σπύρου Χατζητσίρου στο Καϊμακτσαλάν, το συγκρότημα του Κατσώνη στο Πάικο, το συγκρότημα του Γαρέφη που από τον Σεπτέμβριο βρισκόταν στην περιοχή του Κιλκίς και το συγκρότημα του Σοφιανού που και αυτό μετακινήθηκε στην ίδια περιοχή τον Οκτώβριο. Η συνολική δύναμη του ανερχόταν σε τετρακόσιους άντρες περίπου. Με τη νέα οργανωτική δομή το συγκρότημα του Γαρέφη ονομάστηκε 1ος Λόχος, το συγκρότημα του Σοφιανού 2ος

⁵²⁸ Στο ίδιο, σ. 72.

⁵²⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 104.

⁵³⁰ Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 74.

⁵³¹ Περισσότερες λεπτομέρειες στην παρούσα εργασία στο υποκεφάλαιο για την ΠΑΟ.

Λόχος και το συγκρότημα του Κατσώνη 3ος Λόχος. Οι τρεις αυτοί λόχοι αποτέλεσαν το I Τάγμα. Το συγκρότημα του Καϊμακτσαλάν αποτέλεσε το II τάγμα με τον 5ο, 6ο και 7ο Λόχο. Ένας λόχος του, που αποτελούταν από Ρώσους, Πολωνούς, Μαροκινούς, Ιταλούς, Αυστριακούς και άλλες εθνικότητες, ονομάστηκε «Διεθνής Λόχος» με καπετάνιο τον Σπύρο Χατζητσίρο⁵³² και υποδιοικητή έναν Ρώσο αξιωματικό.⁵³³ Η παραμονή του λόχου του Γαρέφη στο Κιλκίς και η ένταξή του στο 13ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, άλλαξε εκ νέου την οργανωτική δομή του συντάγματος: ο λόχος του Σοφιανού ονομάστηκε I Τάγμα, το τμήμα του Καϊμακτσαλάν II Τάγμα και ο λόχος του Κατσώνη III Τάγμα.⁵³⁴

Οι Γερμανοί προσπάθησαν να ανακόψουν τη δυναμική της ελληνικής αντίστασης μέσω μαζικών ελέγχων και συλλήψεων. Στις 13 Νοεμβρίου 1943 τριακόσιοι περίπου άντρες του γερμανικού στρατού και της Μυστικής Αστυνομίας και Έλληνες ταγματασφαλίτες περικύκλωσαν τα Γιαννιτσά και συγκέντρωσαν όλους τους άντρες άνω των δεκαεπτά ετών στο γήπεδο της πόλης (σήμερα εκεί στεγάζεται το 1ο Γυμνάσιο). Τα γυναικόπαιδα συγκεντρώθηκαν στην περιοχή του «Ωρολογίου». Οι Γερμανοί άσκησαν βία αναζητώντας συνεργάτες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με βάση λίστα με προγραμμαμένους.⁵³⁵ Μετά από έλεγχο των ταυτοτήτων αφέθηκαν ελεύθεροι οι περισσότεροι, ενώ εκατόν ογδόντα πέντε κάτοικοι μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης «Παύλος Μελάς» στη Θεσσαλονίκη. Μεταξύ των συλληφθέντων ήταν ο Έπαρχος Γιαννιτσών Χαρδαλιάς, ο οικονομικός έφορος, δημοτικοί σύμβουλοι και ανώτεροι υπάλληλοι της Επαρχίας, του Δήμου, του Δικαστηρίου, της Αγροτικής Τράπεζας. Η αιτία της σύλληψής τους ήταν ότι είχαν υπογράψει στις 16 Σεπτεμβρίου υπόμνημα διαμαρτυρίας κατά της βουλγαρικής επέκτασης στην Κεντρική Μακεδονία. Από το στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» οι περισσότεροι συλληφθέντες, ύστερα από ανακρίσεις και ξυλοδαρμούς, αφέθηκαν ελεύθεροι. Στις 3 Δεκεμβρίου απελευθερώθηκαν 53 Γιαννιτσιώτες και στις 5 Δεκεμβρίου άλλοι 88.⁵³⁶

Η απάντηση του ΕΛΑΣ ήταν άμεση με μία νέα επιχείρηση απαγωγής. Στις 22 Νοεμβρίου απήχθησαν οι χωροφύλακες σε όλο τον νομό εκτός από την Έδεσσα. Ο Κατσώνης απήγαγε την χωροφυλακή των Γιαννιτσών. Συνολικά συνελήφθηκαν και φυλακίστηκαν εξήντα χωροφύλακες στο Πάικο και τριάντα στο Καϊμακτσαλάν. Οι συλληφθέντες μεταφέρθηκαν με

⁵³² Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 117-118.

⁵³³ Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 84.

⁵³⁴ Στο ίδιο, σ. 75.

⁵³⁵ Κατά τον Χρυσοχόου η λίστα καταρτίστηκε από τους βουλγαρίζοντες της πόλης με στόχο την εξόντωση της ηγεσίας του ελληνισμού, βλ. Χρυσοχόου, *Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τόμ. 2, σ. 218.

⁵³⁶ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 302. Καφταντζής (επιμ), *ό.π.*, σσ. 150, 180, 184. Αθανάσιος Μανούδης, «Γερμανικά κατοχικά μπλόκα στην πόλη των Γιαννιτσών-όμηροι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης (κυρίως stalagvic)», *Ο Φίλιππος*, 82 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά, Ιανουάριος-Μάρτιος 2014), 18-19.

αυστηρά μέτρα επιτήρησης στην «Ελεύθερη Ελλάδα» και οι περισσότεροι εντάχθηκαν στις τάξεις του ΕΛΑΣ.⁵³⁷ Στο στρατόπεδο ομήρων του «Παύλου Μελά» κυκλοφόρησαν φήμες για επικείμενη εκτέλεση των συλληφθέντων Γιαννιτσιωτών της 13ης Νοεμβρίου ως αντίποινα της απαγωγής των χωροφυλάκων, φήμη που τελικά δεν επαληθεύτηκε.⁵³⁸

Λίγες ημέρες νωρίτερα ο στρατιωτικός του τμήματος του Καϊμακτσαλάν Γεράσιμος Κατωπόδης (καπετάν Αράπης) με δύναμη πενήντα αντρών και τη βοήθεια του εφεδρικού ΕΛΑΣ έστησε ενέδρα κοντά στο χωριό Άψαλος, στο δημόσιο δρόμο Έδεσσας-Αριδαίας. Σύμφωνα με τους αντάρτες, στην ενέδρα έπεσαν τέσσερα γερμανικά αυτοκίνητα και σκοτώθηκαν οκτώ Γερμανοί στρατιώτες. Οι αντάρτες έκαψαν τα οχήματα και πήραν ως λάφυρα τον οπλισμό και τον ιματισμό των φονευθέντων Γερμανών.⁵³⁹

Στις αρχές του Δεκεμβρίου η ηγεσία του 30ού Συντάγματος περιόδευσε στα χωριά Κούπα, Σκρα, Φανός, Χαμηλό και Πλαγιά στην περιοχή της Γουμένισσας. Στόχος της ήταν η στρατολογία αντρών στην αντίσταση. Σε όλα τα χωριά η υποδοχή των ανταρτών γινόταν με ενθουσιασμό. Στο χωριό Πλαγιά ο τοπικός υπεύθυνος του ΚΚΕ, μέσα σε ένα κλίμα έξαψης και ενθουσιασμού, προέτρεψε τον πολιτικό επίτροπο Μητσόπουλο να αναφερθεί στον κομμουνισμό και στον ηγετικό ρόλο του ΚΚΕ στο ΕΑΜ. Η ομιλία του Μητσόπουλου και η αποκάλυψη του ρόλου του ΚΚΕ προκάλεσαν αμηχανία και δυσπιστία στους κατοίκους του χωριού απέναντι στην οργάνωση. Ταυτόχρονα ο τοπικός υπεύθυνος του ΚΚΕ έπεσε σε δυσμένεια από την ηγεσία του 30ού Συντάγματος για την άκαιρη πρωτοβουλία που πήρε.⁵⁴⁰

Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης στις καλύβες του λημεριού τον χειμώνα οδήγησαν στην μετακίνηση των ανταρτών στα χωριά του Πάικου. Στις 15 Δεκεμβρίου η διάταξη του 30ού Συντάγματος ήταν η εξής: Στον Αρχάγγελο ήταν η έδρα του συντάγματος με το Λόχο Διοίκησης και το Λόχο Μηχανημάτων. Στο χωριό Τρία Έλατα έδρευε ο 3ος Λόχος του Ιου Τάγματος με στρατιωτικό διοικητή τον Χρήστο Αποστόλου, καπετάνιο τον Φιλώτα Αδαμίδη (Κατσώνη) και πολιτικό τον Γιάννη Συμεωνίδη (Επαναστάτη). Οι άλλοι δύο λόχοι βρίσκονταν ακόμη στο Κιλκίς. Σε αυτό το χωριό εγκαταστάθηκε ακόμη η Αγγλική Αποστολή. Μια διμοιρία ήταν εγκατεστημένη στο λημέρι Μπέλα Βόντα, προς την πλευρά των Γιαννιτσών. Στο χωριό Κούπα, που ήταν η έδρα του ΙΙου Τάγματος, βρισκόταν ο 7ος Λόχος με στρατιωτικό διοικητή τον Χρήστο Βαλσαμίδη, καπετάνιο τον Κώστα

⁵³⁷ Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 83-84. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 119-121.

⁵³⁸ Καφταντζής (επιμ.), *ό.π.*, σσ. 168, 170, 175.

⁵³⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 121.

⁵⁴⁰ Στο ίδιο, σσ. 124-128.

Παπαδόπουλο (Εβρο) και πολιτικό τον Γιάννη Παπαγιάννη. Το ΙΙ τάγμα έδρευε στο Καϊμακτσαλάν και δρούσε αυτόνομα.⁵⁴¹

Η πρώτη σημαντική στρατιωτική επιχείρηση του 30ού Συντάγματος έγινε την νύχτα της 25ης προς 26η Δεκεμβρίου 1943. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των ανταρτών η διάταξη των Γερμανών ήταν η εξής: ογδόντα στρατιώτες και μία θωρακισμένη αμαξοστοιχία στην Άρνισσα, διακόσιοι πενήντα με τριακόσιοι στην Αριδαία, διακόσιοι στη Σκύδρα, διακόσιοι στα Γιαννιτσία, δέκα στην Αξιούπολη, εκατόν πενήντα στο Πολύκαστρο και άγνωστος αριθμός στην Έδεσσα. Το σχέδιο καταστρώθηκε σε συνεργασία με την Αγγλική Αποστολή και προτιμήθηκαν στόχοι μικρής σχετικά δυσκολίας, που είχαν σχέση με τις επικοινωνίες και τον εφοδιασμό του εχθρού. Ο 3ος και ο 7ος Λόχος, μια διμοιρία δυναμιτιστών (σύνολο τριακοσίων περίπου αντρών) και δύο Άγγλοι σαμποτέρ πραγματοποίησαν ανατινάξεις στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Γευγελής κοντά στην Αξιούπολη. Πιο συγκεκριμένα ανατινάχθηκε μία σιδηροδρομική γέφυρα και μία στρατιωτική αμαξοστοιχία. Υποστηρικτικό ρόλο στη συγκεκριμένη επιχείρηση έπαιξε ο εφεδρικός ΕΛΑΣ της περιοχής. Η διμοιρία της Μπέλα Βόντα και ο εφεδρικός ΕΛΑΣ Γιαννιτσών (σύνολο διακόσιοι σαράντα άντρες) σχημάτισαν δύο τμήματα. Το πρώτο ανατίναξε την ξύλινη γέφυρα στο χωριό Μελίσσι, στον δημόσιο δρόμο Γιαννιτσών-Έδεσσας, η οποία φυλασσόταν από επτά Γερμανούς στρατιώτες. Οι τρεις σκοτώθηκαν, οι άλλοι τρεις διέφυγαν τραυματισμένοι και ένας αιχμαλωτίστηκε. Το δεύτερο τμήμα έστησε ενέδρα σε γερμανικό στρατιωτικό όχημα στον δημόσιο δρόμο Γιαννιτσών-Θεσσαλονίκης και σκότωσε τρεις Γερμανούς. Στη συνέχεια προσπάθησε ανεπιτυχώς να καταστρέψει τις εγκαταστάσεις του γερμανικού ασυρμάτου στα Κουφάλια. Ο ενθουσιασμός από τις επιτυχίες μετριάστηκε από την αποτυχία εξουδετέρωσης της γερμανικής φρουράς στο μεταλλείο χρωμίου στο Μαυροδέντρι Πηγής και την απώλεια αντρών. Πιο συγκεκριμένα σκοτώθηκαν ο μαχητής του ΕΛΑΣ Γιάννης Παντελίδης και ο πολιτικός του 3ου Λόχου Γιάννης Συμεωνίδης (Επαναστάτης). Στα θετικά της επιχείρησης συγκαταλέγεται ο θάνατος δέκα Γερμανών και η σύλληψη άλλων τριών, εκ των οποίων ο ένας με το όνομα Άλφρεντ κατατάχθηκε εθελοντικά στον ΕΛΑΣ.⁵⁴²

Οι Γερμανοί αντέδρασαν με μία νέα εκκαθαριστική επιχείρηση εξουδετέρωσης των ανταρτών στο Πάικο με την κωδική ονομασία «Ελέφαντας=Elefant) στις 4 Ιανουαρίου 1944. Σε αυτή συμμετείχαν τέσσερις ομάδες που ονομάστηκαν με βάση τον επικεφαλής Γερμανό

⁵⁴¹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 132. Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 85.

⁵⁴² Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 137-143. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 88-91. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: Χ Μεραρχία, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις διεξαχθεισών επιχειρήσεων από 25-26/12/1943», 30 Δεκεμβρίου 1943. Σχετικά με τις απώλειες των Γερμανών και των ανταρτών πρέπει να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί. Κάθε πλευρά προσπαθεί να μεγεθύνει τις επιτυχίες της και να αποκρύψει ή να μειώσει τις απώλειές της.

διοικητή: α) η Ομάδα Μάχης Πφλουμ, β) η Ομάδα Μάχης Χορστ, γ) η Ομάδα Μάχης Χέρμαν και δ) η Ομάδα Μάχης Βέμπερ. Οι ομάδες συγκροτήθηκαν από το 1004ο Τάγμα Πεζικού, από το 789ο Τάγμα από το Τουρκεστάν, από το 845ο γερμανοαραβικό Τάγμα και από δύο λόχους του 516ου Τάγματος Ασφαλείας αντίστοιχα.⁵⁴³

Οι γερμανικές δυνάμεις περικύκλωσαν το Πάικο από τρεις κατευθύνσεις. Η ομάδα του Πφλουμ κινήθηκε ανατολικά του Πάικου και κατέλαβε το χωριό Σκρα, η ομάδα του Χορστ κινήθηκε νότια και από τα δυτικά οι ομάδες Χέρμαν και Βέμπερ. Στα βόρεια ήταν τα ελληνοσερβικά σύνορα. Μία αυτοκινητοπομπή του τμήματος του Χέρμαν έπεσε σε ενέδρα των ανταρτών βόρεια της Έδεσσας με απώλειες δύο νεκρούς, δύο αγνοούμενους και έναν τραυματία. Αυτό δεν στάθηκε εμπόδιο για να συνεχίσει την πορεία της και να καταλάβει τις προγραμματισμένες θέσεις. Ένα τμήμα του Βέμπερ επιτέθηκε στις βάσεις των ανταρτών στην Νότια. Στα υψώματα ανάμεσα στα χωριά Φούστανη και Νότια συγκρούστηκε με δύναμη διακοσίων περίπου Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων, οι οποίοι υποχώρησαν στο όρος Τζένα μη μπορώντας να αντισταθούν στις υπέρτερες γερμανικές δυνάμεις. Ένα δεύτερο τμήμα του Βέμπερ κατευθύνθηκε στα Μεγάλα Λιβάδια, στους χώρους ρίψεις εφοδίων από τα αγγλικά αεροπλάνα. Την ημέρα εκείνη αγγλικά αεροπλάνα έκαναν ρίψεις εφοδίων στους παρτιζάνους. Το μεγαλύτερο μέρος του πολεμικού υλικού (οπλοπολυβόλα, νάρκες, πυρομαχικά, αγγλικές στρατιωτικές στολές) έπεσε στα χέρια των Γερμανών. Επίσης ομάδα νέων της ΕΠΟΝ από τη Γουμένισσα βρισκόταν στο Πάικο για να συμμετάσχει σε συνδιάσκεψη στην Νότια, μη γνωρίζοντας την πραγματοποίηση της γερμανικής επιχείρησης. Οι δυνάμεις των ανταρτών εγκατέλειψαν έγκαιρα τις θέσεις τους και συμπύχθηκαν προς την Τζένα, αφήνοντας εκτεθειμένους τους νέους της ΕΠΟΝ και τους κατοίκους του χωριού Νότια. Τελικά οι Γερμανοί κατέλαβαν την Νότια, σκότωσαν είκοσι επτά αντάρτες και Επονίτες και συνέλαβαν άλλους δώδεκα.⁵⁴⁴

Στις 4 Ιανουαρίου η ομάδα του Χορστ μαζί με τους Έλληνες εθελοντές του έφεδρου Ανθυπολοχαγού Κύρου Γραμματικόπουλου έδρασαν στα χωριά νοτίως του Πάικου Αγλαδοχώρι, Αραβησσός, Κρώμη και Ελευθεροχώρι. Πολλοί κάτοικοι της Αραβησσού, πληροφορημένοι για την έλευση των Γερμανών, εγκατέλειψαν το χωριό, κατέφυγαν στα γύρω υψώματα και την επόμενη ημέρα επέστρεψαν στις οικίες τους. Τότε το χωριό περικυκλώθηκε από τις γερμανικές δυνάμεις. Οι Γερμανοί συγκέντρωσαν τους κατοίκους στην πλατεία και ο Γραμματικόπουλος έλεγξε τις ταυτότητές τους. Δεκαεννιά άτομα που κατάγονταν από την Ανατολική Θράκη θεωρήθηκαν ύποπτα και φυλακίστηκαν στο

⁵⁴³ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 333.

⁵⁴⁴ Στο ίδιο, σσ. 333-336.

στρατόπεδο «Παύλος Μελάς». Τέλος οι Γερμανοί πυρπόλησαν τα τρία σπίτια των υπευθύνων του ΕΑΜ στο χωριό. Την ίδια ημέρα οι Γερμανοί συνέλαβαν επτά κατοίκους του Ελευθεροχωρίου, οι οποίοι φυλακίστηκαν στη Γουμένισσα μαζί με τα είκοσι τέσσερα άτομα από τα Μεγάλα Λιβάδια. Εκεί παρέμειναν κρατούμενοι και μετά από ένα μήνα περίπου απελευθερώθηκαν.⁵⁴⁵

Οι αντάρτες του Που Τάγματος του 30ού και τμημάτων του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ απάντησαν στην επιχείρηση των Γερμανών με μία αιφνιδιαστική επίθεση την νύχτα της 5ης προς την 6η Ιανουαρίου στην Αριδαία. Οι μαχητές του ΕΛΑΣ κατάφεραν να σκοτώσουν έναν Γερμανό αξιωματικό και έναν υπαξιωματικό του προκεχωρημένου στρατηγείου της Ομάδας Μάχης του Εμπερλάιν. Οι Γερμανοί για αντίποινα συνέλαβαν περίπου πενήντα άτομα από την Αριδαία, τα οποία μετέφεραν στην Έδεσσα.⁵⁴⁶

Στις 6 Ιανουαρίου οι Γερμανοί του τμήματος του Βέμπερ συνέχισαν την προσπάθεια εξουδετέρωσης των αντιστασιακών πυρήνων στα χωριά βορειανατολικά της Αριδαίας. Το βράδυ εκείνης της ημέρας τμήμα Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων επιτέθηκε στους Γερμανούς που είχαν στρατοπεδεύσει στην Ίδα και τη Φούστανη. Οι απώλειες των παρτιζάνων ήταν τριάντα πέντε νεκροί.⁵⁴⁷

Η επιχείρηση «Elefant» έληξε στις 7 Ιανουαρίου και είχε ως αποτέλεσμα οι Γερμανοί να ανακαλύψουν και να καταστρέψουν εξήντα έξι αποθήκες και καλύβες των ανταρτών με όπλα, πυρομαχικά, εκρηκτικά, αλεξίπτωτα, εφόδια και είδη ένδυσης. Σκοτώθηκαν ενενήντα αντάρτες και συνελήφθησαν άλλοι δεκαέξι. Ανάμεσα τους, βέβαια, υπήρχαν αρκετοί αθώοι άμαχοι που σκόπιμα οι Γερμανοί «βάφτισαν» αντάρτες για να μεγαλοποιήσουν το μέγεθος της «επιτυχίας» τους. Όμως, ο αντικειμενικός σκοπός της επιχείρησης, που ήταν η εξουδετέρωση των ανταρτών, απέτυχε πλήρως, καθώς οι αντάρτες διέφυγαν και επέστρεψαν στον Αρχάγγελο στις 9 Ιανουαρίου. Οι γερμανικές απώλειες ήταν δέκα νεκροί και επτά τραυματίες.⁵⁴⁸

Απόδειξη της αποτυχίας των Γερμανών ήταν ότι μετά από λίγες ημέρες, από τις 17 έως τις 20 Ιανουαρίου, πραγματοποιήθηκε νέα μεγάλη εκκαθαριστική επιχείρηση με την ονομασία «Λύκος=Wolf». Οργανώθηκαν τρεις Ομάδες Μάχης: α) η Ομάδα Μάχης «Α» στην οποία συμμετείχαν δύο τάγματα της 17ης βουλγαρικής Μεραρχίας και το 1004ο Τάγμα Πεζικού, β) η Ομάδα Μάχης «B1» με δύο ενισχυμένα τάγματα του 7ου Τεθωρακισμένου Συντάγματος

⁵⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 336.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 337.

⁵⁴⁷ Στο ίδιο, σσ. 337-338.

⁵⁴⁸ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώνων*, σ. 338. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 144-162. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: Χ Μεραρχία, 30ό Σύνταγμα «Εκθεσις προς την Χ Μεραρχία για την σύμπτυξη της 4/1/44».

Γρεναδιέρων SS και η Ομάδα Μάχης «B2» με το 789ο Τάγμα από το Τουρκεστάν, ενισχυμένο με την Ομάδα Μάχης Εμπερλάιν και το 16ο Τάγμα 999 και γ) η Ομάδα Μάχης «C» με τρία τάγματα του 54ου Συντάγματος Πεζικού της 15ης βουλγαρικής Μεραρχίας. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του ΕΛΑΣ συμμετείχαν τρεις χιλιάδες Γερμανοί και δύο χιλιάδες Βούλγαροι στρατιώτες. Αντίθετα το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ διέθετε στο Πάικο τριάντα τέσσερις πολιτικούς και στρατιωτικούς και εκατόν εξήντα αντάρτες.⁵⁴⁹

Στις 17 Ιανουαρίου το 1004ο Τάγμα Πεζικού με αφετηρία τη Γουμένισσα κινήθηκε με ένα τμήμα του προς την Καστανερή και τα Μεγάλα Λιβάδια, ενώ με ένα δεύτερο τμήμα του κινήθηκε προς τα χωριά Πηγή, Φανό και Κούπα. Ταυτόχρονα, τα δύο τάγματα της 17ης βουλγαρικής Μεραρχίας εισήλθαν στο ελληνικό έδαφος από τη Γευγελή και προωθήθηκαν στο Σκρα. Τμήματα της Ομάδας Μάχης «B2» με αφετηρία την Έδεσσα και τη Σκύδρα κινήθηκαν βορειοδυτικά προς την Αριδαία και ανακάλυψαν υπόγειες αποθήκες με πολεμικό υλικό. Και την επόμενη ημέρα οι Γερμανοί συνέχισαν τις έρευνές τους για ανακάλυψη ανταρτικών αποθηκών, χωρίς να συναντήσουν ιδιαίτερη αντίσταση από τον αντίπαλο.⁵⁵⁰

Στις 19 Ιανουαρίου όλες οι Ομάδες Μάχης κατευθύνθηκαν προς τα χωριά Αρχάγγελος, Περίκλεια, Νότια και Λαγκαδιά, όπου βρίσκονταν οι μαχητές του ΕΛΑΣ και οι Γιουγκοσλάβοι παρτιζάνοι. Αρχικά οι ηγεσίες του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ και των παρτιζάνων συμφώνησαν να προβάλλουν αντίσταση στα υψώματα μεταξύ Νότιας και Λαγκαδιάς. Τελικά οι μαχητές του ΕΛΑΣ εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και τους παρτιζάνους και διέφυγαν σε μια χαράδρα ανάμεσα στα χωριά Πρόδρομος και Νερόμυλοι. Στη συνέχεια κατευθύνθηκαν προς τα χωριά του κάμπου της Σκύδρας, όπου διασκορπίστηκαν και έμειναν κρυμμένοι μέχρι το τέλος των γερμανικών επιχειρήσεων. Αντίθετα οι παρτιζάνοι παρέμειναν στις θέσεις τους και έδωσαν με επιτυχία μάχες εναντίον των Γερμανών ανάμεσα στη Φούστανη και τη Νότια, στη θέση «Μαύρη Γέφυρα» και εναντίον των Βουλγάρων ανάμεσα στη Λαγκαδιά και την Περίκλεια. Στη συνέχεια υποχώρησαν προς την Τζένα και εισήλθαν στο Γιουγκοσλαβικό έδαφος, καταδιωκόμενοι από τα γερμανικά και τα βουλγαρικά στρατεύματα.⁵⁵¹

Τις επόμενες ημέρες οι Γερμανοί συνέχισαν τις έρευνες στα χωριά της περιοχής. Στο χωριό Λυκόστομο ανακάλυψαν ανταρτικές αποθήκες με τρόφιμα και είδη ένδυσης. Στους Προμάχους συγκέντρωσαν όλους τους άντρες στο σχολείο και συνέλαβαν περίπου είκοσι με είκοσι πέντε κατοίκους. Οι τρεις εκτελέστηκαν στην Αριδαία και οι υπόλοιποι

⁵⁴⁹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 341-342.

⁵⁵⁰ Στο ίδιο, σσ. 342-343.

⁵⁵¹ Στο ίδιο, σ. 343.

μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς». Από αυτούς τους ομήρους οι εννιά εκτελέστηκαν στη Μαγνησία αργότερα και άλλοι τέσσερις στάλθηκαν στην Γερμανία σε τάγματα εργασίας. Οι δύο δεν κατάφεραν να παραμείνουν ζωντανοί και να γυρίσουν στην πατρίδα τους.⁵⁵²

Τα δύο βουλγαρικά τάγματα στη διάρκεια παραμονής τους στο ελληνικό έδαφος προέβησαν σε πρωτοφανείς αγριότητες εναντίον του ελληνικού πληθυσμού και κυρίως εναντίον των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής και των σλαβόφωνων «Γραικομάνων». Στις 17 Ιανουαρίου ένα τμήμα του βουλγαρικού στρατού εισήλθε στο χωριό Χαμηλό, συνέλαβε δεκαοκτώ κατοίκους, τους οποίους ελευθέρωσε αργότερα, και πυρπόλησε τρία σπίτια. Λίγο αργότερα άλλο βουλγαρικό τμήμα κατέφθασε στο ίδιο χωριό, συνέλαβε είκοσι πέντε άτομα και εκτέλεσε τέσσερα από αυτά, απελευθερώνοντας τα υπόλοιπα. Το ίδιο τμήμα στη συνέχεια έκαψε τρεις οικίες στο χωριό Δογάνη και εκτέλεσε πέντε πρόσφυγες του 1922. Στο χωριό Πλαγιά, που οι οχτακόσιοι περίπου κάτοικοί του ήταν πρόσφυγες, οι Βούλγαροι φέρθηκαν με μεγαλύτερη σκληρότητα. Ληλάτησαν όλα τα σπίτια, πυρπόλησαν τα εξήντα έξι, κακοποίησαν τον ιερέα και εκτέλεσαν δύο άτομα. Στο προσφυγικό χωριό Φανός λεηλάτησαν και έβαλαν φωτιά σε δεκαεπτά οικίες και ετοιμάστηκαν να εκτελέσουν τους κατοίκους του. Η είσοδος Γερμανών στρατιωτών στο χωριό απέτρεψε τους Βούλγαρους από το έγκλημα. Στο Σκρα πυρπόλησαν το σχολείο και δεκαπέντε οικίες, στην Κούπα εκτέλεσαν δύο άτομα και έκαψαν τέσσερα σπίτια, στον Αρχάγγελο εκτέλεσαν πέντε και στην Περίκλεια έξι άτομα. Στην Λαγκαδιά έκαψαν όλα τα σπίτια του χωριού και εκτέλεσαν είκοσι άτομα, μεταξύ αυτών ο υπέργηρος Μακεδονομάχος ιερέας Παπά-Νώε. Στις 19 Ιανουαρίου οι Βούλγαροι εισήλθαν στο χωριό Νότια, που ήδη είχαν καταλάβει οι Γερμανοί. Οι Γερμανοί έκαψαν μερικά σπίτια και καταστήματα και παρέδωσαν στους Βούλγαρους πέντε κατοίκους που είχαν συλλάβει. Οι Βούλγαροι συνέλαβαν και άλλα άτομα (συνολικά πενήντα οκτώ), τα οδήγησαν έξω από το χωριό και τα εκτέλεσαν. Παρέμειναν ζωντανοί μόνο έντεκα που προσποιήθηκαν τους νεκρούς. Την 19η και την 20ή Ιανουαρίου τα βουλγαρικά τμήματα καθώς επέστρεφαν στη χώρα τους προέβησαν σε νέες ωμότητες εναντίον των ελληνικών χωριών. Στο Χαμηλό πυρπόλησαν τριάντα οχτώ οικίες και εκτέλεσαν δεκαέξι άτομα.⁵⁵³

Συνολικά οι Βούλγαροι εκτέλεσαν εκατόν δεκατέσσερα άτομα. Οι Γερμανοί υπολόγισαν ότι οι νεκροί ήταν εκατόν πενήντα ένας. Σε αυτόν τον αριθμό περιλαμβάνονταν και οι νεκροί παρτιζάνοι της μάχης στα υψώματα ανάμεσα στη Λαγκαδιά και την Περίκλεια. Εκτελέσεις, βέβαια, έκαναν και οι Γερμανοί. Κοντά στο χωριό Λυκόστομο σκότωσαν σαράντα ένα

⁵⁵² Στο ίδιο, σσ. 345-346.

⁵⁵³ Στο ίδιο, σσ. 346-349.

άτομα. Συνολικά ο αριθμός των εκτελεσθέντων από Γερμανούς και Βουλγάρους ανήλθε στους διακόσιους πενήντα τέσσερις και ήταν κυρίως άμαχοι και αθώοι πολίτες. Ο γερμανικός στρατός είχε τριάντα νεκρούς και τριάντα δύο τραυματίες. Οι απώλειες αυτές προήλθαν κυρίως από την αντίσταση των παρτιζάνων και τις άσχημες καιρικές συνθήκες του χειμώνα.⁵⁵⁴

Η επιχείρηση «Wolf» απέτυχε να εκπληρώσει τον βασικό σκοπό της που ήταν η συντριβή των ανταρτών, καθώς οι μαχητές του ΕΛΑΣ κατάφεραν και διέφυγαν έγκαιρα προς το Καϊμακτσαλάν και τα χωριά του κάμπου της Σκύδρας Καλή, Καλλίπολη, Μάνδαλο, Τριφύλλι, Άγιος Γεώργιος. Η καταστροφή των βάσεων των ανταρτών και των αποθηκών υλικού ήταν μία πρόσκαιρη και ήσσονος σημασία επιτυχία.⁵⁵⁵ Επίσης οι ωμότητες των Βουλγάρων κατά των ελληνικών χωριών και η δολοφονία του υπέργηρου Μακεδονομάχου της Λαγκαδιάς Παπά-Νόε και της συζύγου του⁵⁵⁶ κατέδειξαν τις πραγματικές προθέσεις των Βουλγάρων για τη Μακεδονία.

Μικρής έκτασης εκκαθαριστικές επιχειρήσεις με τη συμμετοχή του βουλγαρικού πραγματοποιήθηκαν εκτός από το Πάικο και στο Καϊμακτσαλάν. Στις 18 Ιανουαρίου Γερμανοί και Βούλγαροι περικύκλωσαν το χωριό Άγιος Αθανάσιος και συνέλαβαν εκατόν ογδόντα άντρες και μία γυναίκα, την Μαρία Καπετάντση, η οποία συμμετείχε σε τμήμα των παρτιζάνων. Στη συνέχεια οι κρατούμενοι μεταφέρθηκαν στη Φλώρινα, στο γυμνάσιο, το οποίο είχε μετατραπεί σε φυλακή. Οι περισσότεροι άντρες αφέθηκαν ελεύθεροι μετά από έναν μήνα περίπου, ενώ οι πιο επικίνδυνοι μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» στη Θεσσαλονίκη. Εκεί παρέμειναν φυλακισμένοι μέχρι την Απελευθέρωση, ενώ η Μαρία Καπετάντση εκτελέστηκε.⁵⁵⁷

Μετά την απόσυρση των Γερμανών και των Βουλγάρων από το Πάικο, το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ εγκατέλειψε τα χωριά του κάμπου της Σκύδρας και ανασυγκροτήθηκε στο χωριό Λιθαριά. Εκεί η ηγεσία του συντάγματος συναντήθηκε με τον Ανδρέα Τζήμα (Σαμαρινιώτη), μέλος της Διοίκησης του Γενικού Στρατηγείου του ΕΛΑΣ.⁵⁵⁸

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών και η αδυναμία των ανταρτών να αντιδράσουν δυναμικά έδωσαν τη δυνατότητα να αναπτυχθεί σε ορισμένα χωριά των

⁵⁵⁴ Στο ίδιο, σσ. 350-351.

⁵⁵⁵ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 351. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 167-180.

⁵⁵⁶ Βασίλειος Παναγιωτίδης, «Ο Μακεδονομάχος Παπανώε. Ζωή και δράση», *Φίλιππος*, 23(Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννισιά 1999), 30-31. Βασίλης Πόπτης, *Από δύο χωριά... Περικλεια και Λαγκαδιά Αλωπίας*, Πολιτιστικός Σύλλογος Περικλειας-Λαγκαδιάς «Η Αγία Παρασκευή», Γιαννισιά 2020, σσ. 25-26.

⁵⁵⁷ Παπαλαζάρου, *ό.π.*, σ. 131.

⁵⁵⁸ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 180-182.

Γιαννιτσών και της Γουμένισσας μία αντικομμουνιστική, αντιεαμική κίνηση. Ο ΕΛΑΣ φρόντισε έγκαιρα από τα τέλη του Ιανουαρίου να εξουδετερώσει με στρατιωτικές επιχειρήσεις αυτά τα «αντιδραστικά στοιχεία» προτού επεκταθεί το «πρόβλημα».⁵⁵⁹ Η Αραβησσός ήταν ένα χωριό που δεν αποδέχθηκε την αντίσταση του ΕΛΑΣ, παρ' όλο που ορισμένοι κάτοικοί του ήταν οργανωμένοι στο ΕΑΜ. Κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στο Πάικο τον Ιανουάριο του 1944 ο Κύρος Γραμματικόπουλος συνέλαβε τους συμπαθούντες το ΕΑΜ και πυρπόλησε τρία σπίτια. Για να προλάβει οποιαδήποτε μελλοντική προσπάθεια επανάκαμψης της κομμουνιστικής επιρροής στο χωριό εξόπλισε ορισμένους κατοίκους με γερμανικά όπλα.⁵⁶⁰ Σύμφωνα με πηγές, σημαντικό ρόλο στον εξοπλισμό της Αραβησσού έπαιξε ο Μηνάς Πασαλίδης, ο οποίος είχε αυξημένο κύρος μεταξύ των τουρκόφωνων Καραμανλίδων. Αυτός ήρθε από τη Θεσσαλονίκη και απευθύνθηκε στα αντικομμουνιστικά αισθήματά τους, τονίζοντας τις αξίες της θρησκείας, της οικογένειας και της πατρίδας, αξίες που δεν δέχονταν οι κομμουνιστές, σύμφωνα πάντοτε με τη γνώμη του. Ορισμένοι κάτοικοι, κάτω από την πίεση των καταστάσεων, οπλίστηκαν χωρίς τη θέλησή τους.⁵⁶¹

Ο ΕΛΑΣ, βλέποντας τον κίνδυνο να εξοπλιστούν κι άλλα χωριά και να συγκροτήσουν ένα ισχυρό αντιεαμικό μέτωπο, αποφάσισε να χτυπήσει δυναμικά την Αραβησσό. Την νύχτα της 2ας προς 3ης Φεβρουαρίου οι οπλισμένοι κάτοικοι της Αραβησσού είχαν σύσκεψη σε μια αποθήκη έξω από το χωριό, κοντά στις πηγές. Η πληροφορία αυτή έγινε γνωστή στους αντάρτες του ΕΛΑΣ, οι οποίοι επιτέθηκαν ξαφνικά. Μετά από μικρής διάρκειας μάχη, οι αντάρτες κατέλαβαν το χωριό, εκτέλεσαν ορισμένους «καθυστερημένους» και έκαψαν τα σπίτια των ηγετών των εξοπλισμένων. Ως λάφυρα οι αντάρτες πήραν είκοσι έξι όπλα, τρεις χιλιάδες σφαίρες, τρόφιμα, φαρμακευτικό και στρατιωτικό υλικό.⁵⁶² Τις επόμενες ημέρες ο ΕΛΑΣ συνέχισε την προσφιλή του πολεμική τακτική, τις ενέδρες. Τμήματα των ανταρτών στις 19 Φεβρουαρίου έστησαν ενέδρες σε διάφορα σημεία γύρω από την Γουμένισσα, στο χωριό Φιλυριά και στο δημόσιο δρόμο προς Αξιούπολη. Σε αυτές τις ενέδρες εξουδετέρωσε τρία γερμανικά αυτοκίνητα και σκότωσε τον Έλληνα Έπαρχο της Παιονίας Σταύρο

⁵⁵⁹ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: Χ Μεραρχία, 30ό Σύνταγμα «Μηνιαία έκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιανουαρίου 1944», 10 Φεβρουαρίου 1944.

⁵⁶⁰ Θανάσης Φωτίου, *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα. Η αιματηρή πορεία του Φριτς Σούμπερτ και του ελληνικού «Σώματος Κυνηγών» στην κατοχική Κρήτη και Μακεδονία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011, σ. 216. Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 336.

⁵⁶¹ Νιζαμίδου, *ό.π.*, σσ. 36-37.

⁵⁶² Νιζαμίδου, *ό.π.*, σ. 37. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 183-186. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 141: «Εθνική Αντίσταση, 16ο Σύνταγμα (γράφηκε από ανώνυμο του Π/16 Τάγματος)».

Κωστόπουλο, τον Γερμανό διοικητή της Στρατιωτικής Χωροφυλακής Αξιούπολης, τον Λοχία του επιτελείου του, τον Φρούραρχο της Παιονίας και έναν υπαξιωματικό.⁵⁶³

Ο ΕΛΑΣ έθεσε ως βασική προτεραιότητά του την εξουδετέρωση όλων των αντιαμικών πυρήνων. Στις 6 Μαρτίου χτύπησε προειδοποιητικά τα χωριά Μεσιά και Άγιο Πέτρο, καλώντας τους κατοίκους τους με προκηρύξεις να παραδώσουν τα όπλα που είχαν πάρει από τους Γερμανούς. Λίγες ημέρες αργότερα, τη νύχτα της 16ης προς 17η Μαρτίου, το Ιο Τάγμα και το ΙΙο Τάγμα, δυνάμειω περίπου διακοσίων αντρών το καθένα, εξαπέλυσαν επίθεση στη Μεσιά και τον Άγιο Πέτρο αντίστοιχα. Τη Μεσιά υπερασπίστηκαν περίπου σαράντα με πενήντα ένοπλοι και τον Άγιο Πέτρο άλλοι εβδομήντα πέντε με ογδόντα. Τα ξημερώματα οι αντάρτες κατέλαβαν τον Άγιο Πέτρο, φέρθηκαν με σκληρότητα στους κατοίκους του, εκτέλεσαν περίπου πενήντα άτομα και έκαψαν εκατό σπίτια. Αντίθετα η Μεσιά απέκρουσε την επίθεση των ανταρτών. Το μόνο που κατάφεραν οι αντάρτες ήταν να σκοτώσουν περίπου δεκαπέντε ενόπλους και να κάψουν μερικά σπίτια. Κατά τη σύμπτυξή τους οι αντάρτες είχαν εννιά θύματα.⁵⁶⁴

Οι αντάρτες οργάνωσαν καλά την επιχείρηση αυτή και έστησαν ενέδρες για να εξουδετερώσουν τις γερμανικές ενισχύσεις που πιθανόν θα έρχονταν. Σε μία ενέδρα στο δημόσιο δρόμο Γιαννιτών-Γουμένισσας αιχμαλωτίστηκε ένας Γερμανός υποστράτηγος, μηχανικός-τοπογράφος και δύο Έλληνες μηχανικοί, ανώτεροι υπάλληλοι. Αργότερα ο υποστράτηγος αυτός εκτελέστηκε από τον ΕΛΑΣ παρά την επιθυμία των Γερμανών να γίνει ανταλλαγή με Έλληνες ομήρους. Την ίδια ημέρα ο «Ρωσικός λόχος» που υπαγόταν στο 13ο Σύνταγμα εξουδετέρωσε γερμανικές ενισχύσεις που έρχονταν από την Αξιούπολη.⁵⁶⁵

Η απάντηση των Γερμανών ήρθε με μια επιχείρηση που είχε ως στόχο την καταστροφή μιας μικρής αλλά σημαντικής βάσης των ανταρτών, το χωριό Ελευθεροχώρι, όπου έδρευε μία προκεχωρημένη διμοιρία του Ιου Τάγματος του 30ού Συντάγματος και αποτελούσε μόνιμη απειλή για τους Γερμανούς στα Γιαννιτά. Στις αρχές Μαρτίου μία ομάδα Γερμανών και Τατάρων μοτοσικλετιστών εισήλθε στο χωριό για να λεηλατήσει τρόφιμα. Στις 23 Μαρτίου οι Γερμανοί μαζί με τους Έλληνες συνεργάτες τους από την Αραβησσό και το Ασβεσταριό επανήλθαν και περικύκλωσαν το χωριό. Οι περισσότεροι κάτοικοι κατάφεραν και διέφυγαν σε ασφαλή καταφύγια στα γύρω υψώματα και το χωριό Κρώμνη. Η διμοιρία του ΕΛΑΣ, που έδρευε στο χωριό, απέφυγε τη σύγκρουση και το εγκατέλειψε έγκαιρα,

⁵⁶³ Δορδανός, *Το αίμα των αθών*, σ. 382. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: Χ Μεραρχία, 30ό Σύνταγμα «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Φεβρουαρίου 1944».

⁵⁶⁴ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 206, 208, 209. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 114-116. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Μαρτίου 1944», 5 Απριλίου 1944.

⁵⁶⁵ Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 117.

αφήνοντάς το στο μένος των Γερμανών. Οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους σκότωσαν και έκαψαν δεκατέσσερα άτομα, ακόμα και μία έγκυο γυναίκα, και συνέλαβαν άλλα δεκαοχτώ. Μετά από δύο ημέρες οι Γερμανοί επέστρεψαν στο χωριό, εκτέλεσαν ακόμη ένα άτομο και έκαψαν όλο το χωριό, καταστρέφοντας ολοκληρωτικά τη βάση αυτή των ανταρτών. Το μαρτύριο του Ελευθεροχωριού δεν είχε ακόμη τελειώσει, καθώς στις 26 Μαρτίου οι Γερμανοί σκότωσαν άλλους πέντε και συνέλαβαν επιπλέον σαράντα οκτώ «εχθρούς».⁵⁶⁶

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 29 Μαρτίου, οι αντάρτες έκοψαν τα καλώδια των τηλεπικοινωνιών μέσα στο χωριό Σανδάλι. Ο Σούμπερτ με τους εθελοντές του από την Αραβησσό κατέφθασε στο χωριό για να τιμωρήσει τους υπευθύνους. Οι κάτοικοι στη θέα των Γερμανών έτρεξαν να κρυφτούν. Ο Σούμπερτ εκτέλεσε επί τόπου δύο ή κατά άλλες μαρτυρίες επτά άτομα (κάποια δεν είχαν καμιά σχέση με τους αντάρτες) και συνέλαβε άλλους έντεκα που τα οδήγησε στα Γιαννισιά, όπου υπέστησαν σκληρά βασανιστήρια. Με την προτροπή των κατοίκων του Σανδαλίου η νεαρή δασκάλα του χωριού Κατίνα Αγγελίδου ανέλαβε να μεσολαβήσει για την απελευθέρωση των κρατουμένων. Ο Σούμπερτ πρότεινε στη δασκάλα να γίνει ερωμένη του, δελεάζοντάς την με αρκετά χρήματα και δίνοντας ως επιπλέον αντάλλαγμα την απελευθέρωση των ομήρων. Τελικά η Αγγελίδου δέχθηκε να γίνει η ερωμένη του Σούμπερτ, ύστερα από αρκετές πιέσεις. Κατά την Εαμοκρατία είχε τραγικό τέλος, καθώς λιντσαρίστηκε από αγανακτισμένες γυναίκες στα Γιαννισιά.⁵⁶⁷

Στις 7 Απριλίου οι Γερμανοί, με μια μικρή δύναμη διακοσίων αντρών, προσπάθησαν να χτυπήσουν την καρδιά του αντάρτικου της Πέλλας, το χωριό Αρχάγγελος, όπου έδρευε το ΙΙο Τάγμα. Οι αντάρτες έγκαιρα πληροφορήθηκαν τις κινήσεις των Γερμανών και έστησαν ενέδρα ανάμεσα στα χωριά Περίκλεια και Αρχάγγελος. Η δύναμή τους αποτελούταν από δύο λόχους του ΙΙου Τάγματος και την υποδειγματική της ΕΠΟΝ και υποστηριζόταν από βαριά πολυβόλα. Ο Μητσόπουλος αναφέρει ότι στη μάχη της Περίκλειας σκοτώθηκαν τριάντα Γερμανοί και τραυματίστηκαν άλλοι τριάντα πέντε, αριθμοί που ίσως είναι υπερβολικοί. Οι αντάρτες είχαν μόνο επτά νεκρούς. Ο καπετάνιος Φιλώτας Αδαμίδης (Κατσώνης) με τον 9ο Λόχο κινήθηκε προς τα χωριά Πρόδρομος και Νερόμυλος και έστησε ενέδρα για να προστατεύσει το σύνταγμα από ενδεχόμενες ενισχύσεις των Γερμανών από αυτήν την

⁵⁶⁶ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 382-383. Γιάννης Βαμβακίδης, «Ελευθεροχώρι: Το χωριό του μαρτυρίου», *Φίλιππος*, 40 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννισιά 2003), 5-9.

⁵⁶⁷ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 227. Ιδιωτική Συλλογή Προφορικών Μαρτυριών Γεωργίου Αποστολίδη: Καλλιρόη Κουτσουράκη, Προφορική μαρτυρία, Σανδάλι, 9 Ιουλίου 2020.

κατεύθυνση. Σε αυτή την ενέδρα αρχικά έπεσαν μερικά γερμανικά αυτοκίνητα που μετέφεραν στρατιώτες. Στη μάχη που ακολούθησε σκοτώθηκαν δύο αντάρτες.⁵⁶⁸

Οι αντάρτες, έχοντας υψηλό ηθικό μετά τις τελευταίες επιτυχίες, οργάνωσαν μια νέα επιθετική επιχείρηση αυξημένου ρίσκου. Στόχος ήταν ο οπλισμός της ιταλικής φρουράς στο χωριό Μαυροβούνι. Το χωριό αυτό βρίσκεται κοντά στη Σκύδρα και αποτελεί συγκοινωνιακό κόμβο, καθώς ο δημόσιος δρόμος από τα Γιαννιτσά διακλαδώνεται προς δύο κατευθύνσεις, προς Έδεσσα και προς Αριδαία. Επίσης, από εκεί περνούσε η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης-Φλώρινας. Η επιχείρηση πραγματοποιήθηκε στις 13 Απριλίου αλλά απέτυχε, αφήνοντας έναν νεκρό και έναν τραυματία αντάρτη. Από την πλευρά των Ιταλών υπήρχε μία απώλεια.⁵⁶⁹

Το όρος Βέρμιο ήταν ένα άλλο σημαντικό θέατρο συγκρούσεων. Από τον Μάρτιο του 1944 ισχυρές ανταρτικές ομάδες επαναγκαταστάθηκαν σε αυτό. Πιο συγκεκριμένα, στο χωριό Άνω Γραμματικό ήταν η έδρα του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ, στο Κάτω Γραμματικό ήταν τοποθετημένο το ΙΙο Τάγμα, με έναν προωθημένο λόχο στους Πύργους και στο Ροδοχώρι το ΙΙΙο Τάγμα, με προωθημένες ομάδες στην Αγία Φωτεινή, τη Μεταμόρφωση και τον Άγιο Παύλο. Ακόμη στο Μεσόβουνο στρατοπέδευαν δύο λόχοι του ΙΙου Τάγματος του 30ού Συντάγματος και στην περιοχή ανάμεσα στους Πύργους και το Κάτω Γραμματικό είχε εγκατασταθεί το 3/53 Τάγμα της 9ης Μεραρχίας, με επικεφαλής τον Δημήτρη Κυρατζόπουλο (Φωτεινό).⁵⁷⁰ Με αυτή τη διάταξη δυνάμεων οι αντάρτες απειλούσαν άμεσα την Βέροια, την Νάουσα, την Έδεσσα και τον οδικό και σιδηροδρομικό άξονα Έδεσσας-Φλώρινας. Ταυτόχρονα, το Βέρμιο αποτελούσε πέρασμα και κομβικό σημείο για την επικοινωνία των ανταρτών του Πάικου και του Καϊμακτσάλαν με το Αρχηγείο της «Ελεύθερης Ελλάδας» στη Δυτική Μακεδονία.

Από τις 22 μέχρι της 28 Απριλίου 1944 οι Γερμανοί διεξήγαγαν εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Βέρμιο με τις κωδικές ονομασίες «Falke=Γεράκι» και «Maigewitter=Μαγιατική Καταιγίδα». Στόχος τους ήταν η εξουδετέρωση των ανταρτών του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ και η καταστροφή των βάσεων ανεφοδιασμού του. Οι Γερμανοί περικύκλωσαν το Βέρμιο από όλες τις πλευρές και προωθήθηκαν στο εσωτερικό του βουνού. Την πρώτη ημέρα η «Ομάδα Μάχης Α» από τα ανατολικά κατέλαβε αρχικά τα χωριά Αρκοχώρι, Κουμαριά, Κωστοχώρι και Κάτω Βέρμιο. Η «Ομάδα Μάχης Γ» έκανε επιχειρήσεις στα δυτικά και τα νοτιοδυτικά, στα χωριά Άγιος Χριστόφορος, Αμυγδαλιά και

⁵⁶⁸ Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 119-125. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 216-223. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα «Έκθεσις πεπραγμένων μηνός Απριλίου 1944».

⁵⁶⁹ Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 125-128. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 229-232.

⁵⁷⁰ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 457-458 .

Ερμακιά. Την επόμενη ημέρα, από τα βόρεια, η «Ομάδα Μάχης Εμπερλάιν» κινήθηκε στην περιοχή ανάμεσα στα χωριά Κάτω Γραμματικό και Ροδοχώρι. Στα δυτικά μια άλλη ομάδα, αποτελούμενη από τμήματα των SS, Ιταλούς στρατιώτες και Έλληνες εξοπλισμένους από το χωριό Πελαργός, κατέλαβε τα χωριά Πύργοι και Μεσόβουνο. Εκεί τα γερμανικά στρατεύματα και οι Έλληνες εθελοντές φέρθηκαν με ιδιαίτερη σκληρότητα. Στους Πύργους λεηλάτησαν και πυρπόλησαν τις οικίες και εκτέλεσαν ή έκαψαν ζωντανούς τριακόσια τριάντα πέντε άτομα, άντρες, γυναίκες, παιδιά. Στο Μεσόβουνο εκτελέστηκαν εκατόν ογδόντα πέντε άνθρωποι, μεταξύ αυτών και μία διμοιρία δώδεκα Ρώσων στρατιωτών. Τέλος οι περίπου πεντακόσιοι ογδόντα δύο κάτοικοι του Μεσόβουνου και οι κάτοικοι των Πύργων αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους χωρίς να έχουν το δικαίωμα της επιστροφής αργότερα. Η καταστροφή των δύο αυτών χωριών ήταν ολοκληρωτική.⁵⁷¹

Στις 23 Απριλίου οι Γερμανοί από τους Πύργους και την Άρνισσα επιτέθηκαν στο Κάτω Γραμματικό. Για να αποκλείσουν τη διαφυγή των ανταρτών προς το Καϊμακτσαλάν κατέλαβαν προηγουμένως το χωριό Περαιά, δίπλα στη λίμνη Βεγορίτιδα. Εκεί φυλάκισαν όλους τους άντρες σε ένα σπίτι. Ένας κάτοικος, που προσπάθησε να δραπετεύσει, εκτελέστηκε και πυρπολήθηκε το σπίτι του. Ο κομματικός υπεύθυνος του χωριού και άλλοι τρεις άντρες, που προσπάθησαν να διαφύγουν προσποιούμενοι τους ψαράδες, φονεύθηκαν από τους Γερμανούς. Τέλος, έξω από το χωριό οι Γερμανοί εκτέλεσαν έναν άντρα από την Πτολεμαΐδα. Έπειτα ακολούθησε η επίθεση εναντίον του Κάτω Γραμματικού. Οι αντάρτες, χωρίς να προβάλλουν ιδιαίτερη αντίσταση, συμπτύχτηκαν προς το Άνω Γραμματικό. Την φυγή τους ακολούθησαν και οι κάτοικοι του Κάτω Γραμματικού. Τα εκατόν σαράντα περίπου σπίτια του χωριού λεηλατήθηκαν και πυρπολήθηκαν. Ακόμη εκτελέστηκαν έξι κάτοικοι, τρεις άντρες και τρεις γυναίκες. Τις επόμενες ημέρες πολλοί κάτοικοι, που είχαν διαφύγει στα γύρω υψώματα, παραδόθηκαν στους Γερμανούς. Οι Γερμανοί διαχώρισαν τους άντρες από τις γυναίκες και τους μετέφεραν στην Άρνισσα.⁵⁷²

Στις 24 Απριλίου τα γερμανικά τμήματα επιτέθηκαν στο Άνω Γραμματικό, με τη συνδρομή του πυροβολικού και της αεροπορίας. Αρχικά οι Γερμανοί σκότωσαν τέσσερις κατοίκους του Κάτω Γραμματικού που είχαν κρυφτεί στο δάσος. Οι αντάρτες του ΕΛΑΣ, η Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή και αρκετοί κάτοικοι υποχώρησαν μπροστά στα σφοδρά πυρά στο χωριό Άγιος Παύλος (Κουτσούφλιανη). Στην ανταλλαγή των πυρών σκοτώθηκε ένας Γερμανός στρατιώτης. Οι Γερμανοί τελικά εισήλθαν στο χωριό, πυρπόλησαν τα εκατό περίπου σπίτια, το σχολείο και την εκκλησία και εκτέλεσαν έναν άντρα. Ακόμη συνέλαβαν

⁵⁷¹ Στο ίδιο, σσ. 467-474.

⁵⁷² Στο ίδιο, σσ. 474-475.

αρκετούς αμάχους, κυρίως γυναίκες και παιδιά, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στην Έδεσσα. Οι περισσότεροι μετά από δέκα ημέρες αφέθηκαν ελεύθεροι, εκτός από μερικούς άντρες που μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη.⁵⁷³

Στις 24 Απριλίου οι γερμανικές δυνάμεις από το Άνω Γραμματικό, τη Μεταμόρφωση και το Ροδοχώρι περικύκλωσαν τους αντάρτες του 16ου Συντάγματος στο χωριό Άγιος Παύλος. Ακολούθησε σκληρή μάχη με μεγάλες απώλειες και για τις δύο πλευρές. Την επόμενη ημέρα το χωριό καταλήφθηκε και καταστράφηκε από τους Γερμανούς. Άντρες και γυναικόπαιδα, που είχαν καταφύγει στο δάσος για προστασία, τελικά παραδόθηκαν λίγο αργότερα. Οι Γερμανοί εκτέλεσαν έντεκα ή κατά άλλες πηγές δεκαπέντε άντρες του χωριού στο διπλανό χωριό Μεταμόρφωση.⁵⁷⁴

Οι Γερμανοί εγκατέστησαν φρουρές στα καταληφθέντα χωριά και σε κομβικά σημεία, πραγματοποίησαν εκτεταμένες έρευνες και έστησαν ενέδρες σε όλο το βουνό για εξουδετερώσουν τις μικρές ομάδες των ανταρτών που κατάφεραν να διαφύγουν. Κοντά στο χωριό Φλαμουριά, σε μία ενέδρα, συνέλαβαν τον στρατιωτικό διοικητή του 16ου Συντάγματος, Ταγματάρχη Περικλή Μεσημέρη, τον Υπολοχαγό Δημήτριο Μπαρτζή και έξι αντάρτες. Οι δύο αξιωματικοί μεταφέρθηκαν αρχικά στην Έδεσσα και αργότερα στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», όπου στις 6 Ιουνίου εκτελέστηκαν μαζί με άλλους ενενήντα εννιά κρατουμένους.⁵⁷⁵

Παρά την μεγάλη κινητοποίηση των Γερμανών, ισχυρές ανταρτικές δυνάμεις ξέφυγαν τον κλοιό. Η διοίκηση του 16ου (Κωνσταντίνος Κολιντζάς-Κολοκοτρώνης) με δύο λόχους και την υποδειγματικά της ΕΠΟΝ διέσχισε τον κάμπο της Νάουσας-Σκύδρας και βρήκε καταφύγιο στο χωριό Μάνδαλο στους πρόποδες του Πάικου. Μετά από λίγες ημέρες ξεκούρασης και ανασύνταξης αποφάσισε την επάνοδό της στο Βέρμιο. Στη γρήγορη επιστροφή της συνέβαλαν καίρια οι πληροφορίες για επικείμενες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στο Πάικο. Στο Μάνδαλο παρέμειναν μόνο οι τραυματισμένοι αντάρτες για ανάρρωση. Κατά την πορεία της επιστροφής δύο ομάδες του 9ου Λόχου έπεσαν σε ενέδρα των Γερμανών κοντά στο Μάνδαλο με αποτέλεσμα να σκοτωθούν δεκαοκτώ αντάρτες. Άλλα τμήματα του συντάγματος αυτοδιαλύθηκαν και οι αντάρτες επέστρεψαν προσωρινά στα χωριά τους για να κρυφτούν.⁵⁷⁶

⁵⁷³ Στο ίδιο, σσ. 475-476.

⁵⁷⁴ Στο ίδιο, σ. 476.

⁵⁷⁵ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 476-477. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 141: 16ο Σύνταγμα, «Εκθεσις επιχειρήσεως κατά του Βερμίου της 22/4/44», 6 Μαΐου 1944.

⁵⁷⁶ Τάκης Μπουρλίδης, *ΕΛΑΣ. Το 16ο Σύνταγμα του Βερμίου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2004, σσ. 143-157.

Μετά το τέλος των συγκρούσεων στο Βέρμιο, το επιτελικό γραφείο 1c της Ομάδας Στρατού Θεσσαλονίκης σχεδίασε νέες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Πάικο. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των Γερμανών σε αυτό το βουνό βρισκόταν το 30ό και το 13ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, το οποίο είχε καταφύγει εκεί μετά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στα Κρούσια. Πιο συγκεκριμένα μονάδες του 30ού Συντάγματος ήταν τοποθετημένες στα χωριά Μεγάλα Λιβιάδια, Τρία Έλατα και Αρχάγγελος, ενώ τμήματα του 13ου βρίσκονταν στα χωριά Καστανερή, Κάρπη, Κρώμνη, Ελευθεροχώρι, Πεντάλοφος, Γρίβα και Θεοδωράκι. Οι Γερμανοί υπολόγιζαν τις δυνάμεις των ανταρτών σε οκτακόσιους με χίλιους άντρες. Επίσης την εποχή εκείνη στρατοπέδευαν στα χωριά Αρχάγγελος, Περίκλεια, Λαγκαδιά, Νότια, Φούστανη και Αετοχώρι τριακόσιοι περίπου παρτιζάνοι του Τίτο. Οι Γερμανοί είχαν αναλυτικές πληροφορίες για τον οπλισμό των ανταρτών, τις αποθήκες, τις εγκαταστάσεις, τα παρατηρητήρια, τους ασυρμάτους, ακόμη και για τις θέσεις που ήταν φυλακισμένοι Γερμανοί και Έλληνες όμηροι μη προσκείμενοι στο ΕΑΜ.⁵⁷⁷

Για τη νέα εκκαθαριστική επιχείρηση, που πήρε την ονομασία «Pfungstrose=Παιωνία», δημιουργήθηκαν τέσσερις Ομάδες Μάχης: α) η «Ομάδα Μάχης Α», η οποία συγκροτήθηκε από τρεις λόχους πεζικού του 516ου Τάγματος Ασφαλείας και την 5η Μοίρα του ιταλικού λόχου πυροβολικού, β) η «Ομάδα Μάχης Β» του τμήματος Χορστ, με δύο λόχους πεζικού του 789ου Τάγματος από το Τουρκεστάν, έναν λόχο του 1004ου Τάγματος Πεζικού και την 5η Μοίρα πυροβολικού του ιταλικού 273ου Τάγματος Ασφαλείας, γ) η «Ομάδα Μάχης Γ» του τμήματος Κνετς, με μια διμοιρία του 501ου Τμήματος της Στρατιωτικής Χωροφυλακής, μια διμοιρία της 2ης Πυροβολαρχίας, ενισχυμένη με τους εθελοντές του Φριτς Σούμπερτ, και τα τμήματα από τη δεύτερη ζώνη ασφαλείας και δ) η «Ομάδα Μάχης Δ» του επιτελείου της Ομάδας Μάχης Εμπερλάιν και της 13ης Μοίρας του ιταλικού λόχου πυροβολικού, με ένα ενισχυμένο τάγμα του 8ου Τεθωρακισμένου Συντάγματος Αστυνομίας Γρεναδιέρων SS. Επικεφαλής όλων των τμημάτων τέθηκε ο Συνταγματάρχης Ρίττερ φον Εμπερλάιν.⁵⁷⁸

Η επιχείρηση αρχικά προγραμματίστηκε για τις 29 Απριλίου. Έπειτα αναβλήθηκε για τις 2 Μαΐου και τελικά λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών ξεκίνησε στις 5 του μήνα. Η καθυστέρηση αυτή ευνόησε τους Έλληνες αντάρτες του 30ού και του 13ου Συντάγματος, οι οποίοι έγκαιρα διέφυγαν προς το όρος Τζένα και το χωριό Πευκωτό.⁵⁷⁹ Στο Πάικο παρέμειναν μόνο δύο Άγγλοι σαμποτέρ και μία ομάδα από σαράντα Έλληνες με επικεφαλής τους Γιώργη Τανταλίδη (στρατιωτικό) και Γιάννη Μαυρόπουλο-Μπαρμπαγιάννη

⁵⁷⁷ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 487-489.

⁵⁷⁸ Στο ίδιο, σ. 491.

⁵⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 494.

(καπετάνιο). Οι σαμποτέρ χωρίστηκαν σε μικρότερες ομάδες και υπονόμισαν τους δρόμους που οδηγούσαν στα Μεγάλα Λιβάδια.⁵⁸⁰

Η επιχείρηση διήρκησε μέχρι τις 8 Μαΐου, χωρίς όμως να καταφέρουν οι Γερμανοί να συγκρουστούν με τους αντάρτες. Το μόνο που πέτυχαν ήταν να καταστρέψουν ένα σύμπλεγμα εξήντα αποθηκών, μία αποθήκη με εφόδια και έναν φούρνο παρασκευής άρτου. Ακόμη κατέσχεσαν μερικά όπλα, εκρηκτικά, σιτάρι, αλεύρι και τριάντα αιγοπρόβατα. Ακόμη λεηλάτησαν και πυρπόλησαν το ακατοίκητο χωριό Μικρά Λιβάδια και το χωριό Μεγάλα Λιβάδια. Οι κάτοικοι των Μεγάλων Λιβαδιών με διαταγή των Γερμανών μεταφέρθηκαν στην Γουμένισσα, όπου διασκορπίστηκαν στα γύρω χωριά. Μόνο τέσσερα άτομα κρατήθηκαν όμηροι και απελευθερώθηκαν μετά είκοσι ημέρες.⁵⁸¹ Στις 5 ή 6 Μαΐου στο χωριό Τρία Έλατα οι Γερμανοί συγκέντρωσαν τα γυναικόπαιδα στο προαύλιο της εκκλησίας και τους άντρες στο προαύλιο του σχολείου και τους ανέκριναν για να αποκαλύψουν τις θέσεις των ανταρτών. Έπειτα σκότωσαν τον δεκατετράχρονο μαθητή Βασίλειο Παπαδόπουλο, πρόσωπο που δεν είχε σχέση με την αντίσταση. Στη συνέχεια οι κάτοικοι οδηγήθηκαν στην Αριδαία, όπου φυλακίστηκαν για δύο μήνες περίπου.⁵⁸²

Η τραγική ειρωνεία αυτής της επιχείρησης ήταν ότι την ώρα που οι Γερμανοί προέβαιναν σε σκληρά αντίποινα στα χωριά που φιλοξενούσαν τους αντάρτες, οι μαχητές του ΕΛΑΣ τα εγκατέλειψαν αμαχητί και διασκέδαζαν γιορτάζοντας την εργατική Πρωτομαγιά στο Πευκωτό μαζί με ένα σύνταγμα Γιουγκοσλάβων παρτιζάνων.⁵⁸³

Σχεδόν ταυτόχρονα με τις παραπάνω εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, τα ξημερώματα στις 2 Μαΐου, γερμανικά τμήματα μαζί με τους άντρες του Γεωργίου Πούλου κύκλωσαν το χωριό Αρσένι, κοντά στη Σκύδρα. Έπειτα συγκέντρωσαν όλους τους κατοίκους στην πλατεία και εκτέλεσαν τον Αθανάσιο Τσακιρόπουλο, ετών 21, καθοδηγητή της ΕΠΟΝ από την Κρύα Βρύση. Στη συνέχεια έκαψαν ζωντανούς μέσα σε ένα σπίτι τον δάσκαλο του χωριού Χρήστο Ζαχαριάδη και τους κατοίκους Θεοχάρη Μαλεζιά και Γεώργιο Σαμαρόπουλο, αγροφύλακα. Τέλος εκτέλεσαν στον δρόμο τον Γεώργιο Τσιτλακίδη.⁵⁸⁴

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Πάικο ήταν η τελευταία μεγάλη προσπάθεια των Γερμανών να εξουδετερώσουν τον ΕΛΑΣ στην Πέλλα και να καταστείλουν την ένοπλη αντίσταση. Από το χρονικό σημείο αυτό η πρωτοβουλία των κινήσεων ανήκε στον ΕΛΑΣ,

⁵⁸⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 238-239. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 134-135.

⁵⁸¹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθών*, σ. 494-495.

⁵⁸² Δήμος Αριδαίας, Βιβλίο θανάτων Αρχάγγελου, τόμ. Δ' (1944-1952), Ληξιαρχική πράξη 10/1946. <https://3elata.gr/history.html> [ανάκτηση 12.7.2020].

⁵⁸³ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 239-240.

⁵⁸⁴ Ευστάθιος Τερζίδης και Φωτεινή Καμάλα-Τερζίδου, *Αρσένιο: Ιστορία 150 χρόνων 1857-2007*, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 285.

ενώ οι Γερμανοί ολοένα και περισσότερο βασίζονταν στους Έλληνες συνεργάτες τους, Οχρανίτες και ταγματасφαλίτες. Αυτοί αποτελούσαν την κύρια απειλή για τα στελέχη του ΕΑΜ στα χωριά και εναντίον αυτών στράφηκε με ιδιαίτερο μένος ο ΕΛΑΣ σε έναν κύκλο αλληλοτροφοδοτούμενης βίας. Οι αντάρτες οργάνωσαν μία παράτολμη επιχείρηση, μακριά από τις βάσεις τους, εναντίον των εξοπλισμένων κατοίκων του χωριού Αγγελοχωρίου, κοντά στη Νάουσα. Στις 17 Μαΐου το 30ό Σύνταγμα με όλες του τις δυνάμεις κύκλωσε το χωριό και μετά από σκληρή μάχη κατάφερε να το καταλάβει. Στη συνέχεια οι αντάρτες λεηλάτησαν και έκαψαν τα σπίτια των εξοπλισμένων. Μετά το τέλος της επιχείρησης το σχέδιο προέβλεπε την αποχώρησή τους στο κοντινό Βέρμιο. Όμως οι ενισχύσεις των Γερμανών που έρχονταν από την πλευρά της Βέροιας ανέτρεψαν τα αρχικά σχέδια. Έτσι οι αντάρτες στράφηκαν προς το Πάικο συγκρουόμενοι με τους Γερμανούς κατά την υποχώρησή τους. Οι αντάρτες είχαν τέσσερις νεκρούς σε αυτή την επιχείρηση.⁵⁸⁵ Μετά από λίγες ημέρες στις 24 και 25 Μαΐου οι αντάρτες με δύναμη τριών ταγμάτων επιτέθηκαν στα χωριά Πλατάνη, Βρυττά, Νησί και Καρυδιά που είχαν οπλιστεί από τον Κάλτσεφ και το χωριό Σεβαστιανά που κάποιοι κάτοικοί του συμμετείχαν στα Τάγματα Ασφαλείας.⁵⁸⁶

Η έντονη δραστηριότητα των ανταρτών συνεχίστηκε και τις επόμενες ημέρες. Στις 27 Μαΐου χτύπησαν μέσα στη Γουμένισσα τη γερμανική φρουρά που υποστηριζόταν από Έλληνες εθελοντές. Οι απώλειες των Γερμανών ήταν είκοσι νεκροί, ενώ των ανταρτών μόνο ένας. Μετά από δύο ημέρες η ίδια ομάδα ανταρτών έστησε ενέδρα κοντά στο χωριό Πηγή με αποτέλεσμα να σκοτωθούν άλλοι δεκαεπτά Γερμανοί. Σε νέα ενέδρα λίγες ημέρες αργότερα οι Γερμανοί είχαν νέες απώλειες.⁵⁸⁷

Στις 14 Ιουνίου το 30ό Σύνταγμα με όλη του τη σύνθεση (περίπου χίλιοι άντρες) περικύκλωσε τα χωριά της Παιονίας Ευρωπός, Μεσιά και Άγιος Πέτρος, που είχαν εξοπλιστεί από τον Κωνσταντίνο Παπαδόπουλο και τους Γερμανούς. Μετά από ολιγόωρη μάχη, οι αντάρτες εισήλθαν στα χωριά, έκαψαν τα σπίτια των πιο προβεβλημένων εξοπλισμένων και «απαλλοτρίωσαν» τρόφιμα, ζώα και πυρομαχικά. Κατά τη σύμπτυξή τους οι αντάρτες δέχθηκαν τα πυρά γερμανικών τμημάτων από την Αξιούπολη, χωρίς όμως να έχουν απώλειες. Σε ενίσχυση των αμυνομένων χωρικών προσέτρεξε ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος με το έφιππο τμήμα που είχε οργανώσει στο χωριό Νέα Πέλλα, ο οποίος κατάφερε να αιφνιδιάσει μία διμοιρία των ανταρτών του 7ου Λόχου και να σκοτώσει έντεκα

⁵⁸⁵ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 249-256. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 139-143.

⁵⁸⁶ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 260-262. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 145-146.

⁵⁸⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 265-266.

αντάρτες μαζί με τον διοικητή του λόχου Θεοδόση Εργατούδη.⁵⁸⁸ Τα χτυπήματα στα εξοπλισμένα χωριά και των συνεργατών των Γερμανών ήταν πάντοτε στις βασικές προτεραιότητες των ανταρτών. Στις 29 Ιουνίου χτύπησαν το χωριό Παραλίμνη, κοντά στα Γιαννιτσά, όπου εξόντωσαν περίπου ογδόντα με εκατό ταγματасφαλίτες, πουλικούς και Γερμανούς.⁵⁸⁹ Στις 3 προς 4 Ιουλίου επιτέθηκαν ξανά στη Γουμένισσα⁵⁹⁰ και στις 6 προς 7 του ίδιου μήνα χτύπησαν τα Γιαννιτσά. Ένα τμήμα επιτέθηκε στη γερμανική φρουρά και κατάφερε να την καθηλώσει. Το δεύτερο τμήμα χτύπησε οικίες στην περιοχή της Παλιάς Αγοράς, όπου στρατωνίζονταν άντρες του Ιορδάνη Χασερή, και σκότωσε οκτώ ταγματасφαλίτες. Το τρίτο τμήμα με επικεφαλής τον καπετάν Κατσώνη κατάφερε σχεδόν αμαχητί να απαγάγει τους είκοσι επτά άντρες της χωροφυλακής Γιαννιτσών.⁵⁹¹ Το μεσημέρι της 12ης Ιουλίου νέα ξαφνική επίθεση δέχθηκαν οι άντρες του Χασερή στα Γιαννιτσά από μέλη της ΟΠΛΑ της πόλης. Το αποτέλεσμα ήταν να σκοτωθούν δεκαπέντε με είκοσι άντρες του Χασερή. Από την πλευρά των ανταρτών υπήρχαν μόνο δύο τραυματίες.⁵⁹² Σειρά είχαν έπειτα οι εξοπλισμένοι των χωριών Καμποχώρι και Βαλτοτόπι, κοντά στον Αξίο ποταμό, και του χωριού των Γιαννιτσών Λεπτοκαρυά που δέχθηκαν τα πυρά των ανταρτών τη νύχτα της 13ης Ιουλίου και στα τέλη του μήνα αντίστοιχα.⁵⁹³

Η αυτοπεποίθηση των ανταρτών συνεχώς μεγάλωνε μετά τα επιτυχημένα χτυπήματα κατά των Γερμανών και κυρίως κατά των Ελλήνων συνεργατών τους. Ο ΕΛΑΣ οργάνωσε μικρές ομάδες ανταρτών που λειτουργούσαν ανεξάρτητα και σε συνεργασία με τον εφεδρικό ΕΛΑΣ έστηναν ενέδρες και έκαναν επιθέσεις ακόμη και στα χωριά του κάμπου της Σκύδρας. Στα μέσα Ιουλίου οι αντάρτες έστησαν ενέδρα ανάμεσα στα χωριά Καλή και Άνυδρο και σκότωσαν δύο Γερμανούς που είχαν πάει για προμήθεια τροφίμων. Αμέσως έσπευσε στην Καλή ένα γερμανικό τμήμα, το οποίο σκότωσε έναν ηλικιωμένο που βρέθηκε τυχαία στην πορεία του. Ο πρόεδρος της Καλής Ηλίας Στανίτσας και ο ιερέας Κωνσταντίνος Μώραλης προσπάθησαν να μεσολαβήσουν στους Γερμανούς και να αποτρέψουν γενικά αντίποινα κατά του χωριού τους. Οι Γερμανοί τους συνέλαβαν και τους οδήγησαν στη Σκύδρα. Μετά από

⁵⁸⁸ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 271-278. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 149-152. IAM, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις επί της επιχειρήσεως του Συντάγματος την 14/6/44 εις τον κάμπον της Παιονίας κατά της αντίδρασης και των Γερμανών», 26 Ιουνίου 1944.

⁵⁸⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 287. IAM, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: X Μεραρχία, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουνίου».

⁵⁹⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 290-292.

⁵⁹¹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 293-295. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 159-161. IAM, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουνίου».

⁵⁹² IAM, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου», 5 Αυγούστου 1944. Κατά άλλες πηγές οι απώλειες ήταν δεκατρείς νεκροί και είκοσι τέσσερις τραυματίες. βλ. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 304-305 και Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 164-165.

⁵⁹³ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 302-304. Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 164. IAM, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου», 5 Αυγούστου 1944.

φριχτά βασανιστήρια οι Γερμανοί και τα Τάγματα Ασφαλείας τους εκτέλεσαν στις 21 Ιουλίου και έθαψαν τα σώματά τους σε άγνωστη τοποθεσία.⁵⁹⁴

Η μεγάλη αυτοπεποίθηση των ανταρτών οδήγησε σε παράτολμες επιχειρήσεις με δυσάρεστα αποτελέσματα γι' αυτούς και τον άμαχο πληθυσμό των χωριών. Στις 27 Ιουλίου Γερμανοί και Πουλικοί κύκλωσαν το χωριό Λιπαρό κοντά στην Σκύδρα, συγκέντρωσαν όλους τους κατοίκους στην πλατεία και συνέλαβαν έναν Εβραίο. Τότε τους επιτέθηκε αιφνιδιαστικά ένα τμήμα του ΕΛΑΣ με είκοσι πέντε άντρες. Η μάχη διήρκησε περίπου τέσσερις ώρες και έληξε με νίκη των Γερμανών, καθώς δέχθηκαν άμεσα ενισχύσεις από το κοντινό χωριό Κρύα Βρύση. Κατά τη σύγκρουση έχασαν τη ζωή τους τρεις αντάρτες και τρεις άμαχοι. Στη συνέχεια οι Γερμανοί και οι ταγματاسφαλίτες πήραν ως ομήρους τους άντρες του χωριού, όπου τους μετέφεραν αρχικά στις φυλακές της Βέροιας και έπειτα στου Παύλου Μελά της Θεσσαλονίκης. Αργότερα μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα εργασίας στην Γερμανία. Εκεί έχασαν τη ζωή τους από τις κακουχίες πέντε άντρες, ενώ επέστρεψαν μετά το τέλος του πολέμου άλλοι δώδεκα. Λίγες ημέρες μετά την μάχη οι Πουλικοί επέστρεψαν ξανά στο χωριό και συνέλαβαν άλλα πέντε άτομα, τα οποία εκτέλεσαν στην Κρύα Βρύση.⁵⁹⁵

Μία επιχείρηση που επέφερε ένταση στις σχέσεις του ΕΛΑΣ και των σλαβομακεδόνων ήταν η αποτυχημένη επίθεση των ανταρτών εναντίον του γερμανικού φρουραρχείου και των Οχρανιτών της Έδεσσας στις 20 Ιουλίου. Η επιχείρηση αυτή ματαιώθηκε γιατί σύμφωνα με τις εαμικές πηγές οι σλαβομακεδόνες σύνδεσμοι του ΚΚΕ διέρρηξαν το σχέδιο προς τους Γερμανούς.⁵⁹⁶ Οι προσπάθειες εξουδετέρωσης της Οχράνας από τον ΕΛΑΣ ευοδώθηκαν λίγο αργότερα. Οι συλλήψεις των οπαδών της Οχράνας, στις 26 και 27 Ιουλίου, στα χωριά Άγιος Αθανάσιος, Ζέρβη, Ξανθόγεια, Δροσιά, Βρυττά, Νησί, Καρυδιά, Μεσημέρι και Άγρας ήταν ένα σημαντικό χτύπημα κατά της οργάνωσης.⁵⁹⁷

Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού, καθώς η έκβαση του πολέμου ήταν δυσμενής για τον Άξονα, οι Γερμανοί άρχισαν να προετοιμάζονται για την αποχώρησή τους από την Ελλάδα και τη Βαλκανική. Τον μήνα Αύγουστο παρατηρήθηκαν μεγάλες μετακινήσεις γερμανικών στρατευμάτων προς τη Θεσσαλονίκη. Οι οδοί διαφυγής ήταν το οδικό και σιδηροδρομικό

⁵⁹⁴ Παπαευγενίου,ό.π., σ. 19. Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Σκύδρας, τόμ. Δ'(1942-1945), Ληξιαρχικές Πράξεις 6/1945 και 17/1945.

⁵⁹⁵ Βασίλειος Γιώτας, *Ιστορικό της μάχης του Λιπαρού και θυμάτων του Ναζισμού*, χειρόγραφες σημειώσεις. Ο Βασίλειος Γιώτας είναι υιός του Γεωργίου Γιώτα, θύματος σε στρατόπεδο συγκέντρωσης της Γερμανίας. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου», 5Αυγούστου 1944.

⁵⁹⁶ Μιχάλης Λυμπεράτος, «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία (1941-1944)», *Μνήμων*, 20 (Αθήνα 1998), 96-97. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου», 5Αυγούστου 1944.

⁵⁹⁷ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου 1944», 5Αυγούστου 1944.

δίκτυο από Θεσσαλονίκη προς Γευγελή και Μοναστήρι. Ακριβώς αυτό το δίκτυο αποτέλεσε τον βασικότερο στόχο των ανταρτών, οι οποίοι με μια σειρά σαμποτάζ προσπάθησαν να το καταστρέψουν και να εμποδίσουν έτσι την εύκολη διαφυγή των Γερμανών. Την νύχτα της 30ής προς 31η Ιουλίου οι αντάρτες ανατίναξαν τη σιδηροδρομική γραμμή στο ύψος της Ειδομένης. Την επόμενη ημέρα κατέστρεψαν δύο γερμανικές αμαξοστοιχίες, μία κοντά στον ίδιο σταθμό⁵⁹⁸ και μία δεύτερη ανάμεσα στα χωριά Πετριά και Ριζό, κοντά στην Σκύδρα.⁵⁹⁹ Στις 3 και στις 6 Αυγούστου τμήματα του 30ού και του 16ου Συντάγματος επιτέθηκαν και κατέστρεψαν δύο γερμανικές αμαξοστοιχίες στα στενά του Μουχαρέμ Χάνι, κοντά στην Άρνισσα. Η πρώτη ήταν φορτωμένη με μεταγωγικά αυτοκίνητα και η δεύτερη με υγειονομικό υλικό. Κατά τη διάρκεια των επιθέσεων σκοτώθηκαν αρκετοί Γερμανοί και Ιταλοί στρατιώτες. Οι αντάρτες είχαν επτά νεκρούς.⁶⁰⁰

Οι Γερμανοί απάντησαν με αντίποινα και μαζικές συλλήψεις: κοντά στη Νέα Μαγνησία, έξω από τη Θεσσαλονίκη εκτέλεσαν τις νύχτες της 3ης και 4ης Αυγούστου είκοσι πέντε και είκοσι κρατούμενους αντίστοιχα⁶⁰¹ και στις 8 Αυγούστου συνέλαβαν στο χωριό Κλησοχώρι Έδεσσας τριάντα πέντε κατοίκους, τους οποίους έστειλαν ομήρους στην Γερμανία. Οι περισσότεροι από αυτούς κατάφεραν να επιζήσουν και να γυρίσουν ζωντανοί στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1945. Έντεκα Κλησοχωρίτες, όμως, δεν άντεξαν τις κακουχίες, την πείνα και την εξάντληση και άφησαν την τελευταία τους πνοή μακριά από την πατρίδα.⁶⁰² Παρόμοιες συλλήψεις υπόπτων για συμμετοχή στο ΕΑΜ πραγματοποιήθηκαν από Γερμανούς και Οχρανίτες και σε άλλα χωριά της Έδεσσας, όπως τη Σωτήρα. Ο πιο γνωστός ίσως, κρατούμενος ήταν ο συγγραφέας Οδυσσέας Γιαννόπουλος (με το συμβολικό ψευδώνυμο Όμηρος Πέλλας) από το χωριό Καημένη Γυναίκα Μεσσηνίας, ο οποίος κατά την Κατοχή υπηρετούσε ως δάσκαλος στο χωριό Σωτήρα. Μέσα στο προσωπικό ημερολόγιό του κατέγραψε τις αναμνήσεις του από τη σύλληψή του στη Σωτήρα, τα βασανιστήρια στις φυλακές της Έδεσσας και του Παύλου Μελά, αλλά κυρίως τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, και τις κακουχίες στα στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Γερμανία και την Ολλανδία, όπου μεταφέρθηκε ως όμηρος.⁶⁰³

⁵⁹⁸ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου 1944», 5 Αυγούστου 1944.

⁵⁹⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 308. Καρακελίδης, *ό.π.*, σ. 100.

⁶⁰⁰ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Αυγούστου 1944», 1 Σεπτεμβρίου 1944. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 309-311. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 166-170.

⁶⁰¹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, *ό.π.*, σ. 525.

⁶⁰² Κωνσταντίνος Σταλίδης, *Το χωριό Κλησοχώρι του νομού Πέλλας*, Μυγδονία, Έδεσσα 2008, σσ. 86-87.

⁶⁰³ Όμηρος Πέλλας (Οδυσσέας Γιαννόπουλος), *Στάλαγκ VIC. Ημερολόγιο ομηρίας*, Νεφέλη, Αθήνα 1990.

Οι αντάρτες πλέον ήταν οι κύριοι της κατάστασης και οι πρωταγωνιστές των κινήσεων. Οι Γερμανοί και οι συνεργάτες παρέμεναν καθηλωμένοι στις βάσεις τους, στα αστικά κέντρα, στην Έδεσσα, τα Γιαννιτσία, την Σκύδρα και την Αριδαία και σε ορισμένα χωριά, όπως την Κρύα Βρύση και περίμεναν στωικά τις επιθέσεις των ανταρτών. Στα Γιαννιτσία στις 10 Αυγούστου άντρες της ΟΠΛΑ και του εφεδρικού ΕΛΑΣ επιτέθηκαν στους ταγματасφαλίτες του Πούλου, του Σκαπέρδα και του Χασερή τη στιγμή που ετοιμάζονταν να μεταφέρουν κρατούμενους στο στρατόπεδο Παύλου Μελά.⁶⁰⁴ Νέο χτύπημα εναντίον των Γερμανών μέσα στα Γιαννιτσία πραγματοποιήθηκε και λίγες ημέρες αργότερα, την νύχτα της 17ης Αυγούστου.⁶⁰⁵ Οι Γερμανοί προσπάθησαν να απαντήσουν στα απανωτά χτυπήματα με μία αναποτελεσματική και μικρής έκτασης επιχείρηση. Στις 21 Αυγούστου τμήμα της «Ομάδας Μάχης Εμπερλάιν» διεξήγαγε επιχείρηση βόρεια της Αριδαίας. Αρχικά κινήθηκε προς το χωριό Φιλώτεια, όπου αιφνιδίασε δύο φυλάκια του εφεδρικού ΕΛΑΣ και αιχμαλώτισε επτά νέους. Στη συνέχεια οι Γερμανοί εισήλθαν στη Φούστανη, όπου εκτέλεσαν δύο άτομα. Έπειτα έφτασαν έξω από το Πευκωτό και έβαλαν κατά του χωριού με το βαρύ πυροβολικό. Εκεί ανέκριναν τους συλληφθέντες και τελικά εκτέλεσαν δύο άτομα από τη Φιλώτεια και τη Φούστανη. Έπειτα κατέλαβαν αμαχητί το Πευκωτό, εκτέλεσαν δύο κατοίκους του, κατέστρεψαν και πυρπόλησαν το χωριό, το νοσοκομείο των ανταρτών και μεγάλες ποσότητες εκρηκτικών και πυρομαχικών. Ακόμη κατέσχεσαν τριακόσια βόδια και πενήντα οχήματα με σιτηρά. Στο χωριό Θηριόπετρα συνέλαβαν ακόμη δύο άτομα, τα οποία, μαζί με τους έξι εναπομείναντες της Φιλώτειας, φυλακίστηκαν αρχικά στην Αριδαία και την Έδεσσα και τέλος στο στρατόπεδο Παύλου Μελά της Θεσσαλονίκης.⁶⁰⁶ Η επιχείρηση δεν έφερε τα αναμενόμενα αποτελέσματα, καθώς ο κύριος όγκος των ανταρτών ήταν διασκορπισμένος σε όλο τον νομό και μετακινούνταν συνεχώς, προετοιμάζοντας νέα χτυπήματα. Η ολοκληρωτική κατίσχυση του ΕΛΑΣ στην ύπαιθρο και ο φόβος εγκλωβισμού των Γερμανών στην Αριδαία οδήγησαν στην απόφαση της απόσυρσης των γερμανικών δυνάμεων από την περιοχή αυτή στις 10 Σεπτεμβρίου.⁶⁰⁷

Στις αρχές αυτού του μήνα τα νέα σημαντικά χτυπήματα του ΕΛΑΣ κατά του σιδηροδρομικού δικτύου έκαναν τους Γερμανούς να προβληματίζονται για την ανώδυνη έξοδό τους από την Ελλάδα. Επιθέσεις ανταρτών σημειώθηκαν σε αρκετά σημεία της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Γευγελής και στο Μουχαρέμ Χάνι στην

⁶⁰⁴ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 312. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 166-170.

⁶⁰⁵ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Αυγούστου 1944», 1 Σεπτεμβρίου 1944. Αδαμίδης, *ό.π.*, σ. 171.

⁶⁰⁶ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, *ό.π.*, σσ. 500-501. ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Αυγούστου 1944», 1 Σεπτεμβρίου 1944.

⁶⁰⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 359.

Άρνισσα.⁶⁰⁸ Το γεγονός που αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για ξεσπάσει όλη η εκδικητική μανία των Γερμανών ήταν η άμεση απειλή της ζωής της στρατιωτικής ηγεσίας της μέσα στην Έδεσσα. Στις 12 Σεπτεμβρίου τρία αγγλικά αεροπλάνα βομβάρδισαν του στρατώνες στην Έδεσσα, όπου στρατωνίζονταν Γερμανοί και Ιταλοί στρατιώτες και ταυτόχρονα μικρή ομάδα επιτέθηκε εναντίον τους από την πλευρά του χωριού Μεσημερίου. Ακόμη την ίδια στιγμή πενήντα περίπου αντάρτες εισήλθαν στη πόλη στην συνοικία Βαρόσι από το μονοπάτι του Λόγγου. Εκεί σκότωσαν τον Αυστριακό διοικητή της Μυστικής Αστυνομίας Έρικ Μίλερ, στο μπαλκόνι της οικίας όπου διέμεινε. Κατά τη διάρκεια των συμπλοκών σκοτώθηκαν τρεις αντάρτες και τραυματίστηκαν άλλοι έξι. Την επόμενη ημέρα και μετά από έρευνες στα σπίτια στο Βαρόσι και την ανακάλυψη όπλων και πυρομαχικών, ο Γερμανός Φρούραρχος Ρίττερ φον Εμπερλάιν σε κατάσταση παροξυσμού διέταξε την πυρπόληση του Βαροσίου με αποτέλεσμα να καταστραφούν ολοκληρωτικά διακόσιες με τριακόσιες οικίες, το Αρρεναγωγείο και οι ιστορικές εκκλησίες Αγία Ελεούσα (έτος κτίσης 1817), Άγιος Ιωάννης, ο Θεολόγος (έτος κτίσης 1640), Άγιος Νικόλαος και Άγιοι Ανάργυροι. Από τα πυρά των Γερμανών και τις φλόγες βρήκαν φρικτό θάνατο μερικοί Έδεσσαίοι, όπως οι αδερφοί Σημάδη και ένα οκτάχρονο κοριτσάκι. Την ολοκληρωτική καταστροφή του Βαροσίου και της Έδεσσας απέτρεψε ο Μητροπολίτης Παντελεήμων με τις ενέργειες του προς τον Εμπερλάιν. Στις 13 Σεπτεμβρίου το χωριό Μεσημέρι όμως δεν γλίτωσε από την εκδικητική μανία των Γερμανών: πυρπόλησαν εκατόν ογδόντα οικίες, το σχολείο, την εκκλησία των Αγίων Αναργύρων, ένα παρεκκλήσι, σκότωσαν δύο κατοίκους και έκαψαν ζωντανούς άλλους τέσσερις. Ακόμη συνελήφθησαν δέκα κάτοικοι του Μεσημερίου και πενήντα του Βαροσίου, η τύχη των οποίων ήταν αβέβαιη. Πάλι με μεσολάβηση του Παντελεήμονα αφέθησαν ελεύθεροι και ο οποίος επιπλέον απέτρεψε την πυρπόληση του εργοστασίου Τσίτση, όπου εργάζονταν αρκετοί κάτοικοι.⁶⁰⁹

Την επόμενη ημέρα 14 Σεπτεμβρίου, εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού, δοκιμάστηκε σκληρά η δεύτερη σημαντικότερη πόλη του νομού, τα Γιαννιτσία. Οι Γερμανοί και οι Έλληνες συνεργάτες τους ήταν φοβερά ανήσυχοι και αρκετά προβληματισμένοι από τις συνεχείς και επιτυχημένες επιθέσεις των ανταρτών εναντίον τους μέσα στα Γιαννιτσία. Το κλίμα επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο από τις επαναλαμβανόμενες αυτομολίες Γερμανών στρατιωτών και την ένταξή τους στις γραμμές του ΕΛΑΣ. Γι' αυτές τις αυτομολίες υπαίτιος

⁶⁰⁸ ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Έκθεσις πεπραγμένων μηνός Σεπτεμβρίου 1944», 1 Οκτωβρίου 1944. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 357-358.

⁶⁰⁹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 549-551. Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 90. Μίντσης, *ό.π.*, σ. 100-101. Δήμος Έδεσσας, Βιβλίο θανάτων Μεσημερίου, τόμ. Α' (1945-1962), Ληξιαρχικές Πράξεις 2/1945, 3/1945, 5/1945, 9/1945, 12/1945 και 13/1945.

θεωρήθηκε ο οδοντοτεχνίτης Εμμανουήλ Τσιρέλης, ο οποίος, λόγω της εργασίας του, ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με τους Γερμανούς. Υπεύθυνοι ακόμα θεωρήθηκαν οι ποτοποιοί της πόλης, οι οποίοι «μεθούσαν τους στρατιώτες». Ειδικότερα, η τελευταία αυτομολία του Αυστριακού δεκανέα Ότμαρ Ντερν ήταν αυτή που ξεχείλισε το ποτήρι της οργής. Στις 9 Σεπτεμβρίου πραγματοποιήθηκε σύσκεψη στο γραφείο του Γερμανού Φρούραρχου Μαξ Πέσκο, στην οποία συμμετείχαν όλοι οι σημαντικοί αρχηγοί των εξοπλισμένων: ο Φριτς Σούμπερτ με τους υπαρχηγούς του Καπετανάκη και Γερμανάκη, ο Κύρος Γραμματικόπουλος, ως διοικητής των Ταγμάτων Ασφαλείας της περιφέρειας Γιαννιτσών, ο Γεώργιος Πούλος, ο Στέργιος Σκαπέρδας από το Δροσερό, ο Ιορδάνης Χασεράς από τη Δράμα, ο Απόστολος Τσαρουχίδης (Αρκαδίου) και άλλοι. Σε αυτή τη συνάντηση πιθανόν καθορίστηκαν οι λεπτομέρειες των γεγονότων που ακολούθησαν. Στις 13 Σεπτεμβρίου ο Γερμανός διοικητής απαγόρευσε την κυκλοφορία μέχρι τις πρώτες πρωινές ώρες της επομένης. Το επόμενο πρωί τα Γιαννιτσά βρέθηκαν περικυκλωμένα από τους άντρες του Πούλου και του Σούμπερτ, οι οποίοι συγκέντρωσαν τα γυναικόπαιδα στο πάρκο του Αγίου Γεωργίου και τους άντρες και τα παιδιά άνω των δεκαπέντε ετών στο προαύλιο του Ιου Δημοτικού Σχολείου. Ταυτόχρονα έκαναν έρευνες στα σπίτια και τις αποθήκες για την ανεύρεση τυχόν κρυπτόμενων. Οι άντρες κρατούμενοι βασανίστηκαν βίαια για να ομολογήσουν τους αντιστασιακούς που υπήρχαν ανάμεσά τους. Το γενικό πρόσταγμα των βασανιστηρίων και γενικότερα όλης της επιχείρησης είχε ο Σούμπερτ. «Ιδιαίτερη» μεταχείριση επεφύλαξε στην ηγεσία του δήμου, τον δήμαρχο Θωμά Μαγκριώτη, τον Παναγιώτη Χαριτίδη και τον Στέφανο Τριανταφυλλίδη και σε άλλους ανώτερους υπαλλήλους του δήμου, της Αγορανομίας, της τράπεζας, του Επισιτιστικού Γραφείου, κατηγορώντας τους για υπόθαλψη των κομμουνιστών. Ο δήμαρχος θεωρήθηκε επιπλέον ως ο κύριος υπαίτιος της απομάκρυνσης του Σούμπερτ από τα Γιαννιτσά στις 18 Απριλίου και κατά συνέπεια η αιτία αύξησης της κομμουνιστικής επιρροής στην πόλη. Μετά από τους φρικτούς ξυλοδαρμούς ακολούθησαν οι εκτελέσεις. Οι περισσότεροι εκτελέστηκαν στο προαύλιο του Ιου Δημοτικού Σχολείου, όπου τάφηκαν σε ομαδικό τάφο, ενώ οι εκτελέσεις συνεχίστηκαν σε διάφορα σημεία της πόλης. Κατά μία πληροφορία με παρέμβαση του Πούλου, ο οποίος κατέφθασε στα Γιαννιτσά από την Κρύα Βρύση κατά το μεσημέρι, τερματίστηκαν οι εκτελέσεις. Ο αριθμός των εκτελεσθέντων υπολογίζεται σε πενήντα με εξήντα άτομα, άντρες και γυναίκες. Ενδεικτικά αναφέρονται ο δήμαρχος Θωμάς Μαγκριώτης, ο δημοτικός σύμβουλος Λεωνίδας Διαμαντόπουλος, ο δημοτικός υπάλληλος Δημήτριος Παπαϊωάννου και οι αδερφές του Ελένη και Σοφία, οι ποτοποιοί και αδέρφια Δημήτριος και Μάξιμος Παπαδόπουλος, οι δημοτικοί υπάλληλοι Ελευθέριος Γεωργιάδης,

Δημήτριος Στοΐδης, Σταύρος Χατζόπουλος και Γεώργιος Παπαϊωάννου. Μία ξαφνική επίθεση τετραμελούς ομάδας της ΟΠΛΑ Γιαννιτών διέκοψε προσωρινά τις εκτελέσεις, χωρίς να επιφέρει απώλειες στους εκτελεστές. Οι μόνες απώλειες των Ταγμάτων Ασφαλείας οφείλονταν σε μία ενέδρα που έπεσαν οι άντρες του Πούλου, καθώς επέστρεφαν στην Κρύα Βρύση. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας αφέθηκαν ελεύθεροι όλοι οι κάτοικοι των Γιαννιτών, οι οποίοι έσπευσαν να εγκαταλείψουν την πόλη και να αναζητήσουν ασφαλές καταφύγιο στον κάμπο και τα γύρω χωριά Αμπελιές, Ασβεσταριό, Ελευθεροχώρι, Αραβησσός, φοβούμενοι επίθεση ανταρτών του ΕΛΑΣ στα Γιαννιτά και νέα αντίποινα από τους Γερμανούς. Η φυγή των κατοίκων επέτρεψε στους άντρες των Ταγμάτων Ασφαλείας να λεηλατήσουν τα σπίτια και τα καταστήματα με την ησυχία τους.⁶¹⁰

Η απάντηση από τον ΕΛΑΣ δόθηκε λίγες ημέρες αργότερα. Στις 18 Σεπτεμβρίου οι αντάρτες επιτέθηκαν εναντίον της γερμανικής φρουράς στα Γιαννιτά. Προς ενίσχυσή της προσέτρεξαν δυνάμεις από την Κρύα Βρύση, την Σκύδρα και τη Θεσσαλονίκη. Η μάχη γενικεύτηκε και κράτησε όλη την ημέρα. Οι Γερμανοί κατάφεραν να αποκρούσουν τις επιθέσεις του ΕΛΑΣ και προέβησαν σε αντίποινα σκοτώνοντας κάποιους ηλικιωμένους που βρήκαν τυχαία στα σπίτια τους και στη συνέχεια πυρπόλησαν την πόλη. Περίπου το 1/3 ή κατά άλλες πηγές τα 2/3 των κτιρίων καταστράφηκαν, μεταξύ αυτών το δημαρχείο της πόλης. Οι Γερμανοί εγκατέλειψαν τις οχυρωμένες θέσεις τους στο 1ο Δημοτικό Σχολείο και οργάνωσαν νέα αμυντική διάταξη στις παρυφές της πόλης, δίπλα στον δημόσιο δρόμο Γιαννιτών-Θεσσαλονίκης, κοντά στο μνημείο των Πεσόντων της Μάχης των Γιαννιτών το 1912 (γνωστό ως Μαύρο Άγαλμα). Οι αντάρτες επιχείρησαν νέες επιθέσεις τις επόμενες ημέρες, μέχρι και την 21η του μήνα χωρίς ιδιαίτερα αποτελέσματα. Μάλιστα η όλη επιχείρηση θεωρήθηκε αποτυχημένη από την ηγεσία του συντάγματος.⁶¹¹

Η κατά μέτωπο επίθεση φανέρωσε αρκετές επιχειρησιακές αδυναμίες των ανταρτών και είχε μεγάλο κόστος σε ανθρώπινες ζωές. Γι' αυτό, το επόμενο χρονικό διάστημα, στράφηκαν στη γνωστή και επιτυχημένη συνταγή των ενεδρών. Ο μόνος δρόμος που προσπαθούσαν με

⁶¹⁰ Δορδανός, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 544-549. Φωτίου, *ό.π.*, σσ. 228, 355-367. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 369. Δημήτριος Χατζηβρέττας, «Γιαννιτά: 14 Σεπτεμβρίου 1944», *Φίλιππος*, 15 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 1996), 8-20. Αθανάσιος Μανούδης, «Δημότες θύματα της σφαγής του Σεπτεμβρίου (14ης-21ης) 1944», *Φίλιππος*, 74, μέρος 1ο, και 75, μέρος 2ο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 2012), σσ. 68-76 και 44-49 αντίστοιχα. Νιζαμίδου, *ό.π.*, σσ. 39-43. Δήμος Πέλλας, Βιβλίο θανάτων Γιαννιτών, τόμ. Α' (1945), Ληξιαρχικές Πράξεις 7/1945, 16/1945, 35/1945, 48/1945, 49/1945, 58/1945, 70/1945, 71/1945, 73/1945, 74/1945, 86/1945, 93/1945, 148/1945, 190/1945, Βιβλίο θανάτων Γιαννιτών, τόμ. Α' (1946-1947), Ληξιαρχικές Πράξεις 33/1946, 35/1946, 55/1946, 61/1946, 62/1946, 63/1946, 69/1946, 78/1946, 93/1946, 95/1946, 98/1946, 101/1946, 104/1946, 137/1946, 143/1946, 216/1946, 276/1946, 158/1947, 183/1947, 195/1947 και 196/1947.

⁶¹¹ Δορδανός, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 548-549. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 370-372. ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «[Εκθεσις] επί της επιχειρήσεως του συντάγματος κατά της γερμανικής φρουράς της πόλεως Γιαννιτών την 18, 19, 20, και 21-9-1944», 25 Σεπτεμβρίου 1944.

κάθε τρόπο να κρατήσουν ανοιχτό οι Γερμανοί ήταν η δημόσια οδός Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών-Σκύδρας-Έδεσσας. Τον Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο οι αντάρτες έστησαν ενέδρες σε όλο το μήκος αυτού του δρόμου, σε διάφορα σημεία, κοντά στα χωριά Καλλίπολη, Πέλλα, Χαλκηδόνα και Άγρα. Ακόμη έκαναν επιθέσεις στα φυλάκια των δρόμων, όπως στο Μαυροβούνι και στη γέφυρα του Μελισσίου και επέφεραν σημαντικές απώλειες στους Γερμανούς και τους Έλληνες συνεργάτες τους.⁶¹²

Το χωριό Κρύα Βρύση αποτελούσε τη βάση των εξοπλισμένων του Πούλου, του Σκαπέρδα και άλλων αντικομμουνιστών καπετάνιων. Το πρωί της 11ης Οκτωβρίου ισχυρές δυνάμεις του 30ού Συντάγματος (το 3ο Τάγμα, ο Λόχος Μηχανημάτων, ο Λόχος Δυναμιτιστών, ο Ανεξάρτητος Λόχος Σλαβομακεδόνων, ο Λόχος της ΕΠΟΝ, ένας λόχος του 1ου Τάγματος και τμήματα του εφεδρικού ΕΛΑΣ) περικύκλωσαν το χωριό. Μέσα στο χωριό επικεφαλής των εξοπλισμένων ήταν ο ταγματάρχης Παπαϊωάννου και ο βλάχος Στέργιος Σκαπέρδας. Ο Γεώργιος Πούλος με το Εθελοντικό Τάγμα του είχε ήδη εγκαταλείψει την Κρύα Βρύση από τα τέλη Σεπτεμβρίου και είχε μετακινηθεί στη Χαλκηδόνα, συγκοινωνιακό κόμβο υψίστης σημασίας για την αποχώρηση των Γερμανών. Η αμυντική διάταξη του χωριού αποτελούνταν από ορύγματα, συρματοπλέγματα και φυλάκια, που είχαν εθνικά ονόματα, όπως Σαγγάριος, Πόντος, Σούλι, Κλεισούρα. Στους αμυνόμενους στάλθηκε επιστολή με την οποία τους δινόταν η ευκαιρία να παραδοθούν και να σώσουν τη ζωή τους. Ο Ταγματάρχης Παπαϊωάννου απάντησε «Μολών λαβέ», μη πιστεύοντας πιθανόν τις υποσχέσεις των ελασιτών για επιείκεια. Η μάχη που ακολούθησε ήταν σκληρή και έληξε στις 2 το μεσημέρι περίπου με νίκη των δυνάμεων του ΕΛΑΣ. Ο Παπαϊωάννου πιάστηκε αιχμάλωτος και εξαιτίας των σοβαρών τραυμάτων του εξέπνευσε μετά από λίγες ώρες, ενώ ο Σκαπέρδας κατάφερε να διαφύγει της σύλληψης και να φτάσει στη Θεσσαλονίκη. Ακόμη ο ΕΛΑΣ συνέλαβε τετρακόσια πενήντα άτομα και κατέσχεσε πενήντα κάρα φορτωμένα με όπλα, πυρομαχικά και διάφορα οικιακά είδη που είχαν λεηλατήσει οι ταγματασφαλίτες από την γύρω περιοχή. Μέσα στο χωριό δεν έγιναν εκτελέσεις και εμπρησμοί κατοικιών χάρη στην παρέμβαση και προστασία του καπετάνιου του ΕΛΑΣ Γεωργίου Γιαγκιόζη (καπετάν Μαύρου και Βρύσα), ο οποίος χρημάτισε γραμματέας της κοινότητας στις αρχές της Κατοχής.⁶¹³

⁶¹² Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 373-377. ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Σεπτεμβρίου 1944», 1 Οκτωβρίου 1944 και «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Οκτωβρίου 1944», 30 Οκτωβρίου 1944.

⁶¹³ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σσ. 552. Στράτος Δορδανάς, «Οι αντίπαλοι του ΕΛΑΣ στο νομό Πέλλας», *Φίλιππος*, 76 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2012), 15-21. Χρήστος Καραπάνος, «Η μάχη της Κρύας Βρύσης (11 Οκτωβρίου 1944)», *Φίλιππος*, 53, (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2006), 35-44. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 390-398.

Αυτή ήταν και η τελευταία σημαντική μάχη στα όρια του νομού Πέλλας. Οι Γερμανοί παρ' όλες τις συνεχείς οχλήσεις των ανταρτών εκκένωσαν τον νομό στα τέλη Οκτωβρίου. Ως προς τις ακριβείς ημερομηνίες επικρατούν συγκλήσεις και διχογνωμίες μεταξύ των πηγών. Το πιο πιθανόν είναι η Έδεσσα να απελευθερώθηκε στις 24,⁶¹⁴ η Σκύδρα στις 26 και τα Γιαννιτσία στις 27 Οκτωβρίου.⁶¹⁵ Καθώς αποχωρούσαν από την κοιλάδα του Αξίου προς τα γιουγκοσλαβικά σύνορα έβαλαν με βολές πυροβολικού κατά των ελληνικών χωριών που βρίσκονταν κοντά στις όχθες του ποταμού Αξίου. Ένα βλήμα χτύπησε το σχολείο του χωριού Άθυρα, χωρίς να προξενήσει ιδιαίτερες ζημιές, ενώ από άλλα βλήματα σκοτώθηκε ο Κωνσταντίνος Βελκόπουλος και τραυματίστηκε ένας άλλος κάτοικος.⁶¹⁶

Η απελευθέρωση της Έδεσσας εορτάστηκε στις 26 Οκτωβρίου παρουσία 20.000 κόσμου. Στην αρχή πραγματοποιήθηκε δοξολογία στον Ιερό Ναό Αγίου Δημητρίου και κατάθεση στεφάνων στο Ηρώο της πόλης και έπειτα ακολούθησε παρέλαση από τμήματα του ΕΛΑΣ. Η εκδήλωση έκλεισε με ομιλία από το στέλεχος του ΚΚΕ Μιχάλη Σινάκο από την Επανομή, ο οποίος εξήρε τον ηρωικό αγώνα του λαού κατά του κατακτητή.⁶¹⁷ Δύο σημεία στην ομιλία του προβληματίσαν τους μη κομμουνιστές ακροατές: η αναφορά του για δημιουργία σλαβομακεδονικού αλφαβηταρίου για τη βελτίωση του τοπικού ιδιώματος των κατοίκων και η παρουσίαση του ιατρού Γεωργίου Ρεβυθιάδη, ως «πρώτου σλαβομακεδόνα δημάρχου Έδεσσας».⁶¹⁸

Οι δυνάμεις του 30ού Συντάγματος, αφού εξουδετέρωσαν τους αντικομμουνιστές καπετάνιους στην μάχη του Κιλκίς, επέστρεψαν στα Γιαννιτσία στις 23 Νοεμβρίου. Λίγες ημέρες αργότερα οργανώθηκε γιορτή που περιελάμβανε ομιλίες από τα στελέχη του ΚΚΕ, του ΕΑΜ και του ΕΛΑΣ και παρέλαση από στρατιωτικά τμήματα και αντιπροσωπείες από τα χωριά της περιοχής.⁶¹⁹

Από όλες αυτές τις εορταστικές εκδηλώσεις έλειπε το Ιο Τάγμα του Σοφιανού, το οποίο φρουρούσε τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα, γεγονός ενδεικτικό της έντασης και της καχυποψίας που δημιουργήθηκε μεταξύ ΕΛΑΣ και ΣΝΟΦ. Ο κίνδυνος εισβολής

⁶¹⁴ Μουράτογλου, *ό.π.*, σ. 32. Εφημ. *Εμπρός*, Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής ΕΑΜ Έδεσσας, 1 Νοεμβρίου 1944, σ. 1. Ο Μητσόπουλος πιθανόν λανθασμένα αναφέρει την 26η Οκτωβρίου, βλ. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 401.

⁶¹⁵ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 401. Κατά τον Σινόπουλο, ο νομός απελευθερώθηκε στις 23 Οκτωβρίου, βλ. Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 93.

⁶¹⁶ Πέτρος Θεοχαρίδης, *Άθυρα και Αθυριώτες. Δράματα και θάματα στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 183-184.

⁶¹⁷ Εφημ. *Εμπρός*, Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής ΕΑΜ Έδεσσας, 1 Νοεμβρίου 1944, σ. 1. Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σ. 122.

⁶¹⁸ Γεώργιος Γιαννάκης, *Η αναχαρτογράφηση της Βαλκανικής και τα προβλήματα της χώρας μας*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 15-18.

⁶¹⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 408-411. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 199-201.

«μακεδόνων» αυτονομιστών στο έδαφος της ελληνικής Μακεδονίας και η δημιουργία περισσότερων περιπλοκών ανάγκασε το ΚΚΕ να πάρει όλα τα αναγκαία μέτρα αποτροπής.⁶²⁰

Μετά την απελευθέρωση του νομού, εγκαθιδρύθηκε ένα καθεστώς λαοκρατίας, γνωστό ως Εαμοκρατία, όπου το ΚΚΕ ασκούσε την απόλυτη εξουσία υποκαθιστώντας τις επίσημες κρατικές αρχές. Οι μαζικές συλλήψεις και οι δολοφονίες μη κομμουνιστών, συνεργατών και μη συνεργατών του κατακτητή, δημιούργησαν ένα κλίμα τρομοκρατίας και αβεβαιότητας και αποτέλεσαν το προοίμιο των δραματικών γεγονότων που οδήγησαν στον Εμφύλιο.

⁶²⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 408. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 199.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΕΝΟΠΛΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ ΚΑΙ ΟΙ ΔΙΚΕΣ ΔΟΣΙΛΟΓΩΝ

Στην αρχή της Κατοχής φιλογερμανικές διαθέσεις δεν εκδηλώθηκαν από τους κατοίκους του νομού Πέλλας, γιατί δεν υπήρχε το ιδεολογικό υπόβαθρο. Στον Μεσοπόλεμο οι κάτοικοι ήταν σταθερά προσανατολισμένοι στα δύο κυρίαρχα πολιτικά κόμματα της εποχής, το Λαϊκό και τους Φιλελεύθερους. Ο Συνδυασμός «Εθνική Ένωση Ελλάς»,⁶²¹ με αντικομμουνιστικό και αντισημιτικό προσανατολισμό και συγγενικές σχέσεις με το ναζισμό, είχε πολύ χαμηλά ποσοστά στο νομό. Ενδεικτικό είναι ότι στις εκλογές της 26ης Ιανουαρίου 1936 το κόμμα έλαβε μόλις 39 ψήφους σε σύνολο 21.347 ψηφισάντων και μάλιστα ο μοναδικός υποψήφιος του Φίλιππος Συμεωνίδης συγκέντρωσε μόνο 14.⁶²² Οι πρώτες και μόνες φιλοαξονικές εκδηλώσεις εμφανίστηκαν από φιλοβουλγαρικά στοιχεία της Βουλγαρικής Λέσχης και της Οχράνας, που εκμεταλλεύτηκαν κυρίως τις επισιτιστικές ανάγκες του σλαβόφωνου πληθυσμού, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο.

Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει την άνοιξη του 1943 με την ανάπτυξη του ΕΑΜ υπό την συγκεκριμένη καθοδήγηση του ΚΚΕ. Η αυξανόμενη επιρροή του ΕΑΜ και του ΚΚΕ προκάλεσε την αντίδραση της καθεστηκίας τάξης. Η κατοχική κυβέρνηση του Ιωάννη Ράλλη επικαλέστηκε την καταπολέμηση του κομμουνιστικού κινδύνου και ίδρυσε τα Τάγματα Ασφαλείας στις 18 Ιουνίου 1943.⁶²³ Σε αυτά κατατάχθηκαν κατά βάση αξιωματικοί με δημοκρατικά φρονήματα (βενιζελικοί, αντιμοναρχικοί και απότακτοι του 1935).⁶²⁴ Λίγους μήνες αργότερα, το φθινόπωρο, αποφασίστηκε η συγκρότηση δύο ευζωνικών ταγμάτων στη Θεσσαλονίκη, με τη συμμετοχή Ελλήνων εθελοντών, υπό τη διοίκηση αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού. Οι Γερμανοί, υπολογίζοντας πιθανές αντιδράσεις των συμμάχων τους Βουλγάρων, δεν έδωσαν την συγκατάθεσή τους στο νέο στρατιωτικό σχηματισμό και έτσι το σχέδιο της κατοχικής κυβέρνησης ναυάγησε. Άλλωστε δεν είχαν ανάγκη από αυτού του είδους τους στρατιωτικούς σχηματισμούς, υπό την εποπτεία της κατοχικής κυβέρνησης, γιατί ήδη είχαν εμφανιστεί Έλληνες που ήταν πρόθυμοι να συγκροτήσουν τοπικές ένοπλες ομάδες

⁶²¹ Μιχάλης Τρεμόπουλος, *Τα Τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ. Το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2018. Θεοδόσιος Τσιρώνης, «Πολιτική ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Η οργάνωση Εθνική Ένωσης 'Η Ελλάς' και τα συνεργαζόμενα σωματεία», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999.

⁶²² Βασίλειο της Ελλάδας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938, σσ. 327-332.

⁶²³ ΦΕΚ, τχ. Α' (1943), Αθήνα, Αριθ. φύλλου 180, 18 Ιουνίου 1943: Νόμος υπ' αριθ. 240, «Περί συγκροτήσεως τεσσάρων ευζωνικών ταγμάτων», 18 Ιουνίου 1943.

⁶²⁴ Σάκης Μουμτζής, *Η κόκκινη βία, 1943-1947. Η μνήμη και η λήθη της Αριστεράς*, Επίκεντρο, Δ' έκδ., Θεσσαλονίκη 2018, σ. 95.

και να συνεργαστούν ανοιχτά με τη Βέρμαχτ. Η εξέλιξη αυτή ικανοποιούσε τις επιδιώξεις των Γερμανών και ταυτόχρονα εμπόδιζε οποιαδήποτε παρέμβαση και έλεγχο των ενόπλων αυτών από τη κατοχική κυβέρνηση.⁶²⁵

Στην περιοχή της Έδεσσας και της Αριδαίας οι Γερμανοί εξασφάλισαν πολύτιμους συμμάχους στο πλευρό των φιλοβουλγαρικών στοιχείων που συγκρότησαν τα ένοπλα τμήματα της Οχράνας, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως. Στην περιοχή των Γιαννιτσών, παρ' όλη την ύπαρξη σλαβόφωνου πληθυσμού και την εκδήλωση μεμονωμένων φιλοβουλγαρικών διαθέσεων, δεν δημιουργήθηκαν ένοπλες ομάδες της Οχράνας. Το κομβικό σημείο των Γιαννιτσών οι Γερμανοί προσπάθησαν να το ελέγξουν με πρόθυμους Έλληνες από άλλες περιοχές. Γιαννιτσιώτες ταγματασφαλίτες δεν υπήρχαν. Η μόνη εξαίρεση αφορά έναν κάτοικο των Γιαννιτσών, με το παρατσούκλι «Μαρκαλέβιας», ο οποίος πιθανόν συνεργαζόταν μυστικά με το ΕΑΜ μεταφέροντας πληροφορίες και γι' αυτό δεν διώχθηκε ως δοσίλογος μετά την Κατοχή.⁶²⁶

Στα Γιαννιτσά πρωταγωνιστικό ρόλο στη συγκρότηση των Ταγμάτων Ασφαλείας είχαν άτομα με καταγωγή από την περιοχή της Δράμας. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής οι Δραμινοί, ποντιακής καταγωγής, που εγκαταστάθηκαν στα Γιαννιτσά και το γειτονικό χωριό Παραλίμνη (Τσέκρι),⁶²⁷ αποτέλεσαν την πηγή από την οποία στρατολογούσαν οι ένοπλοι αντικομμουνιστές καπετάνιοι. Οι πρόσφυγες αυτοί είχαν βιώσει τη βουλγαρική θηριωδία στην εξέγερση του Σεπτεμβρίου 1941 και έτρεφαν έντονα αντικομμουνιστικά αισθήματα. Επιπλέον, η ένταξη στα σώματα αυτά έδινε λύση στο έντονο βιοποριστικό πρόβλημά τους. Όμως, ο μικρός αριθμός των οικογενειών που εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς (από τις 70 οικογένειες Δραμινών προσφύγων στην Παραλίμνη μόνο τέσσερις με πέντε πήραν όπλα από τους Γερμανούς)⁶²⁸ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ένταξη τους στα Τάγματα Ασφαλείας ήταν η εξαίρεση και όχι ο κανόνας. Τα Γιαννιτσά αποτελούσαν το προσωρινό καταφύγιο των κυνηγημένων Δραμινών, οι οποίοι, όμως, δεν ξεχνούσαν, τον τόπο καταγωγής τους, τον οποίο είχαν ως προτεραιότητα για να απελευθερώσουν. Τον Μάιο του 1942 πέντε ένοπλα άτομα από τους Ποταμούς Δράμας, κυνηγημένα από τους Βούλγαρους, κατέφυγαν στα Γιαννιτσά, όπου βρήκαν ασφαλές καταφύγιο. Εκεί ενέταξαν στην ομάδα τους άλλους

⁶²⁵ Καλογρηάς, *ό.π.*, σσ. 290-295.

⁶²⁶ Αθανάσιος Μανούδης, «Γερμανικά κατοχικά μπλόκα στην πόλη των Γιαννιτσών-όμηροι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», *Φίλιππος*, 83 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος, Γιαννιτσά 2014), 37-38.

⁶²⁷ Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 134.

⁶²⁸ Γεώργιος Πετρίδης, *Τσέκρι-Παραλίμνη. Ιστορία ανθρώπινη και τοπική*, Εκδόσεις Ίχθυος, Θεσσαλονίκη χ.χ.έ., σ. 21. Κολιαδήμου, *ό.π.*, σ. 134.

τέσσερις συντοπίτες τους και επέστρεψαν στη Δράμα, στην περιοχή Καρά-Τεπέ, για να συνεχίσουν την ένοπλη αντίσταση κατά του Βούλγαρου κατακτητή στις αρχές του 1943.⁶²⁹

Η πρώτη ομάδα με εξοπλισμένους αντικομμουνιστές συγκροτήθηκε στα Γιαννιτσία τον Ιανουάριο του 1944 με επικεφαλής τον Κύρο ή Κυριάκο Γραμματικόπουλο, πρόσφυγα από τη Δράμα και αποτελούταν κυρίως από Πόντιους της Δράμας και του Κιλκίς.⁶³⁰ Ο Γραμματικόπουλος είχε άμεσες και στενές σχέσεις με τους κατακτητές: ήταν μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος του Γεωργίου Σπυρίδη, πολέμησε εθελοντικά στο πλευρό της Βέρμαχτ στην Κρήτη, τη Φιλανδία, τη Ρωσία και τη βόρεια Αφρική, αρθρογραφούσε στο δημοσιογραφικό όργανο των Γερμανών *Νέα Ευρώπη*, πολεμώντας τον «μπολσεβικισμό», και έδρασε ως πράκτορας της Γερμανικής Μυστικής Αστυνομίας Στρατού.⁶³¹

Ο Γραμματικόπουλος με την ολιγάριθμη ομάδα του συμμετείχε ενεργά στις γερμανικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Ιανουαρίου 1944 στο Πάικο. Πιο συγκεκριμένα, στις 5 Ιανουαρίου μαζί με Γερμανούς στρατιώτες περικύκλωσε το χωριό Αραβησσός, προέβη σε συλλήψεις κατοίκων και πυρπολήσεις οικιών υπόπτων και εξόπλισε τους αντικομμουνιστές κατοίκους της.⁶³² Η Θεσσαλονίκη, ο κάμπος των Γιαννιτσών και οι όμορες περιοχές του Κιλκίς ήταν το βασικό πεδίο δράσης του. Στις 17 Μαρτίου η Κρύα Βρύση υπέστη τη μήνι του Γραμματικόπουλου. Τόση ήταν η βαρβαρότητα των Ελλήνων ενόπλων, ώστε ο πρόεδρος της κοινότητας εξέφρασε την εμπιστοσύνη του προς τους Γερμανούς στρατιώτες και τους φόβους του για τους Έλληνες συνεργάτες τους με επιστολή που απέστειλε στο γερμανικό Φρουραρχείο Έδεσσας: «Εκείνο όπερ σας γνωρίζομεν είναι ότι αν δεν υπήρχον Γερμανοί Στρατιώται και Αξιωματικοί θα είχομεν πολλά θύματα από το Ελληνικόν Απόσπασμα [...] Οι κάτοικοι έχουσιν απόλυτον εμπιστοσύνην εις τα Γερμανικά Στρατεύματα, ουδεμίαν δε τοιαύτην εις τους ακολουθούντας αυτά Έλληνας ενόπλους ή μεμονωμένους, οίτινες ανεξελέγκτως και αδιστάκτως προβαίνουσιν εις κακοποιήσεις, φόνους και λεηλασίας των περιουσιών των κατοίκων». Η σκληρή δράση του Γραμματικόπουλου τον ανέδειξε ως τον διοικητή των Ταγμάτων Ασφαλείας της περιοχής των Γιαννιτσών.⁶³³

Στις προαναφερθείσες ωμότητες της Κρύας Βρύσης συμμετείχε επίσης ενεργά ο Ταγματάρχης Χρήστος Παπαβασιλείου (Γρανίτσας), ο οποίος είχε διαφορετικό παρελθόν και

⁶²⁹ Τάσος Χατζηναστασίου, «Οι εθνικιστές οπλαρχηγοί στη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα, 2008, σσ. 329-330.

⁶³⁰ Φωτίου, *ό.π.*, σ. 216.

⁶³¹ Στράτος Δορδανάς, «Αντικομμουνιστές οπλαρχηγοί στη γερμανοκρατούμενη Κεντρική Μακεδονία», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα, 2008, σσ. 92-94. Νιζαμίδου, *ό.π.*, σ. 31.

⁶³² Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 336. Φωτίου, *ό.π.*, σ. 216.

⁶³³ Δορδανάς, «Αντικομμουνιστές οπλαρχηγοί», σσ. 94-96.

αφετηρία από τον Γραμματικόπουλο. Ο Παπαβασιλείου ξεκίνησε αρκετά νωρίς την αντιστασιακή δράση του. Το φθινόπωρο του 1942 ίδρυσε στην Κοζάνη την οργάνωση «Ένωση Κοινωνικής Αμύνης» (ΕΚΑ), στην οποία εντάχθηκαν αρκετοί αξιωματικοί και έμποροι. Η ΕΚΑ αποτελούσε ανεξάρτητο τμήμα της ΥΒΕ και τα βασικά σημεία της ιδεολογίας της ήταν η δημιουργία της «Μεγάλης Ελλάδας» και ο αντικομμουνισμός. Τον Ιανουάριο του 1943 διεξήχθησαν συνομιλίες μεταξύ των αξιωματικών της ΕΚΑ και εκπροσώπων του ΕΑΜ με σκοπό την συνεργασία κατά του κατακτητή. Τελικά επετεύχθη συμφωνία και αρκετοί αξιωματικοί της ΕΚΑ εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ, όμως ο Παπαβασιλείου διαφώνησε σφόδρα. Τα μετέπειτα γεγονότα στη Δυτική Μακεδονία, με τις εκτελέσεις Ελλήνων αξιωματικών από τον ΕΛΑΣ, ενίσχυσαν τα αντικομμουνιστικά αισθήματα του Παπαβασιλείου.⁶³⁴

Στη συνέχεια εντάχθηκε στην ΠΑΟ και έγινε διοικητής του 27ου Συντάγματος στην περιοχή της Σκάφης Κοζάνης. Στις αρχές Οκτωβρίου 1943 η καταδίωξή του από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ τον ανάγκασε να μετακινηθεί μαζί με περίπου εξήντα άντρες προς τα Κρούσια στην περιοχή του Κιλκίς και να ενωθεί με το τμήμα του Μήτσου. Μαζί του ήταν ο Φραγκίσκος Κολάρας και ο Μιχαήλ Παπαδόπουλος (Μιχάλαγας). Μετά από την αδιάκοπη καταδίωξη του ΕΛΑΣ και τις μάχες που έδωσε στα Πηγαδούλια Κιλκίς και τη Χαλκιδική μαζί με άλλους αξιωματικούς της ΠΑΟ, διέλυσε την ένοπλη ομάδα του στον Χορτιάτη και κατέφυγε για προστασία στην Θεσσαλονίκη μαζί με την οικογένειά του.⁶³⁵ Εκεί ήρθε σε επαφή με τον κόσμο των Ταγμάτων Ασφαλείας και εντάχθηκε στην «Πανελλήνια Οργάνωση Εθνικιστικών Ταγμάτων» (ΠΟΕΤ) που ίδρυσε ο Αντώνιος Βήχος στις 1 Φεβρουαρίου 1944.⁶³⁶ Σύντομα όμως, εγκατέλειψε τον Βήχο, όπως και άλλοι αξιωματικοί, και συνεργάστηκε με τον Γραμματικόπουλο στην περιοχή των Γιαννιτών.⁶³⁷

Στα Γιαννιτσα βρήκε πεδίο δράσης ακόμα ένας εθνικιστής καπετάνιος με καταγωγή από το χωριό Καλλίφυτο Δράμας, ο Ιορδάνης Χασερίης. Στην εξέγερση του Σεπτεμβρίου 1941 στη Δράμα συμμετείχε ενεργά ως οπλαρχηγός και γι' αυτό καταδικάστηκε σε θάνατο από τις βουλγαρικές αρχές. Στις αρχές του 1944 εγκαταστάθηκε στα Γιαννιτσα, όπου ανέλαβε

⁶³⁴ Αθανάσιος Καλλιανιώτης, «ΠΑΟ-ΕΛΑΣ: Ο εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία 1943-1945», Εταιρεία Μελετών Ανω Βοΐου, *Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία*, Συνέδριο στο Τσοτύλι 30, 31 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 228-238. Καλογρηάς, *ό.π.*, σσ. 200-205.

⁶³⁵ Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 318. Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 247-250. Δορδανιάς, «Αντικομμουνιστές οπλαρχηγοί στη γερμανοκρατούμενη Κεντρική Μακεδονία», σ. 74.

⁶³⁶ Στράτος Δορδανιάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 215-223

⁶³⁷ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 98.

διοικητής τμήματος περίπου εκατό αντρών, οι οποίοι έμειναν γνωστοί ως «Χασερήδες».⁶³⁸ Η τρομοκρατική δράση του Χασερή στην περιοχή προκάλεσε την αντίδραση του ΕΛΑΣ. Την νύκτα της 6ης προς 7η Ιουλίου 1944 λόχος του 3ου Τάγματος του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ επιτέθηκε στο διώροφο οίκημα που έμεναν οι «Χασερήδες», στην περιοχή της Παλιάς Αγοράς Γιαννιτσών. Οι αντάρτες επιτέθηκαν με εκρηκτικά και μετά από σύντομη μάχη κατάφεραν να ανατινάξουν το οίκημα και να σκοτώσουν αρκετούς ταγματاسφαλίτες.⁶³⁹ Ο ίδιος ο Χασερής γλίτωσε τον θάνατο γιατί έμενε σε άλλο σπίτι μέσα στα Γιαννιτσά, στη γειτονιά των προσφύγων από την Δράμα.⁶⁴⁰ Σε μία ακόμη επιχείρηση, η ΟΠΛΑ Γιαννιτσών επιτέθηκε ξαφνικά και σκότωσε δεκατρείς άντρες του Χασερή την στιγμή που επιβιβάζονταν σε φορτηγό αυτοκίνητο.⁶⁴¹

Ο Φριτς Σούμπερτ με το εθελοντικό «Σώμα Κυνηγών» έκανε την εμφάνισή του για πρώτη φορά στα Γιαννιτσά τον Φεβρουάριο του 1944.⁶⁴² Το χτύπημα του ΕΛΑΣ στην Αραβησσό λίγες ημέρες νωρίτερα έστρεψε ορισμένους κατοίκους της στην «αγκαλιά» των Ταγμάτων Ασφαλείας. Ο Σούμπερτ επωφελήθηκε της κατάστασης και ενέταξε στο δυναμικό του πέντε άτομα από την Αραβησσό, ενώ επίσης εντάχθηκαν άλλα έντεκα που έμεναν στα Γιαννιτσά, αλλά κατάγονταν από το Κιλκίς και τη Δράμα.⁶⁴³ Από τη πρώτη στιγμή της έλευσής του δημιούργησε ένα κλίμα τρομοκρατίας κατά των πολιτών των Γιαννιτσών και των γύρω χωριών, όπως ο Πενταπλάτανος, το Ελευθεροχώρι, το Σανδάλι και το Ασβεσταριό, στην προσπάθειά του να ανακαλύψει τους συμπαθούντες το ΕΑΜ και να καταστείλει την αντίσταση. Οι εκτελέσεις, οι φυλακίσεις, οι ξυλοδαρμοί, η βαρβαρότητα και η αγριότητα του ίδιου και των αντρών του προκάλεσαν την αντίδραση του δημάρχου Γιαννιτσών Θωμά Μαγκριώτη, ο οποίος με ενέργειές του προς τον Γερμανό φρούραρχο Μαξ Πέσκο, κατάφερε την απομάκρυνση του σώματος του Σούμπερτ από τα Γιαννιτσά στις 18 Απριλίου 1944.⁶⁴⁴

Το κενό της βαρβαρότητας του Σούμπερτ γρήγορα κάλυψε η εγκατάσταση του Γεωργίου Πούλου με το Εθελοντικό Τάγμα του στο χωριό Κρύα Βρύση, τον Μάιο. Ο ίδιος ο Πούλος μαζί με μια μικρή ομάδα συνεργατών παρέμενε κυρίως στο κέντρο των αποφάσεων, στη

⁶³⁸ Θανάσης Καλλιανιώτης, «Οι αντικομμουνιστές καπετάνιοι στη Δυτική Μακεδονία (1942-1949)», Νίκος Μαραντζίδης, (επιμ.) *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα, 2008, σσ. 242-245. Νιζαμίδου, *ό.π.*, σ. 30.

⁶³⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 293-294.

⁶⁴⁰ Νιζαμίδου, *ό.π.*, σ. 30.

⁶⁴¹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 304-305.

⁶⁴² Φωτίου, *ό.π.*, σ. 213.

⁶⁴³ Στο ίδιο, σσ. 224-225.

⁶⁴⁴ Νίκος Καρκάνης, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες παρωδία (ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, β' έκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982, σ. 379. Φωτίου, *ό.π.*, σσ. 226-228.

Θεσσαλονίκη.⁶⁴⁵ Η επίθεση που δέχθηκε ο Πούλος από τον ΕΛΑΣ στη Βέροια λίγες ημέρες νωρίτερα τον οδήγησαν στην επιλογή πιο ασφαλούς ορμητηρίου. Το πλεονέκτημα της Κρύας Βρύσης ήταν ότι βρισκόταν στο κέντρο της εύφορης πεδιάδας Γιαννιτσών, κοντά στις μεγάλες πόλεις Θεσσαλονίκη, Βέροια και Γιαννιτσά και μακριά από τις βάσεις των ανταρτών στο Πάικο και το Βέρμιο. Η Κρύα Βρύση έως τότε ήταν ένα χωριό που οι κάτοικοί της δεν είχαν εκφράσει φιλογερμανικά αισθήματα. Άλλωστε οι ωμότητες του Γραμματικόπουλου και του Παπαβασιλείου, που αναφέρθηκαν προηγουμένως, εξέθρεψαν την απέχθεια κατά των Ταγμάτων Ασφαλείας. Το ΕΑΜ από πολύ νωρίς φρόντισε να οργανωθεί στο χωριό αυτό, όπως σε κάθε χωριό του νομού. Το φθινόπωρο του 1943 οι υπεύθυνοι του ΕΑΜ στο χωριό ανέθεσαν, ουσιαστικά διέταξαν, σε τρεις μη εαμικές οικογένειες την περίθαλψη τριών Ιταλών τραυματιών που είχαν αυτομολήσει στον ΕΛΑΣ. Παρά τη δυσφορία τους για τον κίνδυνο στο οποίο τους ενέπλεκαν, αποδέχθηκαν τη διαταγή του ΕΑΜ, γιατί γνώριζαν ότι η μη συμμόρφωσή τους ίσως τους έβαζε σε μεγαλύτερους κινδύνους.⁶⁴⁶ Άλλωστε το ΕΑΜ είχε ήδη φροντίσει να δείξει τις διαθέσεις του απέναντι στις διαφορετικές φωνές. Μέλη της ΟΠΛΑ εκτέλεσαν σε μία νύχτα επτά κατοίκους της Κρύας Βρύσης και αργότερα άλλους έντεκα με την κατηγορία ότι υποστήριζαν την ΠΑΟ. Η έλευση του Πούλου έφερε ασφάλεια και προστασία στους μη συμπαθούντες το ΕΑΜ και ταυτόχρονα έδωσε την ευκαιρία σε αυτούς που ήθελαν να πάρουν εκδίκηση για τις εκτελέσεις των δικών τους ανθρώπων να εξοπλιστούν και να ενταχθούν στα τμήματα του Πούλου και του Σκαπέρδα.⁶⁴⁷

Ο βλάχος Στέργιος Σκαπέρδας ήταν ο πρώτος κάτοικος του νομού Πέλλας που οργάνωσε ένοπλη ομάδα. Κάτοικος του χωριού Δροσερό με καταγωγή από την Αετομηλίτσα Ιωαννίνων, διέθετε μεγάλη κτηματική περιουσία και κοπάδια με αιγοπρόβατα. Αρχικά ήταν μέλος του ΕΑΜ και βοηθούσε υλικά τους αντάρτες. Η ανακάλυψη από τον Σκαπέρδα του πρωταγωνιστικού ρόλου του ΚΚΕ στο ΕΑΜ, ίσως ήταν η αιτία της ρήξης του με τους πρώην συνοδοιπόρους του. Η στροφή του Σκαπέρδα προς την ΠΑΟ τιμωρήθηκε σκληρά από το ΕΑΜ. Τον απογύμνωσαν από τα κοπάδια του, τα κτήματά του έμειναν ακαλλιέργητα και ο ίδιος ο Σκαπέρδας αναγκάστηκε να καταφύγει στη Θεσσαλονίκη για να σώσει τη ζωή του, τον Μάρτιο του 1944. Εκεί ήρθε σε επαφή με τον Πούλο και τον κόσμο των Ταγμάτων Ασφαλείας. Εντάχθηκε στον ΕΕΣ των τριών Παπαδόπουλων και συγκρότησε ένοπλη ομάδα με έδρα την Κρύα Βρύση, στρατολογώντας άντρες από τα γύρω χωριά. Σε στενή συνεργασία

⁶⁴⁵ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 528. Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 89.

⁶⁴⁶ Χρήστος Καραπάνος, «Τα καρδιοχτύπια της φιλοξενίας των Ιταλών τραυματιών στην Κρύα Βρύση, 1943-44», *Φίλιππος*, 87 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2015), 53-55.

⁶⁴⁷ Χρήστος Καραπάνος, «Η μάχη της Κρύας Βρύσης (11 Οκτωβρίου 1944)», *Φίλιππος*, 53 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2006), 37.

με τον Πούλο πραγματοποίησε αρκετές επιχειρήσεις τρομοκρατίας εναντίον μελών του ΕΑΜ στην περιοχή των Γιαννιτσών.⁶⁴⁸

Ο Πούλος και ο Σκαπέρδας κατέστησαν την Κρύα Βρύση το κέντρο προσέλκυσης των διωκομένων και των αντίθετων προς το ΕΑΜ. Σύμφωνα με τις εαμικές πηγές, τον Ιούνιο 1944 στην Κρύα Βρύση είχαν εγκατασταθεί διακόσιοι «Πουλικοί».⁶⁴⁹ Τον Ιούλιο, ενώ ο αριθμός τους μειώθηκε στους εκατόν είκοσι, η δύναμη τους ενισχύθηκε με διακόσιους ένοπλους χωρικούς.⁶⁵⁰ Τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο στους ενόπλους της Κρύας Βρύσης προστέθηκαν και διακόσιοι περίπου άοπλοι χωρικοί,⁶⁵¹ που κατέφυγαν εκεί για προστασία. Μεταξύ των ενόπλων ήταν και δεκαπέντε κάτοικοι από το γειτονικό χωριό Γαλατάδες.⁶⁵² Όπως σε κάθε χωριό έτσι και στο προαναφερόμενο, οι κάτοικοί του ήταν μοιρασμένοι σε «αντιδραστικούς» και εαμικούς. Αρκετές φορές το χωριό κυκλώθηκε από τους «Πουλικούς» με σκοπό την ανακάλυψη των κομμουνιστών. Μέλη του ΕΑΜ του χωριού αλλά και αθώοι χωρικοί βρέθηκαν στο στόχαστρο του Πούλου και πλήρωσαν με τη ζωή τους. Οι εκτελέσεις γίνονταν συχνά στην πλατεία προς παραδειγματισμό.⁶⁵³ Οι Γαλατάδες δεν ήταν το μόνο χωριό που είχε θύματα από τον Πούλο. Εκτελέσεις καταγράφηκαν στην Αραβησσό,⁶⁵⁴ το Αρσένι,⁶⁵⁵ και το Λιπαρό.⁶⁵⁶ Η Κρύα Βρύση αποτέλεσε όμως το βασικό τόπο μαρτυρίου δεκάδων ανθρώπων. Εκεί εκτελέστηκαν πολίτες από τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, τα Γιαννιτσά, τη Νέα Πέλλα, την Αραβησσό, τον Άγιο Λουκά, την Ακρολίμνη, τα Εσώβαλα, από τα χωριά της Ημαθίας Αγγελοχώρι, Νησί και Στενήμαχο (Χωροπάνι), από τα χωριά της Παιονίας Γουμένισσα και Εύρωπο και φυσικά Κρυαβρυσιώτες που δεν συμφωνούσαν μαζί του.⁶⁵⁷

Το αποκορύφωμα της τρομοκρατίας και της βαρβαρότητας του Πούλου, του Σκαπέρδα και των αντρών τους πραγματοποιήθηκε στις 14 Σεπτεμβρίου 1944 στα Γιαννιτσά. Συμπρωταγωνιστής στη σφαγή του δημάρχου Θωμά Μαγκριώτη και περίπου εξήντα πολιτών

⁶⁴⁸ Δορδανάς, «Αντικομμουνιστές οπλαρχηγοί», σσ. 96-97.

⁶⁴⁹ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουνίου».

⁶⁵⁰ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουλίου», 5 Αυγούστου 1944.

⁶⁵¹ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Αυγούστου 1944», 1 Σεπτεμβρίου 1944 και «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Σεπτεμβρίου 1944», 1 Οκτωβρίου 1944.

⁶⁵² Στράτος Δορδανάς, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Εστία, Αθήνα 2012, σ. 188.

⁶⁵³ Δήμος Πέλλας, Βιβλίο θανάτων Γαλατάδων, τόμ. Β' (1940-1945): Ληξιαρχικές Πράξεις 3/1944, 4/1944, 5/1944, 12/1944, 16/1944 και 18/1944, τόμ. Γ' (1945-1966): Ληξιαρχικές Πράξεις 2/1946, 7/1946 και 8/1946.

⁶⁵⁴ Δήμος Πέλλας, Βιβλίο θανάτων Αραβησσού, 1945-1946: Ληξιαρχική Πράξη 1/1946.

⁶⁵⁵ Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Αρσενίου, τόμ. Β' (1940-1954): Ληξιαρχικές Πράξεις 14/1946, 15/1946, 16/1946 και 19/1946.

⁶⁵⁶ Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Δάφνης, τόμ. Α' (1947-1960): Ληξιαρχική Πράξη 1/1947.

⁶⁵⁷ Ενδεικτικά Δήμος Πέλλας, Βιβλίο θανάτων Κρύας Βρύσης, τόμ. Δ' (1944-1957): Ληξιαρχικές Πράξεις 78/1945, 83/1945, 84/1945, 12/1946, 15/1946, 16/1946, 21/1946, 22/1946, 23/1946, 24/1946, 27/1946, 29/1946, 31/1946, 34/1946, 36/1946, 39/1946, 1/1948 και 2/1948.

ήταν ο Σούμπερτ, με τους υπαρχηγούς του Γερμανάκη και Καπετανάκη. Το παρόν επίσης έδωσαν οι μικρότεροι οπλαρχηγοί: ο Απόστολος Τσαρουχίδης (Αρκαδίου), ο οποίος ήταν από τα ιδρυτικά μέλη της ΠΟΕΤ του Βήχου,⁶⁵⁸ ο Εμμανουήλ Βασιλείου (καπετάν Μανώλης), που είχε ως έδρα της ένοπλης ομάδας του το χωριό Άγιος Αθανάσιος Θεσσαλονίκης, ο Παντελής Τριανταφύλλου, γραμματέας του Πούλου, και ο Ιωάννου.⁶⁵⁹ Οι Έλληνες ταγματασφαλίτες είχαν το γενικό πρόσταγμα της σφαγής, ενώ οι Γερμανοί παρέμειναν απαθείς, επιχαίροντας με την αδελφοκτόνα αιματοχυσία, μια αιματοχυσία που εξυπηρετούσε μόνο τα δικά τους σχέδια.

Ενώ στην περιοχή των Γιαννιτσών με εξαίρεση τον Σκαπέρδα τον πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν οπλαρχηγοί από άλλα μέρη της Ελλάδας, στις αρχές του καλοκαιριού έκανε την εμφάνιση της μία ομάδα περίπου εκατό ενόπλων αντρών από την περιοχή της Σκύδρας,⁶⁶⁰ υπό τη σκέπη του ΕΕΣ. Επικεφαλής της ήταν ο Δημήτριος Καραζιντάνης, πρόσφυγας από το Καρα-Νταγ της Μικρασίας, κάτοικος Λιποχωρίου και ο Γ. Μυσιρλίδης από τη Σκύδρα.⁶⁶¹ Η ομάδα αυτή κατηγορήθηκε για τρομοκρατία και λεηλασίες εναντίον μελών του ΕΑΜ, όπως στην περίπτωση της λεηλασίας του σπιτιού της χήρας Σεβαστής Μαυρίδου από την Καλλίπολη, της οποίας ο άντρας, Γιάννης Μαυρίδης, εκτελέστηκε στις 17 Φεβρουαρίου 1944 στην πλατεία του χωριού του από Γερμανούς και Έλληνες συνεργάτες τους από την Αραβησσό.⁶⁶²

Το πλιάτσικο στα σπίτια των μελών του ΕΑΜ ήταν ο πιο εύκολος τρόπος πλουτισμού των Ταγμάτων Ασφαλείας και ταυτόχρονα η πιο ακίνδυνη και έμπρακτη απόδειξη του αντικομμουνιστικού αγώνα τους. Από την άλλη πλευρά, τα μέλη του ΕΑΜ ανταπέδιδαν τα χτυπήματα με αποτέλεσμα η σύγκρουση να πάρει περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα, διαιωνίζοντας έτσι το φαύλο κύκλο της βίας. Δύο Επονίτες από τα Σεβαστιανά έκλεψαν δύο βουβάλια και δύο βόδια από τον Καραζιντάνη και έναν άλλο «προδότη».⁶⁶³ Το χτύπημα αυτό φαντάζει μικρό μπροστά στον θάνατο των αντρών του Καραζιντάνη. Στις 26 Σεπτεμβρίου τμήματα του ΕΛΑΣ έκοψαν τα καλώδια του τηλεφώνου ανάμεσα στα χωριά Σανδάλι και Καλλίπολη. Τη βλάβη έσπευσαν να αποκαταστήσουν Γερμανοί στρατιώτες από την Σκύδρα, συνοδευόμενοι από το σώμα του Καραζιντάνη. Εκεί έπεσαν σε ενέδρα που τους έστησαν οι

⁶⁵⁸ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 218-219.

⁶⁵⁹ Δορδανάς, «Οι αντίπαλοι του ΕΛΑΣ στο νομό Πέλλας», *Φίλιππος*, 76 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2012), 15. Περισσότερα στοιχεία για τον Ιωάννου δεν ανευρέθηκαν. Για τον καπετάν Μανώλη βλ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 337-342.

⁶⁶⁰ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 30ό Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Ιουνίου».

⁶⁶¹ Μαυρίδης, *ό.π.*, σ. 59.

⁶⁶² Σμαρώ Μαυρίδου-Τσιμάκη, *Μνήμες*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 43-46 και 53-56.

⁶⁶³ Εφημ. *Φλόγα*, Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Έδεσσας του ΚΚΕ, Έδεσσα, 25 Οκτωβρίου 1944, αριθ. φύλλου 74, σ. 4.

αντάρτες. Στη μάχη που ακολούθησε σκοτώθηκαν αρκετοί Γερμανοί και άντρες του Καραζιντάνη, ενώ πιάστηκαν αιχμάλωτοι ο Γ. Μυσιρλίδης και ένας Ιταλός αξιωματικός.⁶⁶⁴

Τον Αύγουστο του 1944 ο αριθμός των ταγματасφαλιτών της Σκύδρας αυξήθηκε. Το παράδειγμα της Σκύδρας και του Λιποχωρίου ακολούθησε ακόμη ένα γειτονικό χωριό, τα Σεβαστιανά. Στους εξήντα άντρες της Σκύδρας και τους σαράντα του Λιποχωρίου προστέθηκαν άλλοι σαράντα ένοπλοι από τα Σεβαστιανά.⁶⁶⁵ Αρχικά, οι κάτοικοι του χωριού αυτού συντάχθηκαν με την ΠΑΟ και βοήθησαν στον εξοπλισμό των αντρών της το καλοκαίρι του 1943.⁶⁶⁶ Η ύπαρξη αυτών των αντιασφαλικών στοιχείων αντιμετωπίστηκε σκληρά από τον ΕΛΑΣ με την επίθεση της 21ης Μαΐου 1944 και την εκτέλεση πολλών «αντιδραστικών».⁶⁶⁷

Εκτός των προαναφερομένων αντικομμουνιστών οπλαρχηγών, σποραδικά στο νομό έδρασε και ο Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος από το Κιλκίς, ο τρίτος Παπαδόπουλος της ηγεσία του Εθνικού Ελληνικού Στρατού (ΕΕΣ) μαζί με τον Μιχαήλ (Μιχάλαγα) και τον Κυριάκο (Κισά-Μπατζάκ).⁶⁶⁸ Μάλιστα στο χωριό Πέλλα έδρευε έφιππο τμήμα με περίπου ογδόντα με εκατό άντρες, με το οποίο επενέβαινε άμεσα στις διάφορες επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ στην επαρχία Παιονίας.⁶⁶⁹ Η επιλογή του συγκεκριμένου χωριού ως έδρα του τμήματός του είχε το πλεονέκτημα ότι βρισκόταν κοντά στον δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Γιαννιτσών και σχετικά μακριά από τις βάσεις των ανταρτών στο Πάικο. Η εαμική πλευρά κατηγορούσε τον Παπαδόπουλο για τρομοκρατία, ληστείες, βασανιστήρια, φόνους και έναν βιασμό στην κωμόπολη Κουφάλια και τα χωριά Νέα Πέλλα, Αρχοντικό και Μεσιανό.⁶⁷⁰

Η δημιουργία Ταγμάτων Ασφαλείας στις περιοχές της Σκύδρας και των Γιαννιτσών εξασφάλιζε στους Γερμανούς τη ζωτικής σημασίας οδική αρτηρία Θεσσαλονίκης-Έδεσσας και ταυτόχρονα έδινε την μοναδική ευκαιρία στους αντικομμουνιστές να πολεμήσουν και να εμποδίσουν την επικράτηση του ΕΑΜ. Στις αρχές του φθινοπώρου 1944 η πλάστιγγα του πολέμου όμως είχε ήδη γύρει και ο νικητής είχε προδιαγραφεί. Η σταδιακή αποχώρηση του γερμανικού στρατού και του σώματος του Πούλου στην Χαλκηδόνα τον Σεπτέμβριο άφησαν εκτεθειμένους τους ντόπιους αντικομμουνιστές. Στην Κρύα Βρύση, με επικεφαλής τον

⁶⁶⁴ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 373-376. Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Λιποχωρίου, τόμ. 4ος (1943-1965): Ληξιαρχικές Πράξεις 20/1944, 21/1944.

⁶⁶⁵ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: ΕΛΑΣ, 306 Σύνταγμα, «Εκθεσις πεπραγμένων μηνός Αυγούστου 1944», 1 Σεπτεμβρίου 1944.

⁶⁶⁶ Καλινικίδης, *ό.π.*, σ. 158.

⁶⁶⁷ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 261. Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Σεβαστιανών, τόμ. Δ' (1942-1962): Ληξιαρχικές Πράξεις 7/1945, 5/1946, 8/1946, 9/1947.

⁶⁶⁸ Περισσότερα για τη δράση του Κ. Παπαδόπουλου στο Κιλκίς βλ. Δορδανάς, «Αντικομμουνιστές καπετάνιοι», σσ. 85-90.

⁶⁶⁹ Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 149 και 152. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 275.

⁶⁷⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 266-267.

Σκαπέρδα και τον Ταγματάρχη Παπαϊωάννου, συγκεντρώθηκαν όλοι οι ταγματσοφάλοι του νομού ελπίζοντας σε έναν «υπέρ πάντων αγώνα». Στις 11 Οκτωβρίου ισχυρές δυνάμεις του ΕΛΑΣ περικύκλωσαν το χωριό και μετά από ολιγόωρη μάχη επικράτησαν πλήρως. Η μάχη ήταν σκληρή και ο ΕΛΑΣ είχε τριάντα τρεις νεκρούς, ενώ άγνωστος είναι ο αριθμός των απωλειών της άλλης πλευράς. Το μόνο που αναφέρει ο Μητσόπουλος είναι ότι ο ΕΛΑΣ συνέλαβε τετρακόσιους πενήντα ταγματσοφάλοις, αριθμός που ίσως φαίνεται διογκωμένος. Ο Παπαϊωάννου συνελήφθη βαριά τραυματισμένος και αργότερα εξέπνευσε, ενώ ο έτερος αρχηγός Σκαπέρδας κατάφερε να διαφύγει στη Θεσσαλονίκη.⁶⁷¹

Στη συνέχεια ο Σκαπέρδας με τα υπολείμματα των ταγματσοφαλιτών του νομού ενώθηκε με τα υπόλοιπα σώματα του ΕΕΣ της Μακεδονίας στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης.⁶⁷² Έπειτα οχυρώθηκαν στο Κιλκίς, αναμένοντας την «άφεση αμαρτιών» με την πιθανολογούμενη και υπό διαπραγμάτευση ένταξή τους στον ΕΔΕΣ του Ζέρβα υπό την προστασία των Άγγλων. Η συμφωνία της Καζέρτας όμως είχε ήδη προδιαγράψει και καθορίσει το μέλλον των Ταγμάτων Ασφαλείας. Στις 4 Νοεμβρίου 1944 ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε με περίπου έξι χιλιάδες μαχητές υπό τις διαταγές του Γεωργίου Κικίτσα. Πιο συγκεκριμένα συμμετείχαν από τη ΙΧη Μεραρχία τα Ι/28 και Ι/53 Τάγματα, από τη Χη Μεραρχία το 30ό Σύνταγμα, το 16ο Σύνταγμα και δύο τάγματα του 50ού Συντάγματος, από την ΧΙη Μεραρχία το 13ο Σύνταγμα και δύο τάγματα του 19ου Συντάγματος, η Ταξιαρχία Ιππικού της Θεσσαλίας και έξι λόχοι Μηχανικού, Δυναμιτιστών και Σαμποτέρ. Μετά από σκληρή μάχη ο ΕΛΑΣ κατέλαβε την πόλη. Οι απώλειες και των δύο πλευρών ήταν πολύ μεγάλες: ο ΕΛΑΣ είχε περίπου εβδομήντα πέντε νεκρούς, ενώ τα αντικομμουνιστικά τμήματα χίλιους εβδομήντα τέσσερις τουλάχιστον. Μεταξύ των νεκρών υπήρχαν αρκετά άτομα από την Πέλλα, που άλλα πολέμησαν στο πλευρό του ΕΛΑΣ και άλλα στο αντίπαλο στρατόπεδο. Υπολογίζεται ότι από την περιοχή της Πέλλας και της Ημαθίας σκοτώθηκαν το λιγότερο τριάντα οκτώ άτομα από την πλευρά των αντικομμουνιστών, ενώ το 30ό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ είχε είκοσι έξι νεκρούς, δώδεκα αγνοούμενους και εξήντα έξι τραυματίες. Σημαντικοί αρχηγοί του ΕΕΣ σκοτώθηκαν στη μάχη, όπως ο Κισά-Μπατζάκ, ενώ πιάστηκαν αιχμάλωτοι ο Στέργιος Σκαπέρδας, ο Ιορδάνης Χασερίης και ο Μανώλης Βασιλείου, οι οποίοι μεταφέρθηκαν στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» στη Θεσσαλονίκη.⁶⁷³ Η μάχη του Κιλκίς σήμανε το τέλος των Ταγμάτων Ασφαλείας και την πλήρη επικράτηση του ΕΑΜ στη Μακεδονία.

⁶⁷¹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 392-398. Καραπάνος, «Η μάχη της Κρύας Βρύσης», 41-44.

⁶⁷² Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 476-477.

⁶⁷³ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 489-513. Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 404-408. Αδαμίδης, *ό.π.*, σσ. 191-198.

Από τη μάχη αυτή έλειπαν οι βασικοί πρωταγωνιστές της βίας στην Κεντρική Μακεδονία, ο Πούλος, ο Γραμματικόπουλος και ο Σούμπερτ. Ιδεολογικά ταυτισμένοι με τον κατακτητή, ακολούθησαν τα γερμανικά στρατεύματα κατά την αποχώρησή τους από την Ελλάδα. Στις 10 Αυγούστου 1945 οι αμερικανικές αρχές ανακοίνωσαν στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών τη σύλληψη του Κύρου Γραμματικόπουλου στη Λιουμπλιάνα. Λίγες ημέρες αργότερα, στις 30 Αυγούστου, ο Γραμματικόπουλος καταδικάστηκε ερήμην στην Αθήνα με την ανώτατη ποινή πεντάκις σε θάνατο και η ελληνική Δικαιοσύνη κίνησε τις διαδικασίες για την έκδοσή του στην Ελλάδα. Στις αρχές του 1949 ο Γραμματικόπουλος βρισκόταν ακόμη στη Γερμανία φυλακισμένος, χωρίς να έχει πραγματοποιηθεί η έκδοσή του για αδιευκρίνιστους λόγους. Λίγο αργότερα αφέθηκε ελεύθερος από τις γερμανικές αρχές και εικάζεται ότι μετανάστευσε στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου έσβησε τα ίχνη της δράσης του στην Κατοχή μέσα στην ανωνυμία της μεγάλης αυτής χώρας.⁶⁷⁴

Μπορεί ο Γραμματικόπουλος να γλίτωσε την τιμωρία, όμως την ίδια τύχη δεν είχαν ο Πούλος και ο Σούμπερτ. Ο Πούλος με το τάγμα του ακολούθησε τους Γερμανούς και αποτέλεσε ηγετικό μέλος στην «εξόριστη» δοσίλογη κυβέρνηση του Τσιρονίκου στη Βιέννη. Στις 19 Μαΐου 1945 συνελήφθη από τα αμερικανικά στρατεύματα στο Κίτσμπιγκελ. Τον Μάρτιο του 1947 εκδόθηκε στην Ελλάδα και στις 22 Μαΐου ξεκίνησε η δίκη του στο Διαρκές Στρατοδικείο Θεσσαλονίκης με την κατηγορία της κατασκοπίας, κατηγορία από την οποία αθώωθηκε στις 2 Ιουνίου. Ο Πούλος όμως παρέμεινε προφυλακισμένος με την κατηγορία της συνεργασίας του με τους Γερμανούς. Στις 2 Δεκεμβρίου 1947 ξεκίνησε η νέα δίκη του στο Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων στη Θεσσαλονίκη και στις 11 του ίδιου μήνα καταδικάστηκε στην εσχάτη των ποινών και δις σε ισόβια. Με αρκετή καθυστέρηση, στις 11 Ιουνίου 1949, ο Γεώργιος Πούλος εκτελέστηκε στο Γουδί, στην Αθήνα. Στα αξιομνημόνευτα μπορούν να συγκαταλεχθούν δύο επιστολές συμπαραστάσης που στάλθηκαν τον Μάιο του 1947, η πρώτη από έναν κάτοικο των Γιαννιτσών και η δεύτερη από τον βουλευτή Πέλλας Σταύρο Ευθυμιάδη, που είχε εκλεγεί με τον συνδυασμό της *Ηνωμένης Παρατάξεως Εθνικοφρόνων*.⁶⁷⁵ Οι επιστολές αυτές πρέπει να ειπωθούν μέσα από το πρίσμα του Εμφυλίου Πολέμου. Ιδιαίτερα ο Ευθυμιάδης είχε σοβαρούς προσωπικούς λόγους να συμπαρασταθεί στον αντικομμουνιστικό αγώνα του Πούλου, καθώς η σύζυγός του δολοφονήθηκε από

⁶⁷⁴ Δορδανάς, *Η γερμανική στολή*, σσ. 210-212.

⁶⁷⁵ Στο ίδιο, σσ. 151-170.

άντρες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας (ΔΣΕ) στο χωριό Κωνσταντία της Αλμωπίας μαζί με άλλους 32 άμαχους συγχωριανούς της στις 10 Φεβρουαρίου 1947.⁶⁷⁶

Την ίδια οδό διαφυγής των γερμανικών στρατευμάτων και του Πούλου ακολούθησε και ο Σούμπερτ, ο οποίος εγκαταστάθηκε στη Βιέννη μαζί με ένα σώμα περίπου τριάντα αντρών τον Φεβρουάριο του 1945. Μεταξύ αυτών ήταν το ζεύγος από την Αραβησσό Λάζαρου και Ευδοξίας Κομματόπουλου, οι οποίοι ανήκαν στον στενό πυρήνα των συνεργατών του. Μετά από λίγο καιρό ο Σούμπερτ και οι Κομματόπουλοι μετακόμισαν στο Σβατς, μία πόλη της Αυστρίας, και παραδόθηκαν στα αμερικανικά στρατεύματα που κατέλαβαν την πόλη στις 4 Μαΐου 1945. Ο Σούμπερτ δήλωσε Έλληνας με το όνομα Κωνσταντίνος Κωνσταντινίδης και αυτός και οι συνεργάτες του παρουσιάστηκαν ως εκτοπισμένοι από τους Γερμανούς για να ξεγελάσουν τις αμερικανικές και ελληνικές αρχές. Στις 5 Σεπτεμβρίου ο Σούμπερτ μαζί με πραγματικούς ομήρους των γερμανικών στρατοπέδων συγκέντρωσης επαναπατρίστηκε στην Ελλάδα, όπου και συνελήφθη από δική του απροσεξία κατά τον αστυνομικό έλεγχο.⁶⁷⁷

Η δίκη του Σούμπερτ πραγματοποιήθηκε από το Ειδικό Στρατοδικείο Εγκληματιών Πολέμου Αθηνών από τις 28 Ιουλίου μέχρι τις 5 Αυγούστου 1947. Το δικαστήριο καταδίκασε τον Σούμπερτ σε είκοσι επτά φορές σε θάνατο, καθώς κρίθηκε ένοχος για φόνους, λεηλασίες, δηώσεις και βιασμούς σε Μακεδονία και Κρήτη.⁶⁷⁸ Ο επίλογος γράφηκε στις 22 Οκτωβρίου 1947, όταν ο Σούμπερτ εκτελέστηκε πίσω από τις φυλακές του Επταπυργίου στη Θεσσαλονίκη.⁶⁷⁹ Αντίθετα με τον Σούμπερτ διαφορετική και ευνοϊκότερη τύχη είχαν οι συνεργάτες του από την περιοχή των Γιαννιτσών: ο Λάζαρος Κομματόπουλος, ο Πρόδρομος Κοξένογλου, ο Δημήτριος Κοσμίδης, ο Νικόλαος Παπαδόπουλος και ο Χρήστος Τατόγλου καταδικάστηκαν σε εξαετή φυλάκιση, ενώ αθωώθηκαν η Ευδοξία Κομματόπουλου και ο Γεώργιος Κουτούδης μαζί με τη σύζυγό του Αναστασία.⁶⁸⁰

Την περίοδο της Εαμοκρατίας όσοι Έλληνες συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς και ιδίως τα ηγετικά στελέχη των Ταγμάτων Ασφαλείας πλήρωσαν βαρύ τίμημα και κυρίως με τη ζωή τους. Στις 20 Νοεμβρίου ο Σκαπέρδας, αφού βασανίστηκε σκληρά, εκτελέστηκε με απαγχονισμό στην πύλη του στρατοπέδου «Παύλος Μελάς».⁶⁸¹ Ο Ιορδάνης Χασερής εκτελέστηκε στην Γέφυρα του Αξιού στις 14 Ιανουαρίου 1945 από το πλήθος που ζητούσε

⁶⁷⁶ Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 155. Δήμος Αριδαίας, Βιβλίο θανάτων Κωνσταντίας, τόμ. 1ος (1947-1970): Ληξιαρχικές Πράξεις 1-32 του 1947. Τάσος Καρατζόγλου, *Ο τόπος μας. Γνωριμία με το Δήμο Εξαπλατάνου*, Δήμος Εξαπλατάνου 2003, σ. 85.

⁶⁷⁷ Φωτίου, *ό.π.*, σσ. 374-379.

⁶⁷⁸ Στο ίδιο, σσ. 397-411.

⁶⁷⁹ Στο ίδιο, σσ. 416-423.

⁶⁸⁰ Στο ίδιο, σ. 483.

⁶⁸¹ Δορδανός, «Οι αντίπαλοι του ΕΛΑΣ», 21.

εκδίκηση για το χαμό των δικών τους ανθρώπων.⁶⁸² Ανάλογη τύχη είχε και ο Μυσιρλίδης, που είχε πιαστεί αιχμάλωτος στην ενέδρα της Καλλίπολης. Δολοφονήθηκε στην Αραβησό από μία γυναίκα που πήρε εκδίκηση για τον θάνατο του άντρα της και των αδερφών της.⁶⁸³ Ο έτερος αρχηγός των Ταγμάτων Ασφαλείας της Σκύδρας Δημήτριος Καραζιντάνης εκτελέστηκε στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», αιχμάλωτος του ΕΛΑΣ, στις 15 Νοεμβρίου 1944.⁶⁸⁴

Πολλοί ταγματασφαλίτες προσπάθησαν να χαθούν στο πλήθος και την ανωνυμία της Θεσσαλονίκης. Η ΟΠΛΑ⁶⁸⁵ όμως είχε διαφορετική άποψη και κυνήγησε επισταμένως τους συνεργάτες του εχθρού, αλλά και κάθε αντίθετη φωνή. Ο Ταγματάρχης Χρήστος Παπαβασιλείου δολοφονήθηκε από την ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη τον Σεπτέμβριο του 1944, χωρίς να προλάβει να δικαστεί για τις πράξεις του.⁶⁸⁶ Ανάλογη τύχη με τους «καπετάνιους» των Ταγμάτων Ασφαλείας είχαν αρκετοί κάτοικοι του νομού που, είτε συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς πραγματικά, είτε κατηγορήθηκαν άδικα γι' αυτό. Στην Αριδαία και στο χωριό Πρόμαχοι ο ΕΛΑΣ οργάνωσε δύο στρατόπεδα φυλάκισης των αιχμάλωτων «αντιδραστικών». Μετά από βασανιστήρια και χωρίς να τηρούνται οι νομικές διαδικασίες ενός ευνομούμενου κράτους εκτελέστηκε αδιευκρίνιστος αριθμός κρατουμένων, μεταξύ αυτών και είκοσι επτά ατόμων από την Κρύα Βρύση.⁶⁸⁷

Όσοι ταγματασφαλίτες κατάφεραν να διασώσουν τη ζωή τους κατά την περίοδο της Εαμοκρατίας έτυχαν καλύτερης μεταχείρισης από την ελληνική Δικαιοσύνη και σε αυτό συντέλεσε η ανώμαλη περίοδος του Εμφυλίου. Από κατηγορούμενοι βρέθηκαν σε ρόλο υπερασπιστή της νομιμότητας και φύλακες του πολιτεύματος και της εδαφικής ακεραιότητας της πατρίδας. Στις 6 Απριλίου 1948 ο Απόστολος Τσαρουχίδης (Αρκαδίου) δικάστηκε ερήμην σε ισόβια, συγκατηγορούμενος με τον Βήχο και τα άλλα ιδρυτικά μέλη της ΠΟΕΤ. Για τέσσερα χρόνια κατάφερε να παραμείνει φυγόδικος μέχρι τη σύλληψή του από τη χωροφυλακή.⁶⁸⁸

⁶⁸² Δορδανάς, *Η γερμανική στολή*, σσ. 59-60.

⁶⁸³ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 378.

⁶⁸⁴ Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Λιποχωρίου, τόμ. 4ος (1943-1965): Ληξιαρχική Πράξη 5/1960.

⁶⁸⁵ Περισσότερα για την ΟΠΛΑ βλ. Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, «*Μέρες*» της ΟΠΛΑ στη Θεσσαλονίκη. *Τα χρώματα της βίας (1941-1945)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

⁶⁸⁶ Καλογρηάς, *ό.π.*, σ. 250. Δορδανάς, *Η γερμανική στολήστη ναφθαλίνη*, σ. 91.

⁶⁸⁷ Δορδανάς, *Η γερμανική στολή*, σ. 64. Καλογρηάς, *ό.π.*, σσ. 401-406. Περισσότερα για τα στρατόπεδα στην Αριδαία και τους Προμάχους βλ. Δημήτριος Θεοχαρίδης, *Η Μακεδονία στις φλόγες (Οκτώβριος 1944-Φεβρουάριος 1945)*, Αθήνα 1968.

⁶⁸⁸ Δορδανάς, *Η γερμανική στολή*, σσ. 131-132.

Ο Εμμανουήλ Βασιλείου (καπετάν Μανώλης) στην μάχη του Κιλκίς πιάστηκε αιχμάλωτος και φυλακίστηκε αρχικά στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» και έπειτα στην Αριδαία.⁶⁸⁹ Μετά από δίκη, στις 18 Ιουλίου 1946 καταδικάστηκε σε θάνατο, δήμευση της μισής περιουσίας του και στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του. Με το Βασιλικό Διάταγμα της 4ης Ιουνίου 1951 η ποινή του μετατράπηκε σε δώδεκα χρόνια φυλάκιση. Τελικά παρέμεινε φυλακισμένος περίπου δέκα χρόνια.⁶⁹⁰

Όχι μόνο ηγετικά στελέχη των Ταγμάτων Ασφαλείας έτυχαν ευνοϊκής μεταχείρισης από τη δικαιοσύνη, αλλά και απλά μέλη που κατηγορήθηκαν, δίκαια ή άδικα, για δοσιλογισμό. Τριάντα κάτοικοι του χωριού Άγιος Λουκάς, χωριού γειτονικού της Κρύας Βρύσης, κατηγορήθηκαν για ένταξη στα εθελοντικά σώματα του Πούλου και του Σκαπέρδα, συνελήφθησαν από τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ και φυλακίστηκαν στις φυλακές της Αριδαίας κατά την Εαμοκρατία. Τον Μάρτιο του 1946 το Συμβούλιο Εφετών Θεσσαλονίκης αποφάσισε την αθώωση και την αποφυλάκιση και των τριάντα αυτών κρατουμένων.⁶⁹¹

Συνολικά στο Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκαν το 1945 δέκα δίκες με κατηγορούμενους εκατόν σαράντα τρία άτομα από το νομό Πέλλας, ενώ το 1946 μόνο μια δίκη με έναν κατηγορούμενο. Οι προαναφερόμενες δίκες αφορούσαν αποκλειστικά άτομα που κατηγορούνταν για συνεργασία με τους Βουλγάρους. Αντίθετα πραγματοποιήθηκε μόνο μία δίκη το 1945 με κατηγορούμενους επτά άτομα για συνεργασία με τους Γερμανούς. Όλοι οι κατηγορούμενοι δικάστηκαν με βάση τη Συντακτική Πράξη 6/45 «Περί επιβολής κυρώσεων κατά των συνεργασθέντων μετά του εχθρού».⁶⁹²

Επειδή το πλήθος των υποθέσεων και των κατηγορουμένων για δοσιλογισμό ήταν πολύ μεγάλος και υπήρχε μεγάλη πίεση από την κοινή γνώμη για τάχιστη απονομή της δικαιοσύνης, εκτός από τη Θεσσαλονίκη, συστάθηκαν Ειδικά Δικαστήρια στην Έδεσσα⁶⁹³ και την Βέροια.⁶⁹⁴ Από τα τρία αυτά δικαστήρια τουλάχιστον εκατόν ενενήντα πέντε κάτοικοι του νομού Πέλλας δικάστηκαν, είτε παρόντες, είτε ερήμην. Από αυτούς οι είκοσι επτά καταδικάστηκαν σε θάνατο, οι είκοσι εννιά σε ισόβια δεσμά και οι εβδομήντα δύο με μικρότερες ποινές. Αθωώθηκαν πενήντα επτά άτομα. Από αυτούς που καταδικάστηκαν σε θάνατο όλοι τους ήταν σλαβόφωνοι. Από αυτούς που καταδικάστηκαν σε ισόβια οι είκοσι

⁶⁸⁹ Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, σσ. 347-348.

⁶⁹⁰ Δορδανάς, *Η γερμανική στολή*, σσ. 124-126.

⁶⁹¹ ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 789: «Απόφαση Συμβουλίου Εφετών Θεσσαλονίκης», 11 Μαρτίου 1946.

⁶⁹² Ελένη Χαϊδιά, «Δίκες δοσιλόγων Μακεδονίας. Μια πρώτη προσέγγιση», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 169-178.

⁶⁹³ ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 29.

⁶⁹⁴ ΙΑΜ, ΕΔΔ, φάκ. 1766. Μαυρίδης, *ό.π.*, σ. 118.

δύο ήταν σλαβόφωνοι και οι υπόλοιποι επτά είχαν κατηγορηθεί για συμμετοχή στο σώμα του Πούλου.⁶⁹⁵

Σε αντίθεση με τους αντικομμουνιστές δοσίλογους, που λόγω συνθηκών «έπεσαν στα μαλακά», οι σλαβόφωνοι κατηγορούμενοι αντιμετώπιστηκαν με μεγαλύτερη καχυποψία και σκληρότητα από την ελληνική Δικαιοσύνη. Από την μία η συνεργασία τους με τον εχθρό (Βούλγαρους και Γερμανούς) και από την άλλη το (προπολεμικό κυρίως) στερεότυπο της μειωμένης ή ανύπαρκτης ελληνικής συνείδησης οδήγησαν σε βαρύτερες ποινές. Τον Μάιο του 1945 βρίσκονταν φυλακισμένοι στις Β' Εγκληματικές Φυλακές του Επταπυργίου (Γεντί-Κουλέ) της Θεσσαλονίκης εκατόν είκοσι σλαβόφωνοι από το νομό Πέλλας. Από αυτούς οι πρώτοι που εκτελέστηκαν ήταν έξι άτομα από το Ριζάρι Έδεσσας που κατηγορήθηκαν ως Οχρανίτες. Ο Γιάννης Συμεωνίδης (ψευδώνυμο Ταρζάν), από τα ηγετικά μέλη της ΕΠΟΝ της περιοχής και με καταγωγή από το ίδιο χωριό αναφέρει: «Από τους Οχρανίτες του χωριού μας εκτελέστηκαν μόνο όσοι ήταν αθώοι. Οι πραγματικοί υπεύθυνοι το έσκασαν για την Γιουγκοσλαβία. Οι δε άλλοι, που έκαναν όργια, αθώωθηκαν». Βέβαια, η δικαιοσύνη δεν ήταν πάντοτε τόσο σκληρή με όλους τους σλαβόφωνους. Χαρακτηριστικό είναι το σκεπτικό του δικαστηρίου στην αθώωση πέντε Έδεσσαίων που κατηγορήθηκαν για κατοχή βουλγαρικής ταυτότητας και συνεργασία με τον εχθρό: *απαλλαγή από κάθε ποινή «λόγω πλήρους συγχύσεως ένεκα βλακείας»*.⁶⁹⁶

Η δικαιοσύνη στην τραγική περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου προσπάθησε να ανταποκριθεί στο αίτημα της κοινωνίας για κάθαρση. Όμως δεν μπόρεσε να άρει το λαϊκό αίσθημα της αδικίας και της ατιμωρησίας. Οι σκιές παρέμεναν και δηλητηρίαζαν την κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας και τις επόμενες δεκαετίες. Χαρακτηριστική είναι η πολιτική θύελλα που ξέσπασε το 1960 με τις κατηγορίες για δοσιλογισμό σε βάρος του υπουργού Εσωτερικών Δημήτρη Μακρή και του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας Γεωργίου Θεμελή, ο οποίος είχε διοριστεί νομάρχης Πέλλας από την κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου. Με αφορμή τη δίκη του Μαξ Μέρτεν⁶⁹⁷ και τη συνέντευξη που αυτός έδωσε αργότερα στη γερμανική εφημερίδα *Ηχώ του Αμβούργου* η αντιπολίτευση και οι προσκείμενες σε αυτήν εφημερίδες επιτέθηκαν με δριμύτητα στους παραπάνω υπουργούς της κυβέρνησης του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Οκτώβριο του 1960, ζητώντας την παραίτησή τους. Πιο συγκεκριμένα ο Γεώργιος Θεμελής κατηγορήθηκε ότι τον Απρίλιο του 1943 τοιχοκολλήθηκαν στην Έδεσσα

⁶⁹⁵ IAM, ΕΔΔ, φάκ. 26, 33, 34, 36, 38, 241, 388, 404, 541, 785, 789, 840, 903, 1543, 1617, 1621, 1730, 1757, 1766. Δορδανάς, *Η Γερμανική στολή στη ναφθαλίνη*, σσ. 496-511. Φωτίου, *ό.π.*, σ. 483.

⁶⁹⁶ IAM, ΕΔΔ, φάκ. 1766: «ΕΔΔ Βέροιας, απόφαση αριθ. 27», 22 Νοεμβρίου 1945.

⁶⁹⁷ Περισσότερά για την υπόθεση Μέρτεν βλ. ενδεικτικά, Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στην χούντα*, τόμ. Γ', 1955-1961, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σσ. 383-387 και 482-484. Δημοσθένης Κούκουνας, *Η υπόθεση Μέρτεν και η σύγκρουση με τον Καραμανλή*, Αθήνα 2019.

προκηρύξεις που έφεραν την υπογραφή του, οι οποίες ανέφεραν: «Πας όστις λαμβάνει τα όπλα κατά των Γερμανών δεν είναι Έλλην». Επίσης κατηγορήθηκε ότι τιμώρησε με αργία τον Σπυρίδωνα Ανδρεάδη, μέλος της διοίκησης της κοινότητας Αριδαίας, παλαιό βουλευτή και με μεγάλο κύρος στην τοπική κοινωνία της Αλμωπίας, επειδή αρνήθηκε να συνεργαστεί με τον Γερμανό διοικητή Γκρίζε. Τέλος επιβαρυντικό στοιχείο κατά του Θεμελή θεωρήθηκε η απαγόρευση της μετάβασής του από το Χαλέπι, όπου είχε διαφύγει, στο Κάιρο, την έδρα της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης στη Μέση Ανατολή, από τον ναύαρχο Πέτρο Βούλγαρη, υπουργό Αεροπορίας.⁶⁹⁸

Η συνέχεια δόθηκε στη Βουλή σε μια τετραήμερη συζήτηση, όπου επικράτησε η ένταση, η οξύτητα, οι φραστικές αντεγκλήσεις και οι ύβρεις μεταξύ των βουλευτών. Ο υπουργός Παναγιώτης Κανελλόπουλος άνοιξε τη συζήτηση υπερασπιζόμενος τους δύο υπουργούς της κυβέρνησης. Ο Θεμελής έλαβε δύο φορές τον λόγο και προσπάθησε να υπερασπιστεί τη δράση του ως νομάρχη Πέλλας. Αρχικά διέψευσε την ύπαρξη της παραπάνω προκήρυξης. Έπειτα, για την τιμωρία του Σπυρίδωνα Ανδρεάδη προσκόμισε επιστολή του Θωμά Ανδρεάδη, υιού του Σπυρίδωνα, με την οποία ευχαριστούσε τον Θεμελή, γιατί με αυτό τον τρόπο προστάτευσε τον πατέρα του από τους Γερμανούς. Όσον αφορά την απαγόρευση εισόδου του στην Αίγυπτο, την απέδωσε στις εσφαλμένες πληροφορίες της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης για το άτομό του και στην κομμουνιστική προπαγάνδα που είχε διαβρώσει την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση στη Μέση Ανατολή. Στην δευτερολογία του υπεραμύνθηκε του έργου του ως νομάρχη και τη δράση της ΠΑΟ γενικότερα στην αντιμετώπιση της βουλγαρικής προπαγάνδας. Επιβεβαίωση των λεγομένων του και πτυχών της δράσης του έδωσαν οι βουλευτές Πέλλας Παρίσης Καλλιγκάτσης και Ιωάννης Προκοπίδης, οι οποίοι άνηκαν στην κοινοβουλευτική δύναμη του κυβερνώντος κόμματος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (Ε.Ρ.Ε.).⁶⁹⁹ Φυσικά μια τέτοια στήριξη μπορεί να θεωρηθεί μειωμένης αξιοπιστίας και κινούμενη από πολιτικές σκοπιμότητες, παρ' όλο που οι παραπάνω βουλευτές ήταν γνώστες της κατάστασης στην Πέλλα κατά την Κατοχή. Ο Θεμελής, όμως, βρήκε υποστηρικτές και από πρόσωπα που ανήκαν σε αντίθετα πολιτικά στρατόπεδα. Ο στρατηγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης, μακεδονομάχος, παλαιός βουλευτής Πέλλας, υψηλόβαθμο μέλος του ΕΑΜ και μάλιστα ο πρώτος Πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου που προέκυψε από τις μυστικές εκλογές που διεξήγαγε η Πολιτική Επιτροπή

⁶⁹⁸ *Μακεδονία*, 13 Οκτωβρίου 1960, σ. 1.

⁶⁹⁹ Βουλή των Ελλήνων, *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, τόμ. 1, Συνεδριάσεις 1 (10 Οκτωβρίου 1960)-27 (28 Οκτωβρίου 1960), Αθήνα 1962, σσ. 9-119.

Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ)⁷⁰⁰ δήλωσε: «Ο υφυπουργός Εθνικής Αμύνης κ. Θεμελής δεχθείς να διορισθή επί Κατοχής νομάρχης Πέλλης υπήκουσε εις επιτακτικόν ελληνικόν καθήκον, ως και ότι εις τον νομόν Πέλλης κατώρθωσε και συνεκράτησε με προσωπικάς του ενεργείας την ελληνικήν συνείδησην. Ούτος απεκατέστησε την ελληνικήν κυριαρχίαν εκριζώσας Βουλγάρους πράκτορας και σχίζων βουλγαρικής σημαίας ανυψωθείσας εις πολλά βόρεια χωρία». Τέλος χαρακτηρίζει την επίμαχη προκήρυξη ως «παραπλανητική των γερμανικών αρχών».⁷⁰¹

Επίσης, υπάρχει στήριξη από τον Ευθύμιο Τσικάρη, γιο του Αναστασίου Τσικάρη. Ο Αναστάσιος ήταν μέλος του ΕΑΜ,⁷⁰² επιθεωρητής των δημοτικών σχολείων στην Αλμωπία και συνεργάστηκε στενά με τον Θεμελή για την εξουδετέρωση της βουλγαρικής προπαγάνδας. Μετακατοχικά κατηγορήθηκε «επί εσχάτη προδοσία» και κινδύνευσε με απόλυση από το εκπαιδευτικό σώμα λόγω της συμμετοχής του στην Αντίσταση. Στη δίκη που ακολούθησε, ο Θεμελής κατέθεσε ως μάρτυρας υπερασπίσεως αναφέροντας: «Ο Τσικάρης είναι κομμουνιστής, όχι όμως από αυτούς που ζητάτε. Φεύγοντας για τη Μέση Ανατολή με υποβρύχιο κρυφά από την Χαλκιδική όλη μου την εμπιστευτική υπηρεσία την άφησα στον κ. Τσικάρη. Αν καταδικάσετε τον Τσικάρη για εσχάτη προδοσία τότε καταδικάστε κι εμένα».⁷⁰³

Εύλογα ανακύπτουν τα ερωτήματα γιατί εξέχουσες προσωπικότητες από τον εαμικό χώρο θέλησαν να υπερασπιστούν τον Θεμελή; Ακόμη πως εξηγείται το γεγονός της εκτέλεσης του συζύγου της αδερφής του Θεμελή στην Κλαδοράχη από τους Γερμανούς, ενώ αυτός ακόμη ήταν νομάρχης; Η υπόθεση του Θεμελή εντάσσεται σε μία ευρύτερη συζήτηση για τον δοσιλογισμό των κρατικών αξιωματούχων και των δημοσίων υπαλλήλων κατά την Κατοχή. Ο Θεμελής μπορεί με τις ενέργειες του να εξυπηρετούσε τις γερμανικές αρχές αλλά ταυτόχρονα προσπαθούσε να προασπίσει την ελληνικότητα της Μακεδονίας από την βουλγαρική επιβουλή. Η εσπευσμένη φυγή του στη Μέση Ανατολή το φθινόπωρο του 1943 ίσως τον προστάτευσε από τις δύσκολες καταστάσεις που έπρεπε να διαχειριστεί ως νομάρχης τους επόμενους μήνες, καθώς η ελληνική αντίσταση προκαλούσε σημαντικά πλήγματα στους κατακτητές και οι Γερμανοί απαντούσαν με σκληρά αντίποινα. Κατά συνέπεια η απάντηση στο ερώτημα αν ήταν δοσίλογος ή όχι δεν μπορεί να είναι

⁷⁰⁰ Θανάσης Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, μέρος τρίτο, γ' έκδ., Δωρικός, Αθήνα 1983, σ. 188.

⁷⁰¹ *Ελευθερία*, 18 Οκτωβρίου 1960, σ. 8.

⁷⁰² Χρήστος Γκόντζος και Κώστας Αναστασάκος, *Οι εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, Δίπτυχο, Αθήνα 1985, σ. 120.

⁷⁰³ ΓΑΚ Πέλλας, ΑΒΕ 112, Αρχείο Ευθύμιου Τσικάρη: (χειρόγραφοι σημειώσεις) «Ελλάδα-Ιταλία (28η Οκτωβρίου 1940) και η γερμανική Κατοχή 1941-1944», τόμ. 1, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 98-99.

μονολεκτική, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και σίγουρα πρέπει να κριθεί μέσα στο πλαίσιο της εποχής κατά την οποία έδρασαν τα ιστορικά πρόσωπα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

ΝΕΚΡΟΙ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ

Το τέλος της γερμανικής Κατοχής βρήκε το νομό Πέλλας να έχει υποστεί μεγάλες καταστροφές. Οι Γερμανοί, λίγο πριν από την αποχώρησή τους, φρόντισαν να καταστρέψουν τα σημαντικότερα έγγραφα, που δεν έπρεπε να πέσουν στα χέρια των εχθρών τους, πυρπολώντας τα μπροστά στο ξενοδοχείο «Εθνικόν».⁷⁰⁴ Ακόμη, για να προστατεύσουν την κίνησή τους προς τη Θεσσαλονίκη, η οπισθοφυλακή τους είχε στραμμένα ορεινά πυροβόλα προς το Βέρμιο και το χωριό Αγία Φωτεινή. Τελικά, η αποχώρηση από την Έδεσσα έγινε απρόσκοπτα, χωρίς να σημειωθούν σοβαρές επιθέσεις από τους αντάρτες, πέρα από τη ρίψη κάποιων μεμονωμένων πυροβολισμών.⁷⁰⁵ Πάντως, για κάθε ενδεχόμενο, οι Γερμανοί ανατίναξαν τις εγκαταστάσεις του στρατοπέδου στο Μεσημέρι, όπου αποθηκεύονταν σημαντικές ποσότητες πυρομαχικών,⁷⁰⁶ και τη σιδηροδρομική γέφυρα της Σκύδρας.⁷⁰⁷

Οι καταστροφές αυτές ήταν οι τελευταίες σε μια μεγάλη σειρά καταστροφών και πυρπολήσεων πόλεων και χωριών κατά τη διάρκεια των τρεισήμισι ετών που διήρκεσε η Κατοχή. Η Έδεσσα δοκιμάστηκε στις 13 Σεπτεμβρίου 1944, με την πυρπόληση της συνοικίας του Βαροσίου. Η φωτιά αυτή κατέστρεψε περίπου 260 ή 400 οικίες, σύμφωνα με διαφορετικές πηγές, το Αρρεναγωγείο και τις ιστορικές εκκλησίες Αγία Ελεούσα, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, Άγιος Νικόλαος και Άγιοι Ανάργυροι. Επιπλέον, την επόμενη ημέρα οι Γερμανοί πυρπόλησαν το χωριό Μεσημέρι.⁷⁰⁸

Στις 18 Σεπτεμβρίου ένα μεγάλο μέρος των Γιαννιτσών καταστράφηκε από τη φωτιά που έβαλαν οι Γερμανοί, ολοκληρώνοντας έτσι τη σφαγή αθώων κατοίκων που προηγήθηκε λίγες ημέρες νωρίτερα. Κατά τον Έμιλ Βένγκερ, αντιπρόσωπο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού στη Μακεδονία, καταστράφηκε το 1/3 της πόλης, ενώ κατά άλλες πηγές τα 2/3.⁷⁰⁹ Ακόμη, την ίδια χρονιά πυρπολήθηκαν ολοσχερώς το Ελευθεροχώρι (23 Μαρτίου), το Κάτω Γραμματικό (23 Απριλίου), το Άνω Γραμματικό (24 Απριλίου), τα Τρία Έλατα (5 Μαΐου), τα Μεγάλα Λιβάδια (5-8 Μαΐου), το ακατοίκητο χωριό Μικρά Λιβάδια (5-8 Μαΐου), το Πευκωτό (21 Αυγούστου)⁷¹⁰ και η Λιθαριά (18 Αυγούστου).⁷¹¹ Ιδιαίτερα σκληρή

⁷⁰⁴ ΓΑΚ Πέλλας, ΑΒΕ 112, Αρχείο Ευθύμιου Τσικάρη: χειρόγραφες σημειώσεις, τόμ. Γ', σ. 109.

⁷⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 109.

⁷⁰⁶ Μίντσης, *ό.π.*, σ. 102.

⁷⁰⁷ ΓΑΚ Πέλλας, ΑΒΕ 61, φάκ. 23, υποφάκ. 22(1): ΓΔΜ, «Προς την Διεύθυνσιν Σ.Ε.Κ.», Αριθ. 35046/1046, 8 Μαρτίου 1946.

⁷⁰⁸ Μίντσης, *ό.π.*, σ. 101.

⁷⁰⁹ Δορδανάς, *Το αίμα των αθώων*, σ. 548.

⁷¹⁰ Στο ίδιο, σ. 382, 475, 495, 501.

μεταχείριση υπέστησαν τα χωριά Αρχάγγελος, Λαγκαδιά, Νότια και Περίκλεια, που αποτελούσαν τις βάσεις των ανταρτών. Κατά τη γερμανική εκκαθαριστική επιχείρηση «Wolf» (17-20 Ιανουαρίου 1944), πρωτίστως ο βουλγαρικός στρατός προέβη σε αρκετές ωμότητες. Πιο συγκεκριμένα, εκτελέσεις κατοίκων και πυρπολήσεις σπιτιών πραγματοποίησε αρχικά στα χωριά του Πάικου, που διοικητικά άνηκαν στο νομό Κιλκίς, την Ειδομένη, το Σκρα, το Χαμηλό, τη Δογάνη, την Πλαγιά, τον Φανό και την Κούπα. Έπειτα παραβίασε τα όρια του νομού Πέλλας, όπου συνέχισε το καταστροφικό έργο του στα χωριά Αρχάγγελος, Λαγκαδιά, Νότια και Περίκλεια. Συνολικά, κατά την επιχείρηση «Wolf», οι Γερμανοί και οι Βούλγαροι σκότωσαν διακόσια πενήντα τέσσερα άτομα. Στα άτομα αυτά περιλαμβάνονται και αρκετοί Σέρβοι παρτιζάνοι που αντιστάθηκαν μαχόμενοι τους Γερμανούς. Πάντως, η μεγάλη πλειοψηφία των θυμάτων ήταν άμαχοι και αθώοι πολίτες.⁷¹²

Οι εκτελέσεις και οι πυρπολήσεις κατοικιών ήταν τα πιο συνηθισμένα αντίποινα των κατακτητών. Σε αυτά συμμετείχαν ενεργά οι Έλληνες συνεργάτες τους, οι οποίοι όμως επιπλέον προέβαιναν σε λεηλασίες και σε αρπαγές των περιουσιών των ύποπτων αντιστασιακών αλλά και των αμάχων, στόχος σχετικά εύκολος και αρκετά προσοδοφόρος.⁷¹³

Σημαντικές πληροφορίες για τις υλικές καταστροφές στα χωριά του νομού εμπεριέχονται στο έγγραφο «Κατάστασις εμφανίονσα τα πυρποληθέντα και λεηλατηθέντα χωρία των Επαρχιών του νομού Πέλλης», που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών⁷¹⁴, και στο βιβλίο *Καταστραφείσαι πόλεις και χωρία συνεπεία του πολέμου 1940-1945*, που εξέδωσε το 1946 το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, με επιμέλεια του Δημήτριου Καραδήμα.⁷¹⁵ Παρακάτω παρατίθεται συγκριτικός πίνακας των δύο αυτών πηγών:

Οικισμός	ΥΔΙΑ	Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας		
	Πυρποληθέντες οικίες	Καταστροφές οικιών		Υπεύθυνοι της καταστροφής
		Ολοσχερώς	Μερικώς	
Αγία Φωτεινή	15			
Άγιος Λουκάς	6			
Αγροσυκιά		-	5	Γερμανοί

⁷¹¹ ΙΑΜ, ΓΔΔΜ, φάκ. 140: 306 Σύνταγμα ΕΛΑΣ, «Εκθεσις επί των επιχειρήσεων του Συντάγματος από 28/7/1944 μέχρι 14/9/1944», 15 Σεπτεμβρίου 1944. Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 90.

⁷¹² Δορδανάς, *Το αίμα των αθώνων*, σσ. 346-351.

⁷¹³ Μαυρίδης, *ό.π.*, σσ. 76-77.

⁷¹⁴ ΙΑΥΕ-ΥΔΙΑ (Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου), 1945, Διεύθυνσις Μελετών και Πληροφοριών, φάκ. 25, υποφάκ. 12: «Κατάστασις εμφανίονσα τα πυρποληθέντα και λεηλατηθέντα χωρία των Επαρχιών του Νομού Πέλλης».

⁷¹⁵ Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (έκδ.), *Καταστραφείσαι πόλεις και χωρία συνεπεία του πολέμου 1940-1945*, Δημήτριος Καραδήμας (επιμ.), Αθήνα 1946, σσ. 82-83.

Αετοχώρι		1	1	Γερμανοί
Άθυρα		1	4	Γερμανοί
Άλωρο		-	10	Γερμανοί
Άνυδρο		1	1	-
Άνω Γραμματικό		76	4	
Άνω Γραμματικό, Κάτω Γραμματικό και Τρία Έλατα	350			
Αξός		73	22	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Αραβησσός	26	15	6	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Αριδαία	1	4	30	Γερμανοί
Αρσένη	3	10	5	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Αρχάγγελος	4			
Αρχάγγελος και Τρία Έλατα		35	6	Γερμανοί, Βούλγαροι
Ασβεσταριό	13			
Άψαλος	1	2	4	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Βάλτων κοινότητα		2	4	Εσωτερική αντίσταση
Βρυττά	40	43	18	Εσωτερική αντίσταση
Γαλατάδες		2	3	Εσωτερική αντίσταση
Γαρέφη		1	2	-
Γιαννιτσά	Τα 2/3 κατεστράφησαν	600	200	Εσωτερική αντίσταση
Γυψοχώρι		37	1	-
Δροσιά (Κεδρώνας)	-	43	-	Γερμανοί
Έδεσσα	200	191	1	Γερμανοί
Ελευθεροχώρι	49			
Επισκοπή	-	15	19	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Θεοδωράκι-Λιθαριά		18	10	-
Θηριόπετρα		7	1	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Ίδα		10	8	-
Καλή		3		Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση

Καλλίπολη		30	1	Γερμανοί
Καρυδιά (Κερασιά)		1		Γερμανοί
Κάτω Γραμματικό		115		Ιταλοί, Άγγλοι
Κρύα Βρύση		8	14	Εσωτερική αντίσταση
Κρώμνη		-	2	-
Κωνσταντία	3	1	2	Γερμανοί
Λαγκαδιά	28			
Λιποχώρι	5	4		Γερμανοί
Λουτροχώρι	3			
Μάνδαλο		2	5	Γερμανοί
Μαρίνα		7	10	Γερμανοί
Μεγάλα Λιβάδια		600	15	Γερμανοί
Μελίσσι	6			
Μεσημέρι		230	-	Γερμανοί
Νέα Πέλλα		4	20	Γερμανοί
Νέος Μυλότοπος	46	1	1	-
Νερόμυλος		-	4	Γερμανοί
Νησί		14	-	Εσωτερική αντίσταση
Νότια	96	32	4	Γερμανοί, Βούλγαροι
Όρμα		21	-	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Παλαιά Πέλλα		14	14	Εσωτερική αντίσταση
Παλαιόφυτο		10	30	Γερμανοί
Παλαιόφυτο		4	-	
Παραλίμνη	94			
Πενταπλάτανος	12			
Περαία		3	-	Γερμανοί
Περίκλεια	69	38	7	Βούλγαροι
Πετριά	20	64	-	Γερμανοί, Ιταλοί, Εσωτερική αντίσταση
Πευκωτό		34	-	Γερμανοί
Πλατάνη	50	34	-	Γερμανοί
Πλεύρωμα	5			
Πολυπλάτανος	2			
Ραχώνα		-	1	Γερμανοί
Ριζό	5	4	1	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Σαρακηνοί		1	-	Εσωτερική αντίσταση
Σεβαστιανά	54	22	29	Εσωτερική αντίσταση

Σκύδρα	5	3	50	Γερμανοί, Εσωτερική αντίσταση
Σωτήρα		1	8	Γερμανοί
Τσάκωνες		15	80	-
Φιλώτια	6	6	15	Γερμανοί
Φούστανη	4	5	208	Γερμανοί, Βούλγαροι

Τα στοιχεία των δύο παραπάνω καταστάσεων πρέπει να αντιμετωπιστούν με μεγάλη επιφύλαξη και προσοχή και γι' αυτό χρήζουν περισσότερης έρευνας. Σε πολλά σημεία δίνουν αντιφατικά νούμερα και σε άλλα υπάρχουν ανακρίβειες, όπως στο χωριό Καλλίπολη, που φέρεται στην κατάσταση του Καραδήμα να έχουν καταστραφεί τριάντα κατοικίες. Από επιτόπια έρευνα, το χωριό αυτό δεν υπέστη καμία τέτοιου μεγέθους καταστροφή. Τα στοιχεία του Καραδήμα περιλαμβάνουν επιπλέον το έτος 1945 και αναφέρουν τους υπαίτιους της καταστροφής στις περισσότερες περιπτώσεις. Για τη καταστροφή του χωριού Κάτω Γραμματικό αναφέρει ως υπεύθυνους τους Ιταλούς και τους Άγγλους, ενώ είναι επιβεβαιωμένο ότι οι Γερμανοί πυρπόλησαν το συγκεκριμένο χωριό κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις στο Βέρμιο το 1944. Σε πολλές περιπτώσεις αναφέρει ως υπαίτιο την «Εσωτερική αντίσταση», χωρίς όμως να προσδιορίζει ποιον εννοεί. Πιθανόν να εννοεί τις καταστροφές και τα αντίποινα που έγιναν κατά τις ενδοελληνικές συγκρούσεις. Ακόμη ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σύγχυσης αποτελεί το χωριό Παλαίφυτο που ο Καραδήμας το έχει καταγράψει δύο φορές, με διαφορετικά όμως αριθμητικά δεδομένα. Ακόμη, για τα Γιαννιτσία αναφέρει ότι διακόσιες κατοικίες καταστράφηκαν από την «Εσωτερική αντίσταση». Αντίθετα, η κατάσταση του ΥΔΙΑ δεν προσδιορίζει ακριβή αριθμό αναφέροντας μόνο ότι καταστράφηκαν τα 2/3 της πόλης. Ο Καραδήμας, πολύ πιθανόν, να παράθεσε στοιχεία που του απέστειλαν οι κατά τόπους αρχές, χωρίς να μπορούσε να κάνει τον απαραίτητο έλεγχο αξιοπιστίας.

Τέλος υπάρχει ακόμη μία λίστα, γραμμένη στα γαλλικά, που αναγράφει το ποσοστό των καταστροφών κατά χωριό. Σε ποσοστό 20%-50% έχουν καταστραφεί τα Γιαννιτσία και τα χωριά Άνυδρο, Αξός, Αχλαδοχώρι, Βρυττά, Κορυφή, Λαγκαδιά, Μηλιά, Μοναστηράκι, Νότια, Περίκλεια και Σεβαστιανά. Καταστροφές σε ποσοστό 51%-80% έχουν υποστεί τα

χωριά Γυψοχώρι και Σανδάλι, ενώ σε ποσοστό 81%-100% το Άνω Γραμματικό, το Ελευθεροχώρι, τα Μεγάλα Λιβάδια και το Πευκωτό.⁷¹⁶

Παρόλες τις ελλείψεις, τις ανακρίβειες και τις επιφυλάξεις για την αξιοπιστία των στοιχείων, οι τρεις παραπάνω πηγές αποκαλύπτουν το μέγεθος της καταστροφής στο νομό.

Οι καταστροφές των οικιών και η αναγκαστική μετακίνηση των κατοίκων ολόκληρων χωριών προξένησε μεγάλη δυστυχία και οδήγησε στην προσφυγιά αυτούς τους πληθυσμούς. Πολλά από αυτά τα χωριά δεν ανέκαμψαν πληθυσμιακά μετά τον πόλεμο και παρήκμασαν, ενώ κάποια άλλα, όπως τα Τρία Έλατα και το Πευκωτό, εγκαταλείφθηκαν και ερήμωσαν για πάντα. Βέβαια ο Εμφύλιος Πόλεμος που ακολούθησε και οι σημαντικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στη χώρα, φέρουν τη μεγαλύτερη ευθύνη της πληθυσμιακής συρρίκνωσης των χωριών αυτών.

Οι υλικές καταστροφές ήταν πολύ σημαντικές, αλλά σίγουρα ήσσονος σημασίας μπροστά στη μεγάλη απώλεια σε ανθρώπινες ζωές. Η έρευνα στα ληξιαρχεία όλων των δήμων και των κοινοτήτων του νομού και η αξιοποίηση κοινοτικών αρχείων, βιβλίων τοπικής ιστορίας, προφορικών μαρτυριών και μνημείων επέτρεψαν μία πρώτη αξιόπιστη καταγραφή των νεκρών του νομού Πέλλας μέχρι την αποχώρηση των Γερμανών στα τέλη Οκτωβρίου 1944.

Το λιγότερο πεντακόσιοι εξήντα κάτοικοι του νομού Πέλλας σκοτώθηκαν ή εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς. Από αυτούς τουλάχιστον ογδόντα δύο εκτελέστηκαν στη Θεσσαλονίκη, κρατούμενοι στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς». Επιπλέον, το στρατόπεδο αυτό λειτούργησε ως ο προθάλαμος για την αποστολή Ελλήνων εργατών για καταναγκαστική εργασία σε στρατόπεδα ομήρων στη Γερμανία. Το λιγότερο είκοσι δύο Έλληνες από την Έδεσσα, τα Γιαννιτσά και τα χωριά Κλησοχώρι, Λιπαρό, Πρόμαχοι και Σεβαστιανά έχασαν τη ζωή τους από τις κακουχίες, την πείνα, τη σκληρή εργασία και τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης. Το τραγικό είναι ότι κάποιοι όμηροι εξέπνευσαν στις αρχές του 1945, λίγο πριν από το τέλος του πολέμου, έχοντας πληροφορηθεί τις νίκες των συμμάχων και αναμένοντας με λαχτάρα την απελευθέρωσή τους. Όσοι κατάφεραν να επιζήσουν, επέστρεψαν στην πατρίδα με τα σημάδια των κακουχιών πάνω τους.⁷¹⁷

Σχεδόν σε κάθε χωριό πραγματοποιήθηκαν εκτελέσεις από τους κατακτητές ως μέτρο εκφοβισμού, τρομοκρατίας και αποτρεπτικού παραδειγματισμού σύμφωνα με τη γερμανική «τάξη και ηρεμία» στο εσωτερικό των κατεχομένων εδαφών. Η μαζικότερη δολοφονία, όμως, έγινε από τον βουλγαρικό στρατό στη διάρκεια της ολιγοήμερης συμμετοχής του στην

⁷¹⁶ ΜΙΕΤ-ΕΛΙΑ, Αρχείο Κατοχής Βάνδας Ζαβιτσιάνου: «List per regions des villes et villages qui ont subi des degats en general entre 20% et 100% divisees en trois categories». Η Ζαβιτσιάνου εργαζόταν ως μεταφράστρια στον Διεθνή Ερυθρό Σταυρό κατά την Κατοχή.

⁷¹⁷ Όμηρος Πέλλας, *ΣτάλαγκVIC. Ημερολόγιο ομηρίας*, Νεφέλη, Αθήνα 1990.

επιχείρηση «Wolf», στα μέσα Ιανουαρίου 1944. Σαράντα τρεις κάτοικοι της Νότιας, δεκαοκτώ της Λαγκαδιάς και επτά της Περίκλειας ήταν τα θύματα του βουλγαρικού στρατού. Συνολικά έχουν καταγραφεί εβδομήντα πέντε φόνοι από το βουλγαρικό στρατό. Το καταστρεπτικό έργο των κατακτητών πολλές φορές εκδηλώθηκε ή έλαβε χώρα σε αγαστή συνεργασία με τους ντόπιους συνεργάτες τους. Είκοσι ένας φόνοι αποδόθηκαν αποκλειστικά στην Οχράνα και σαράντα έξι στα Τάγματα Ασφαλείας. Οι αριθμοί αυτοί μπορούν να θεωρηθούν ως το ελάχιστο, γιατί στις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου αναφέρονται αποκλειστικά και μόνο ως οι αυτουργοί, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις αναφορικά με τους δράστες δεν γίνεται διαχωρισμός των Γερμανών από τους Οχρανίτες και τους Ταγματασφαλίτες. Πολύ συχνά αναφέρονται ως δράστες των φόνων οι «Γερμανοπουλικοί» ή οι Γερμανοί και τα Τάγματα Ασφαλείας μαζί.

Από την άλλη πλευρά, με παρόμοιες πρακτικές απαντούσαν και οι αντάρτες του ΕΛΑΣ. Βασικός στόχος τους ήταν οι ελληνικές διοικητικές αρχές (νομάρχης, έπαρχοι, δημόσιοι υπάλληλοι, πρόεδροι κοινοτήτων), η χωροφυλακή, οι ταγματασφαλίτες και οι «καθυστερημένοι» χωρικοί, που εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς και γενικότερα όσους θεωρούσαν αντιπάλους τους. Οι επιθέσεις εναντίον αυτών των στόχων συνοδεύονταν συνήθως με τις εκτελέσεις των «αντιδραστικών», τις λεηλασίες και τις πυρπολήσεις των οικιών τους.⁷¹⁸ Συνολικά στον ΕΛΑΣ αποδόθηκαν διακόσιες ενενήντα έξι δολοφονίες σύμφωνα με τις ληξιαρχικές πράξεις θανάτου των θυμάτων, όπως αυτές δηλώθηκαν από τους οικείους τους. Μόνο δύο θύματα αναφέρονται ως ταγματασφαλίτες και μάλιστα αναγράφονται ως «οπλίτες των ταγμάτων του Ελληνικού Εθνικού Στρατού (Ε.Ε.Σ.), που σκοτώθηκαν σε ενέδρα που έστησαν οι αντάρτες.⁷¹⁹ Αυτοί οι δύο φόνοι εντάσσονται στο πλαίσιο του αντιστασιακού αγώνα εναντίον των κατακτητών και «δικαιολογούνται» απόλυτα. Ακόμη, οι φόνοι του υπομοίραρχου Γεωργίου και του χωροφύλακα Χλαμπουτάκη σε ενέδρα αντρών του εφεδρικού ΕΛΑΣ στο χωριό Γαλατάδες,⁷²⁰ οι φόνοι του μοίραρχου Δημητρίου Τσάλα και άλλων 24 χωροφυλάκων των Γιαννιτών τον Ιούλιο του 1944⁷²¹ θεωρήθηκαν από τον ΕΛΑΣ «απαραίτητοι», καθώς η χωροφυλακή συνεργαζόταν με τον κατακτητή, αλλά και υπήρχαν «παλιοί λογαριασμοί» από τα χρόνια του Ιωάννη Μεταξά και της δίωξης των κομμουνιστών. Οι φόνοι κατοίκων συγκεκριμένων χωριών που εξοπλίστηκαν από τους Γερμανούς επίσης δικαιολογήθηκαν από τον ΕΛΑΣ ως επιβεβλημένοι και

⁷¹⁸ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 183-186, 261, 287.

⁷¹⁹ Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο Θανάτων Λιποχωρίου, τόμ. 4ος (1943-1965): Ληξιαρχικές Πράξεις 20/1944 και 21/1944.

⁷²⁰ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 242.

⁷²¹ Δασκαλάκης, *ό.π.*, σσ. 267-268.

απαραίτητοι. Ο αριθμός όμως όλων των παραπάνω εξακριβωμένα «αναγκαίων» φόνων είναι πολύ μικρός μπροστά στο πλήθος των φόνων που αποδίδονται στον ΕΛΑΣ. Ποια από τα θύματα ήταν πραγματικοί συνεργάτες των κατακτητών και ποια ήταν απλώς μη συμπαθούντες το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις που τα πράγματα είναι περισσότερο ξεκάθαρα, όπως στην απαγωγή και εκτέλεση των ιατρών Θωμά Μάγγου και Αθανασίου Καστρότσιου από τα Γιαννιτσά. Οι δύο γιατροί και σημαντικά πολιτικά στελέχη της πόλης των Γιαννιτσών εκτελέστηκαν λόγω της διαφωνίας τους με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.⁷²²

Επίσης, η περιοχή της Αλμωπίας πλήρωσε και αυτή βαρύ τίμημα. Στις αρχές του 1944 σε περιοχή του Καϊμακτσαλάν, κοντά στο χωριό Λυκόστομο, ο ΕΛΑΣ εκτέλεσε τον έπαρχο Αλμωπίας Μιχαήλ Κώττα, τον πρόεδρο της Όρμας Δημήτριο Δίου και άλλους τριάντα οκτώ χωρικούς από τα γύρω χωριά.⁷²³ Ο ΕΛΑΣ δεν αρνήθηκε τους φόνους αυτούς, αλλά έδωσε τη δική του εξήγηση. Ο Νίκος Αμαξόπουλος, ηγετικό μέλος του ΚΚΕ και πρωτεργάτης της αντίστασης στην Αλμωπία γράφει χαρακτηριστικά:

«Όταν άρχισαν οι μεγάλες επιχειρήσεις των Γερμανών στην επαρχία μας [...] τους συλληφθέντες Παιοτζίδες τι να τους κάνουν; (σσ. εννοεί οι αντάρτες του ΕΛΑΣ). Αν τους αφήσουν ελεύθερους, θα κάνουν την Καρατζόβα, μαζί με τους Γερμανούς, φρούριο των προδοτών[...]. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, για να μη θρηνήσουμε πολλά θύματα και καταστροφές και για να μη γίνει η Επαρχία μας ταμπούρι των εθνοπροδοτών, αναγκάστηκε ο δοξασμένος ΕΛΑΣ να τους εκτελέσει».⁷²⁴

Ο ΕΛΑΣ θεώρησε απαραίτητες τις παραπάνω δολοφονίες, κατηγορώντας τα θύματα ως μέλη της «προδοτικής» ΠΑΟ. Ο νομάρχης Θεμελής αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα καθήκοντά του και να διαφύγει στη Μέση Ανατολή και ο Μητροπολίτης Παντελεήμων δέχθηκε πολλές φορές απειλές για τη ζωή του, όπως έχει αναφερθεί προηγουμένως. Ήταν οι τυχεροί κατά κάποιο τρόπο. Άλλα στελέχη της ΠΑΟ πλήρωσαν με τη ζωή τους, όπως ο Έδεσσαίος Αλέξανδρος Παπαναστασίου, που δολοφονήθηκε από τον ΕΛΑΣ στο Ριζό.⁷²⁵

⁷²² Χατζής, *ό.π.*, σ. 173.

⁷²³ Χρήστος Μπίνος, *Στον ίσκιο του Καϊμακτσαλάν. Αλμωπία γη της Μακεδονίας*, Ινφογνώμων, Αθήνα 2019, σ. 250. Μουράτογλου, *ό.π.*, σ. 32.

⁷²⁴ Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σ. 13.

⁷²⁵ Μουράτογλου, *ό.π.*, σ. 30. Σινόπουλος, *ό.π.*, σ. 98.

Η κατηγορία του προδότη και του συνεργάτη των Γερμανών πολύ εύκολα αποδιδόταν ακόμη και σε μέλη του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που έπεφταν στη δυσμένεια της ηγεσίας ή τους έκριναν υπεύθυνους για λάθη και παραλείψεις.⁷²⁶ Ακόμη και ο ίδιος ο στρατιωτικός διοικητής του 30ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ Φώτης Ζησόπουλος φοβήθηκε για τη ζωή του, όταν το καλοκαίρι του 1944 αποπέμφθηκε από την ηγεσία του συντάγματος και κλήθηκε να παρουσιαστεί στην έδρα της Χης Μεραρχίας.⁷²⁷

Ένας ακόμη θάνατος αποδεικνύει πόσο περίπλοκη είναι η αναζήτηση της αλήθειας. Σύμφωνα με τον Φιλώτα Αδαμίδα, ο στρατιωτικός διοικητής του ΙΙ Τάγματος του 30ού Συντάγματος μόνιμος υπολοχαγός Γεράσιμος Κατωπόδης σκοτώθηκε κατά λάθος από έναν αντάρτη που φυλούσε σκοπιά. Ο Κατωπόδης (ψευδώνυμο Αράπης) δεν αποκρίθηκε στο κάλεσμα του σκοπού να πει τα συνθηματικά γιατί ήταν στενοχωρημένος από την αναβολή της προγραμματισμένης συνάντησής του με την αρραβωνιαστικιά του. Ο αντάρτης δεν αναγνώρισε μέσα στο σκοτάδι τον διοικητή του και τον πυροβόλησε.⁷²⁸ Διαφορετικά περιγράφει το γεγονός η ληξιαρχική πράξη θανάτου του Κατωπόδη, η οποία συντάχθηκε κατόπιν εισαγγελικής αδείας στις 3 Μαΐου 1945: «Εφονεύθη υπό ελασιτών κομμουνιστών διότι ήτο εθνικόφρων». Στη συγκεκριμένη ληξιαρχική πράξη υπάρχει μία διαφορά, ο Κατωπόδης αναγράφεται με το μικρό όνομα, Χαράλαμπος. Πάντως, όλα τα υπόλοιπα στοιχεία υποδεικνύουν ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο.⁷²⁹

Σε εκατόν οκτώ ληξιαρχικές πράξεις θανάτου αναγράφεται ότι ο δράστης είναι άγνωστος και ως αιτία θανάτου αναφέρονται οι φράσεις: «πυροβόλο όπλο», «φόνος», «σκοτώθηκε». Σε μία περίπτωση μάλιστα αναγράφεται εκτέλεση «υπό αντρών αγνώστου στρατού».⁷³⁰ Κάποιοι φόνοι μπορεί να έχουν σχέση με το κοινό ποινικό δίκαιο και να οφείλονται σε εγκληματικές πράξεις. Άλλοι, όμως, μπορεί να οφείλονται στους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους ή τον ΕΛΑΣ. Μία ακόμη εξήγηση που μπορεί να δοθεί ακόμη, είναι η άγνοια ή η αδιαφορία των απογόνων, ειδικά όταν είχαν περάσει αρκετά χρόνια από το θάνατο. Οι περισσότερες ληξιαρχικές πράξεις που συντάχθηκαν μετά το 1990 εντάσσονται σε αυτή τη κατηγορία και περιέχουν ελλιπή στοιχεία. Σύμφωνα με τους ληξιαρχούς, οι συγγενείς του θανόντος ενδιαφέρονταν περισσότερο να παραλάβουν αυτό το «χαρτί» για να τακτοποιήσουν κληρονομικές εκκρεμότητες.

⁷²⁶ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 127-128.

⁷²⁷ Στο ίδιο, σσ. 298-299.

⁷²⁸ Αδαμίδα, *ό.π.*, σ. 146.

⁷²⁹ Δήμος Έδεσσας, Βιβλίο Θανάτων Έδεσσας, τόμ. Α' (1945-1946): Ληξιαρχική Πράξη 101/1945.

⁷³⁰ Δήμος Πέλλας, Βιβλίο θανάτων Κρύας Βρύσης, τόμ. Δ' (1944-1957): Ληξιαρχική Πράξη 19/1947.

Τέλος υπάρχει μία ακόμη κατηγορία τριάντα δύο βίαιων θανάτων στο νομό Πέλλας, που οφείλονται σε διάφορα αίτια, όπως εκρήξεις ναρκών και εγκαταλειμμένου πολεμικού υλικού, ιδίως στους πρώτους μήνες της Κατοχής. Σε αυτή τη κατηγορία εντάχθηκαν και δύο θάνατοι από πείνα.⁷³¹

Με βάση τα δεδομένα της έρευνας συντάχθηκε ο παρακάτω πίνακας που αποτυπώνει τη φρίκη που βίωσε ο πληθυσμός και τον ευτελισμό της αξίας της ανθρώπινης ζωής:

ΘΑΝΑΤΟΙ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΠΕΛΛΑΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ, 1941-1944							
ΔΡΑΣΤΕΣ							
Οι κατακτητές και οι συνεργάτες τους				ΕΛΑΣ	Άγνωστος δράστης	Διάφορες αιτίες	Σύνολο
Γερμανοί	Βουλγαρικός Στρατός	Οχράνα	Τάγματα Ασφαλείας				
560	75	21	46				
702				296	108	32	1.138

Ο αριθμός των επτακοσίων δύο νεκρών από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους είναι πολύ κοντά στον αριθμό των επτακοσίων πενήντα νεκρών που αναφέρει ο Δημήτριος Μαγκριώτης, βασιζόμενος στα στοιχεία που συνέλεξε το Εθνικό Ελληνικό Γραφείο Εγκλημάτων Πολέμου. Οι φονευθέντες από τους Γερμανούς υπολογίστηκαν σε 38.690 άτομα σε όλη την Ελλάδα. Όμως όπως ο ίδιος παραδέχεται, επειδή τα στοιχεία αυτά είναι αρκετά ελλιπή, ο αριθμός των νεκρών πρέπει να πλησιάζει τις 50.000.⁷³²

Οι χίλιοι εκατόν τριάντα οκτώ νεκροί κρίνεται ως υψηλός αριθμός απωλειών και δείχνει το μέγεθος της ανθρωπιστικής καταστροφής στο νομό. Οι ανθρώπινες ζωές, όμως, δεν είναι απλά στατιστικά νούμερα. Οι νεκροί άφησαν πίσω τους οικογένειες, γυναίκες, ορφανά παιδιά, όνειρα για το μέλλον. Αυτή η δυστυχία δεν μπορεί να καταμετρηθεί. Επιπλέον, οι πολλοί και διαφορετικοί δράστες οδήγησαν σε έναν φαύλο κύκλο βίας, με ενέργειες εκδίκησης και αντεκδίκησης που συνεχίστηκαν τα επόμενα χρόνια της Εαμοκρατίας και του Εμφυλίου Πολέμου, προξενώντας ακόμα μεγαλύτερα δεινά στον πολύπαθο τόπο.

⁷³¹ Δήμος Σκύδρας, Βιβλίο θανάτων Σκύδρας, τόμ. Δ' (1942-1945): Ληξιαρχική Πράξη 56/1942. Δήμος Πέλλας, Βιβλίο Θανάτων Αραβησσού, 1931-1942: Ληξιαρχική Πράξη 33/1942.

⁷³² Δημήτριος Μαγκριώτης, *Θυσία της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής*, Αθήνα 1949, σσ. 309-310.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τους πρώτους μήνες της γερμανικής Κατοχής οι επίσημες ελληνικές διοικητικές αρχές εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και επικράτησε μία εικόνα χάους και αβεβαιότητας στον πληθυσμό του νομού Πέλλας. Το κενό αυτό έσπευσε άμεσα να το εκμεταλλευτεί η βουλγαρική προπαγάνδα, έχοντας ως μοχλό πίεσης την ύπαρξη σημαντικού αριθμού σλαβόφωνων κατοίκων. Οι Γερμανοί, σε αντίθεση με τις βουλγαρικές προσδοκίες, διατήρησαν τις προϋπάρχουσες διοικητικές δομές εξοικονομώντας πόρους, χρήματα και ανθρώπινο δυναμικό. Ταυτόχρονα έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία ενός φιλογερμανικού μηχανισμού από Έλληνες που ήταν πρόθυμοι να εξυπηρετήσουν τα γερμανικά συμφέροντα. Οι ελληνικές διοικητικές αρχές του νομού, με επικεφαλής το νέο νομάρχη Γεώργιο Θεμελή, συνεργάστηκαν άμεσα και στενά με τους Γερμανούς, εκτελώντας τις εντολές τους και μη δυνάμενες να ενεργήσουν διαφορετικά. Άλλωστε αυτή ήταν η επίσημη θέση της ελληνικής κατοχικής κυβέρνησης, όπως εκφραζόταν από τον Γεώργιο Τσολάκογλου και τον Αθανάσιο Χρυσόχου. Παράλληλα, στο πλαίσιο των περιορισμένων δυνατοτήτων τους, προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν τα οξυμένα προβλήματα (κυρίως επισιτιστικά) που δημιούργησε η Κατοχή και να εξουδετερώσουν τις ξένες προπαγάνδες που ήθελαν να εκμεταλλευτούν την ύπαρξη βλαβόφωνων και σλαβόφωνων πληθυσμών.

Η ρουμανική αυτονομιστική κίνηση είχε μικρό και αμελητέο αντίκτυπο στους Βλάχους της περιοχής και γρήγορα εξουδετερώθηκε. Αντίθετα η βουλγαρική προπαγάνδα εκμεταλλεύτηκε τις μεγάλες επισιτιστικές ανάγκες των σλαβόφωνων και αποτέλεσε τη σοβαρότερη απειλή. Η δράση των Βούλγαρων συνδέσμων, με πρωτεργάτη τον Αντόν Κάλτσεφ και η δημιουργία τετελεσμένων στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη προμήνυαν δυσάρεστες εξελίξεις στα κυριαρχικά δικαιώματα της Ελλάδας. Ο κίνδυνος απόσπασης ελληνικών εδαφών από τη Βουλγαρία ήταν υπαρκτός και άμεσος. Ο βασικός παράγοντας που θα καθόριζε την τύχη του νομού Πέλλας και γενικότερα της Μακεδονίας και της Θράκης ήταν οι Γερμανοί, οι οποίοι πολύ επιδέξια ελίσσονταν ανάμεσα στις βουλγαρικές και τις ελληνικές επιδιώξεις, χωρίς να τάσσονται ανοιχτά υπέρ κάποιας πλευράς και αφήνοντας πάντα υποσχέσεις για ικανοποίηση των στόχων και των δύο αντιμαχομένων.

Οι ελληνικές αρχές ακολούθησαν μία πολιτική επηρεασμού των Γερμανών, εκτελώντας πιστά τις εντολές τους και προσπαθώντας να τους γοητεύσουν με όχημα τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και καλλιεργώντας τις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο νομάρχης, οι δήμαρχοι και οι κοινοτάρχες διεκπεραίωναν απλώς τις διαταγές των Γερμανών, που συνήθως είχαν σχέση με

την κάλυψη των βασικών αναγκών της σίτισης και της στέγασης του γερμανικού στρατού και την εμπέδωση της ασφάλειάς τους και της στρατιωτικής κυριαρχίας τους.

Οι πρώιμες αντιστασιακές ενέργειες των Ελλήνων, όπως η συλλογή και η απόκρυψη οπλισμού, αντιμετωπίστηκαν με σκληρότητα από τους κατακτητές. Μαζί τους συμμετείχαν αναγκαστικά τα όργανα της ελληνικής διοίκησης που ήταν επιφορτισμένα με τη διατήρηση της τάξης, η χωροφυλακή και η αστυνομία. Οι συλλήψεις Ελλήνων αντιστασιακών από τους Έλληνες χωροφύλακες και η παράδοσή τους στους Γερμανούς δημιούργησε ένα κλίμα εχθρότητας και καχυποψίας εναντίον των οργάνων αυτών. Ένας ακόμη επιβαρυντικός παράγοντας κατά των χωροφυλάκων ήταν το πρόσφατο παρελθόν, οι συλλήψεις κομμουνιστών από την εποχή του Μεταξά. Από την πλευρά της χωροφυλακής, οι συλλήψεις αυτές δε θεωρούνταν αντεθνική πράξη, καθώς οι κομμουνιστές ταυτίζονταν με τους φιλοβούλγαρους αυτονομιστές που προσπαθούσαν να διαμελίσουν τη Μακεδονία από τα χρόνια του Μεσοπολέμου. Επιπλέον η δράση αυτονομιστών του Τίτο στη Μακεδονία, με τη συνεργασία και την ανοχή του ΕΛΑΣ, έδινε ισχυρά επιχειρήματα στις ενέργειες της για εξουδετέρωση του κομμουνιστικού κινδύνου.

Έτσι, η χωροφυλακή, κατά την άποψή της, ταυτόχρονα ικανοποιούσε τους Γερμανούς και προστάτευε την εδαφική ακεραιότητα της Μακεδονίας. Βέβαια στην τόσο ρευστή κατάσταση της Κατοχής οι γενικεύσεις και ο καταλογισμός χαρακτηρισμών, όπως «προδότης», «ήρωας», «εθνικός», «αντεθνικός», είναι σε γενικές γραμμές παρακινδυνευμένες και συνήθως άστοχες, μην αποδίδοντας πιστά την πραγματικότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Διοικητής της Χωροφυλακής του νομού Πέλλας αντισυνταγματάρχης Σπηλιωτόπουλος, ο οποίος έδινε πληροφορίες και στρατιωτικό υλικό στον εφεδρικό ΕΛΑΣ της Έδεσσας. Επίσης, με δική του πρωτοβουλία αρκετοί χωροφύλακες κατέφυγαν στο βουνό, προσχωρώντας στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Για τη δράση του αυτή και μετά από ενέργειες των Βουλγάρων της Έδεσσας ο Σπηλιωτόπουλος φυλακίστηκε στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς» της Θεσσαλονίκης από τους Γερμανούς. Η πληροφορία αυτή έχει ιδιαίτερη αξία καθώς προέρχεται από εαμική πηγή.⁷³³ Και επειδή η δράση του Σπηλιωτόπουλου μπορεί να θεωρηθεί μια μεμονωμένη περίπτωση και κατά συνέπεια εξαίρεση στον κανόνα, ανάλογη δράση ανέπτυξε ο Διοικητής της Χωροφυλακής Αριδαίας Εμμανουήλ Τσαπάκης, ο οποίος αργότερα χρημάτισε ταγματάρχης στον ΕΛΑΣ.⁷³⁴

Οι Γερμανοί το πρώτο διάστημα της Κατοχής δεν προέβησαν σε πράξεις εκδίκησης και αντιποίνων, προσπαθώντας να διατηρήσουν μία καλή σχέση συνεργασίας με τον ελληνικό

⁷³³ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σ. 606.

⁷³⁴ Αμαξόπουλος, *ό.π.*, σ. 21.

πληθυσμό. Ακόμη η εγκατάσταση των Γερμανών σε σπίτια ελληνικών οικογενειών και η συναναστροφή τους με τους Έλληνες στα διάφορα καταστήματα και τα κέντρα ψυχαγωγίας αποτέλεσαν το υπόστρωμα για τη καλλιέργεια φιλικών σχέσεων μεταξύ του κατακτητή και του κατακτημένου. Μία φίλια πολύ εύθραυστη, που εξυπηρετούσε ταυτόχρονα και τις δύο πλευρές. Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν με την εμφάνιση της οργανωμένης ένοπλης αντίστασης από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, κυρίως μετά την άνοιξη του 1943.

Η αστική τάξη του νομού εστίασε την προσοχή της στην αντιμετώπιση των βουλγαρικών βλέψεων, προσπάθησε να ανυψώσει το πνευματικό επίπεδο του λαού, να τονώσει το εθνικό φρόνημά του και να καλύψει τις βιοτικές ανάγκες του. Όχημα αυτού του είδους αντίστασης αποτέλεσε η οργάνωση ΠΑΟ, η οποία, όμως, δεν είχε ως προτεραιότητα τον ένοπλο αγώνα κατά των Γερμανών. Το κενό αυτό της αδράνειας ή της διάθεσης για ένοπλη αντίσταση κάλυψε πολύ γρήγορα, από τους πρώτους μήνες της κατοχής, το ΚΚΕ με την ίδρυση του ΕΑΜ. Η τεχνογνωσία στους συνωμοτικούς κανόνες, η δημιουργία πυρήνων και οργανώσεων σε κάθε χωριό και κυρίως η προτροπή για απόκρυψη της σοδειάς από τους αγρότες, ως πράξη επιβίωσής τους και ταυτόχρονα αντίστασης κατά των κατακτητών, έδωσαν τη δυναμική ώθηση για τη μαζική ένταξη των αγροτών σε αυτή την οργάνωση. Η επιμελής απόκρυψη του πρωταγωνιστικού ρόλου του ΚΚΕ στην οργάνωση του ΕΑΜ αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα προσέλκυσης νέων μελών, καθώς τα προπολεμικά ποσοστά του ΚΚΕ στο νομό ήταν πολύ χαμηλά. Είναι ενδεικτικό ότι στο βασικό προπαγανδιστικό έντυπο, με το οποίο μυσούνταν τα νέα μέλη, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, που συνέγραψε ο Δημήτριος Γληνός, δεν αναφέρεται ούτε μία φορά ο όρος ΚΚΕ ή κομμουνισμός.⁷³⁵

Η έκδοση εφημερίδων και προπαγανδιστικού υλικού σε πανελλήνιο και τοπικό επίπεδο συνέβαλε σημαντικά στην κυριαρχία του ΕΑΜ. Το χωριό Καλλίπολη έγινε το κέντρο παραγωγής του έντυπου υλικού για την περιοχή των Γιαννιτσών με υπευθύνους τον Γιάννη Μαυρίδη και τον Χρήστο Αντώνναρο, δικηγόρο από τα Γιαννιτσά. Εκεί τυπώνονταν η εφημερίδα *Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής του ΕΑΜ, η εφημερίδα *Φλόγα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής του ΚΚΕ, διάφορες προκηρύξεις και προπαγανδιστικό υλικό.⁷³⁶ Άλλα έντυπα που κυκλοφορούσαν στην περιοχή ήταν η εφημερίδα *Εμπρός*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής του ΕΑΜ Έδεσσας, *Ελεύθερη ή Λεύτερη Ζωή*, έκδοση της ΕΠΟΝ του νομού, *Ελεύθερη Γνώμη*, όργανο του ΕΑΜ Πέλλας, *Δρόμος του Επονίτη*, όργανο

⁷³⁵ Δημήτρης Γληνός, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Ρήγας, Αθήνα 1944.

⁷³⁶ Μαυρίδης, *ό.π.*, σσ. 49-50.

του Νομαρχιακού Συμβουλίου ΕΠΟΝ Πέλλας, *Νέα Γενιά*, περιοδικό της ΕΠΟΝ Πέλλας, και *Χαρούμενα Νιάτα*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Σκύδρας.⁷³⁷

Η κυριαρχία του ΚΚΕ στην έκδοση εφημερίδων και προπαγανδιστικού υλικού βοήθησε καταλυτικά στην εξουδετέρωση της αντίπαλης αντιστασιακής οργάνωσης της ΠΑΟ, όταν προσπάθησε να συγκροτήσει ένοπλα τμήματα το καλοκαίρι του 1943. Η συμμετοχή στην ΠΑΟ του νομάρχη Θεμελή, αξιωματικών, διοικητικών υπαλλήλων, ανθρώπων δηλαδή που είχαν άμεση σχέση και συνεργασία με τους Γερμανούς και τη κατοχική κυβέρνηση Τσολάκογλου δημιούργησε ένα κλίμα καχυποψίας και αμφισβήτησης των πατριωτικών προθέσεων τους. Η πιο συχνή κατηγορία κατά της ΠΑΟ ήταν ότι αποτελούσε όργανο των Γερμανών. Η απροετοίμαστη και ανοργάνωτη έξοδος ένοπλων ομάδων στο Πάικο και το Βέρμιο από την ΠΑΟ οδήγησε στην εύκολη και πλήρη εξουδετέρωσή της από τις υπέρτερες δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Η ευκαιρία για μια ενιαία αντίσταση κατά των κατακτητών χάθηκε και επιπλέον δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για έναν ανελέητο εμφύλιο πόλεμο από το καλοκαίρι του 1943.

Οι προθέσεις του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ για μονοπώληση του αντιστασιακού κινήματος φάνηκαν αρκετά νωρίς, από τον Μάιο του 1943, με την απαγωγή και δολοφονία των τριών ιατρών και σημαντικών πολιτικών στελεχών από τα Γιαννιτσία, του Θωμά Μάγγου, του Μπούκη και του Αθανασίου Καστρότσιου ή Καστρίτσου. Αρχικά οι στενείς συγγενείς τους εκτίμησαν ότι η απαγωγή σχετιζόταν με την ανάγκη περίθαλψης των τραυματισμένων ανταρτών. Αργότερα απέδωσαν την εκτέλεσή τους στην ουδέτερη στάση τους και τη διαφωνία τους με το ΕΑΜ.⁷³⁸ Η φυγή του Θεμελή στη Μέση Ανατολή το φθινόπωρο του 1943 άφησε ακέφαλη την ΠΑΟ στο νομό και τα μέλη της εύκολη λεία στις διαθέσεις του ΕΛΑΣ. Στη συνέχεια ορισμένα μέλη της, προκειμένου να διασώσουν τη ζωή τους και τις περιουσίες τους, εξοπλίστηκαν με γερμανικά όπλα και εντάχθηκαν στα Τάγματα Ασφαλείας, αμαυρώνοντας τον αρχικό πατριωτικό χαρακτήρα της οργάνωσης και «επιβεβαιώνοντας» έτσι τις εαμικές κατηγορίες.

Άλλος ένας παράγοντας που συνέβαλε στην ανάπτυξη του ΕΛΑΣ ήταν η δημιουργία συγγενικών οργανώσεων σε κάθε χωριό. Η «Επιμελητεία του Αντάρτη» και η «Εθνική Αλληλεγγύη» εξασφάλιζαν τα βασικά αγαθά για τους αντάρτες και τις οικογένειές τους και η ΕΠΟΝ εκμεταλλεύτηκε την ορμή της νεολαίας για δράση και περιπέτεια. Ο πιο σημαντικός και αφανής παράγοντας όμως ήταν ο εφεδρικός ΕΛΑΣ. Οι απλοί και φιλήσυχοι χωρικοί μεταμορφώνονταν με μία μόνο διαταγή σε ένοπλο τμήμα με συγκεκριμένη στρατιωτική και

⁷³⁷ Μίντσης, *ό.π.*, σ. 88.

⁷³⁸ Χατζής, *ό.π.*, σ. 173. Δήμος Γιαννιτσών, Βιβλίο Θανάτων, τόμ. Α', 1945, Ληξιαρχική Πράξη 61/1945 και τόμ. Α', 1946-1947, Ληξιαρχική Πράξη 101/1947. Τιμόθεος Τιμοθεάδης, «Οι ιατροί των Γιαννιτσών», *Φίλιππος*, 22 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσία 1999), 16, 17 και 21.

ιεραρχική δομή, που έπαιρνε μέρος στις στρατιωτικές επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ. Στο νομό συγκροτήθηκαν δύο μεραρχίες, μία στην Έδεσσα και μία στα Γιαννιτσά, με διοικητή τον Ορέστη Παπαδόπουλο (ψευδώνυμο Βασίλης ο Χοντρός).⁷³⁹

Η αθρόα προσέλευση εθελοντών στις γραμμές του ΕΛΑΣ έθεσε τις βάσεις για την μετεξέλιξή του σε οργανωμένο στρατό με συγκεκριμένη ιεραρχική δομή. Η εθελούσια και σε αρκετές περιπτώσεις αναγκαστική ένταξη Ελλήνων αξιωματικών και η αναγνώρισή του από τη Μεγάλη Βρετανία και την εξόριστη ελληνική κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής τού προσέδωσε κύρος και αυξημένες επιχειρησιακές δυνατότητες. Ο ΕΛΑΣ, η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή αρχικά και έπειτα η Συμμαχική Στρατιωτική Αποστολή πραγματοποίησαν σαμποτάζ στο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο του νομού στο πλαίσιο της επιχείρησης «Κιβωτός», επιτυγχάνοντας καίρια πλήγματα στον εχθρό. Ταυτόχρονα, κατόρθωσαν να παραπλανήσουν τις γερμανικές αρχές για τον ακριβή τόπο απόβασης των συμμάχων στην Ευρώπη και να απασχολήσουν σημαντικές γερμανικές δυνάμεις για τη φύλαξη των σημαντικότερων στρατηγικών σημείων.

Από το καλοκαίρι του 1943 ουσιαστικά είχαν δημιουργηθεί δύο επικράτειες και εξουσίες στο νομό. Οι Γερμανοί ήλεγχαν τις μεγάλες πόλεις του νομού, Έδεσσα, Γιαννιτσά, Αριδαία και Σκύδρα και την πεδινή ζώνη, ενώ ο ΕΛΑΣ κυριαρχούσε στους ορεινούς όγκους του Πάικου, του Βόρα και του Βερμίου. Παράλληλα υπήρχε και τρόπος τινά χρονικό σημείο αμφισβήτησης της εξουσίας των Γερμανών στη ζώνη τους. Τη νύχτα οι Γερμανοί κλείνονταν στα ασφαλή καταφύγια τους στις προαναφερθείσες πόλεις και στα φυλάκιά τους κατά μήκος των οδών, ενώ οι αντάρτες κινούνταν ελεύθερα, επιλέγοντας τους στόχους για τα χτυπήματα τους.

Οι Γερμανοί προσπάθησαν με μεγάλης κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις να εξουδετερώσουν τον ΕΛΑΣ, χωρίς όμως επιτυχία. Η έξυπνη τακτική του περιλάμβανε ελιγμούς, αποφυγή συγκρούσεων και απόκρυψη σε νέα ασφαλή κρησφύγετα. Άλλωστε η συντριπτική υπεροχή των Γερμανών σε δύναμη πυρός καθιστούσε μια ανοιχτή στρατιωτική αναμέτρηση πράξη αυτοκτονίας. Μία άλλη πετυχημένη τακτική ήταν η πραγματοποίηση ενεδρών και ξαφνικών χτυπημάτων στους εχθρούς, ακόμη και μέσα στις πόλεις. Με αυτούς τους τρόπους ο ΕΛΑΣ διατήρησε τις δυνάμεις και από το καλοκαίρι του 1944 ήταν αυτός που ανέλαβε επιθετικές πρωτοβουλίες, αφήνοντας τους Γερμανούς σε παθητικό ρόλο.

Η αποτυχία των Γερμανών να εξουδετερώσουν τον ΕΛΑΣ και η ιταλική συνθηκολόγηση δημιούργησαν τις συνθήκες ώστε οι Γερμανοί να στραφούν στη χείρα βοηθείας που πρόθυμα

⁷³⁹ Μητσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 601-611.

τους έτειναν Έλληνες και Βούλγαροι από τα τέλη του 1943. Οι Έλληνες πρώτοι οργάνωσαν τα Τάγματα Ασφαλείας. Σε αυτά εντάχθηκαν:α) άτομα με ιδεολογική συγγένεια με το Γ΄ Ράιχ, όπως ο Πούλος, β) άτομα με αντικομμουνιστικά φρονήματα, που είτε προϋπήρχαν, είτε αναπτύχθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής εξαιτίας του ΕΛΑΣ, όπως ο Σκαπέρδας, και γ) τυχοδιώκτες που εκμεταλλεύτηκαν τις συγκυρίες για απόκτηση εξουσίας και εύκολο πλουτισμό. Τέλος, μία ιδιαίτερη κατηγορία μπορεί να θεωρηθούν οι πρόσφυγες από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη που εντάχθηκαν στα Τάγματα Ασφαλείας για καθαρά βιοποριστικούς λόγους. Οι Βούλγαροι, με τη σειρά τους, οργάνωσαν την Οχράνα, προτάσσοντας την ιδέα της ενσωμάτωσης της Μακεδονίας στη Βουλγαρία αρχικά και έπειτα την ιδέα την αυτόνομης Μακεδονίας. Σε αυτή τη στρατιωτική οργάνωση εντάχθηκαν οι σλαβόφωνοι της περιοχής της Έδεσσας, αφού πρώτα είχαν εκτεθεί με τις υλικές παροχές της Βουλγαρικής Λέσχης στην αρχή της Κατοχής. Με αυτό τον τρόπο οι Γερμανοί απέκτησαν πολύτιμους συμμάχους, την Οχράνα στην περιοχή της Έδεσσας και τα Τάγματα Ασφαλείας στις περιοχές των Γιαννιτσών και της Σκύδρας.

Η μαχητική ικανότητα αυτών των στρατιωτικών σχηματισμών ήταν αρκετά μειωμένη κι έτσι ελάχιστα βοήθησαν τους Γερμανούς στην προσπάθεια συντριβής του ΕΛΑΣ. Αντίθετα, η συνηθέστερες πρακτικές τους ήταν η τρομοκρατία, οι εκτελέσεις, οι βασανισμοί και οι φυλακίσεις ατόμων που θεωρούνταν ύποπτα για συμμετοχή στο ΕΑΜ. Ο τυχοδιωκτικός χαρακτήρας αυτών των σχηματισμών φαίνεται από τις λεηλασίες που προέβαιναν και τις κατηγορίες για εκβιασμούς και χρηματισμό τους για να απελευθερώσουν συλληφθέντες. Με τη δράση τους τα Τάγματα Ασφαλείας ώθησαν περισσότερο κόσμο να ενταχθεί στον ΕΛΑΣ.

Τα πρώτα χρόνια της Κατοχής οι φυλακίσεις και οι εκτελέσεις Ελλήνων από τους Γερμανούς ήταν περιορισμένες. Η εμφάνιση της ένοπλης ελληνικής αντίστασης από τα τέλη του 1943 και οι απώλειες Γερμανών στρατιωτών άλλαξαν άρδην την κατάσταση. Οι πυρπολήσεις οικιών και χωριών, οι φυλακίσεις και οι εκτελέσεις αποτέλεσαν τα βασικότερα μέτρα για το «σωφρονισμό» των Ελλήνων. Οι εκτελέσεις συνήθως γίνονταν στην πλατεία του χωριού, μπροστά στους άμαχους χωρικούς. Οι συλληφθέντες «ύποπτοι» οδηγούνταν στη Θεσσαλονίκη στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», όπου εκατοντάδες κάτοικοι του νομού υπέφεραν κατά την κράτησή τους. Οι λιγότερο τυχεροί εκτελέστηκαν. Η τύχη ήταν ένας βασικός παράγοντας που καθόριζε ποιος θα ζήσει και ποιος θα πεθάνει, καθώς πολλές φορές οι συλλήψεις και η επιλογή των ατόμων για εκτέλεση γίνονταν τυχαία. Από αυτό το στρατόπεδο πολλοί κρατούμενοι μεταφέρθηκαν όμηροι σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στη Γερμανία. Εκεί αρκετοί έχασαν τη ζωή τους από τις κακουχίες και τις στερήσεις ή και τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς.

Η γερμανική Κατοχή τερματίστηκε στο νομό στις 27 Οκτωβρίου. Κατά την αποχώρησή τους οι Γερμανοί κατέστρεψαν βασικές συγκοινωνιακές υποδομές. Οι υλικές καταστροφές, σημαντικές μεν, όμως ήταν ήσσονος σημασίας μπροστά στο μέγεθος απωλειών σε ανθρώπινες ζωές. Υπολογίζεται ότι έχασαν τη ζωή τους από τους Γερμανούς και τους συνεργάτες τους επτακόσιοι πενήντα άνθρωποι και από τον ΕΛΑΣ διακόσιοι ενενήντα έξι κατά τη διάρκεια των ενδοελληνικών συγκρούσεων. Συνολικά τα θύματα στο νομό Πέλλας ανήλθαν σε χίλια εκατόν τριάντα οκτώ.

Το τέλος της Κατοχής συνοδεύτηκε από τη λαϊκή απαίτηση για απόδοση ευθυνών στους συνεργάτες των κατακτητών και συνυπεύθυνους της καταστροφής. Τα Ειδικά Δικαστήρια Δοσιλόγων εκδίκασαν τις υποθέσεις, άλλες φορές με γρήγορες και άλλες φορές με αργές διαδικασίες. Το κλίμα του Εμφυλίου Πολέμου, η έγκαιρη φυγή και απόκρυψη πολλών δοσιλόγων άφησε μία πικρία και μία καχυποψία για ατιμωρησία των υπευθύνων και για μεροληπτική απονομή της δικαιοσύνης.

Ο νομός Πέλλας δοκιμάστηκε σκληρά την περίοδο της Κατοχής γιατί αποτέλεσε πεδίο σύγκρουσης μεταξύ πολλών «παικτών» στην εσωτερική και βαλκανική σκακιέρα. Από την μία η Γερμανία, η Ιταλία, η Βουλγαρία και η Γιουγκοσλαβία του Τίτο προσπάθησαν να δημιουργήσουν τετελεσμένα σε βάρος της Ελλάδας στην περιοχή αυτή. Από την άλλη, το ΚΚΕ προετοιμαζόταν για την επόμενη ημέρα και την κατάληψη της εξουσίας και οι προπολεμικές ελίτ για τη διαίωτίσή τους. Το τέλος της Κατοχής άφησε ανοιχτές πληγές. Ο Εμφύλιος Πόλεμος τις επέτεινε και οδήγησε σε νέα μεγαλύτερα δεινά.

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΧΕΙΑ

Γενικά Αρχεία του Κράτους, Αρχείο Νομού Πέλλας (ΓΑΚ Πέλλας), Έδεσσα

Αρχείο Δήμου Σκύδρας

Α.Β.Ε. 61, φάκ. 2, φάκ. 3.2, φάκ. 3.3, φάκ. 4, υποφάκελοι 3.4 και 3.5, φάκ. 14, υποφάκ. 3.5, φάκ. 15, υποφάκ. 14(1), φάκ. 16, υποφάκ., 14(2), φάκ. 19, υποφάκ. 18(1), φάκ. 20, υποφάκελοι 18(3), 19(1), 19(2), φάκ. 21, υποφάκ. 19(3), φάκ. 23, υποφάκ. 22(1).

Αρχείο Κωνσταντίνου Σταλίδη, Α.Β.Ε. 75, φάκ. 2.

Αρχείο Ευθυμίου Τσικάρη, Α.Β.Ε. 112.

Αρχείο Κοινότητας Εξαπλατάνου, Α.Β.Ε. 206, φάκ. 32(α).

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, Αθήνα

φάκ. 314, υποφάκ. Α, α/α ΙΜ 1.

Ελληνικό Λογοτεχνικό Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), Θεσσαλονίκη

Αρχείο Αθανασίου Τριανταφυλλίδη, φάκ. 1.2.

Αρχείο Κατοχής Βάνδας Ζαβιτσιάνου.

Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (ΙΑΜ), Θεσσαλονίκη

Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων Θεσσαλονίκης: φάκ. 26, 33, 34, 36, 38, 241, 388, 404, 541, 785, 789, 840, 903, 1543, 1617, 1621, 1730, 1757, 1766.

Γενική Διοίκηση Δυτικής Μακεδονίας: φάκ. 140, φάκ. 141.

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), Αθήνα

1942, Κατοχική Κυβέρνηση: φάκ. 2, υποφάκ. 2.

1943-1944, Κατοχική Κυβέρνηση: φάκ. 1, υποφάκ. 1.

1945, Διεύθυνσις Μελετών και Πληροφοριών, φάκ. 25, υποφάκ. 12.

Ληξιαρχεία Δήμων Νομού Πέλλας

Ληξιαρχείο Δήμου Αριδαίας

Ληξιαρχείο Δήμου Έδεσσας

Ληξιαρχείο Δήμου Πέλλας

2. ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΕΙΣ

Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Γεωργίου Αμανατίδη, Λιποχώρι 2 Οκτωβρίου 2019.

Προφορική μαρτυρία Θεοδώρας Αποστολίδου, Καλλίπολη 16 Οκτωβρίου 2019.

Τηλεφωνική συνέντευξη Άννας Καραπάς, 23 Νοεμβρίου 2019.

Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Κωνσταντίνου και Χαράλαμπου Καρδάμη, Αχλαδοχώρι, 10 Νοεμβρίου 2019.

Μαγνητοφωνημένη συνέντευξη Βασιλικής Στανίτσα, Καλή, 25 Νοεμβρίου 2019.

Προφορική μαρτυρία Καλλιρόης Κουτσουράκη, Προφορική μαρτυρία, Σανδάλι, 9 Ιουλίου 2020.

3. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αβέρωφ-ΤοσίτσαςΕυάγγελος, *Η πολιτική πλευρά του Κουτσοβλαχικού Ζητήματος*, Σταμούλης, Αθήνα 2016.

Αγιάνοβσκι-Ότσε Βαγγέλ, *Αιγαιατικές καταγίδες*, μετάφρ. Μαρία Πλάτσκοβα, Μακεδονική Κίνηση Προώθησης της Μητρικής Γλώσσας, Έδεσσα 2019.

Αδαμίδης Φιλώτας, *Πορεία αγώνων. Η ζωή και η δράση του μαχητή τεσσάρων πολέμων*, Πολιτιστική Εταιρεία Νάουσας «Αναστάσιος Μιχαήλ, ο λόγιος», Νάουσα, χ.χ.έ.

Αμαξόπουλος Νίκος, *Πολιτική οργάνωση Εθνικής Αντίστασης Αλμωπίας 1941-1947*, Θεσσαλονίκη 1990.

Αρχηγείο Βασιλικής Χωροφυλακής (έκδ.), *Δράσεις της Χωροφυλακής κατά την περίοδο 1941-1950*, Αθήνα 1962.

Βαμβακίδης Γιάννης, «Ελευθεροχώρι: Το χωριό του μαρτυρίου», *Φίλιππος*, 40 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2003), 5-9.

Βασίλειο της Ελλάδας, *Στατιστική των βουλευτικών εκλογών της 26ης Ιανουαρίου 1936*, Αθήνα 1938.

Βουλή των Ελλήνων, Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής, τόμ. Α', Αθήνα 1962.

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Αγώνες και νεκροί του Ελληνικού Στρατού κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο 1940-1945*, Αθήνα 1990.

Γερεμτζές Λάμπης, «Κατοχικές αναμνήσεις Εδεσσαίων», στο *Αναμνήσεις από την παλιά Έδεσσα*, τόμ. Β', Έδεσσα 2005.

Γερεμτζές Λάμπης, «Αναμνήσεις και εκδηλώσεις τιμής για τον από Εδέσσης και Πέλλης κανονικό Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Παντελεήμονα Παπαγεωργίου», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 210-215.

Γιαγκιόζης Φαίδων, *Ρημαγμένη ζωή. Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος και μετά*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 2013.

Γιαννάκης Γεώργιος, *Η αναχαρτογράφηση της Βαλκανικής και τα προβλήματα της χώρας μας*, Θεσσαλονίκη 1992.

Γιώτας Βασίλειος, «Το ιστορικό της μάχης Λιπαρού και θυμάτων του Ναζισμού», χειρόγραφο.

Γκόντζος Χρήστος και Αναστασάκος Κώστας, *Οι εκπαιδευτικοί στην Εθνική Αντίσταση*, Δίπτυχο, Αθήνα 1985.

Γληνός Δημήτρης, *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*, Ρήγας, Αθήνα 1944.

Γούναρης Βασίλης, «Εκτελέσεις, βία και ασιτία στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής: Έρευνα και καταγραφή», Γούναρης Βασίλης-Παπαπολυβίου Πέτρος (επιμ.), *Ο φόρος του αίματος στην κατοχική Θεσσαλονίκη. Ξένη κυριαρχία-Αντίσταση και επιβίωση*, Παρατηρητής. Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 135-251.

Δασκαλάκης Απόστολος, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής, 1936-1950*, τόμ. 1, Αθήνα 1973.

Δορδανάς Στράτος, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων. Ο κόσμος των Ταγμάτων Ασφαλείας στην κατοχική Θεσσαλονίκη 1941-1944*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2006.

Δορδανάς Στράτος, *Το αίμα των αθώων. Αντίποινα των Γερμανικών Αρχών Κατοχής στη Μακεδονία, 1941-1944*, Εστία, Αθήνα 2007.

Δορδανάς Στράτος, «Αντικομμουνιστές οπλαρχηγοί στη γερμανοκρατούμενη Κεντρική Μακεδονία», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 63-125.

Δορδανάς Στράτος, *Η γερμανική στολή στη ναφθαλίνη. Επιβιώσεις του δοσιλογισμού στη Μακεδονία, 1945-1974*, Εστία, Αθήνα 2012.

Δορδανάς Στράτος, «Οι αντίπαλοι του ΕΛΑΣ στο νομό Πέλλας», *Φίλιππος*, 76 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2012), 15-21.

Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών (έκδ.), *Η Φλώρινα στο Έπος του Σαράντα*, UniversityStudioPress, Θεσσαλονίκη 2008.

Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, «Η ίδρυση του Φιλολογικού Συλλόγου Φλωρίνης *Αριστοτέλης* στη Φλώρινα την περίοδο της Κατοχής», *Μακεδονικά*, 36 (Θεσσαλονίκη 2007), 207-223.

Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, Ανδρέου Ανδρέας, Ταναμπάση Αναστασία, «Τα ρουμανικά σχολεία στη Μακεδονία (1939-1949)», ανακοίνωση στο ΛΑ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Μάιος 2010, Ελληνική Ιστορική Εταιρεία.

Ηλιάδου-Τάχου Σοφία, «*Μέρες*» της *ΟΠΛΑ* στη Θεσσαλονίκη. *Τα χρώματα της βίας (1941-1945)*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.

Θεοχαρίδης Δημήτριος, *Η Μακεδονία στις φλόγες (Οκτώβριος 1944-Φεβρουάριος 1945)*, Αθήνα 1968.

Θεοχαρίδης Πέτρος, *Άθυρα και Αθυριώτες. Δράματα και θάματα στον 20ό αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2002.

Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Ημερολόγιο 2006.

Καλλιανιώτης Αθανάσιος, «ΠΑΟ-ΕΛΑΣ: Ο εμφύλιος στη Δυτική Μακεδονία 1943-1945», Εταιρεία Μελετών Άνω Βοΐου, *Η δεκαετία 1940-1950 στη Δυτική Μακεδονία*, Συνέδριο στο Τσοτύλι 30, 31 Αυγούστου και 1 Σεπτεμβρίου 1996, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 228-238.

Καλλιανιώτης Θανάσης, «Οι αντικομμουνιστές καπετάνιοι στη Δυτική Μακεδονία (1942-1949)», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 201-295.

Καλλιδικίδης Χαράλαμπος, *Ελληνική Εθνική Αντίσταση. Αίμα-Δάκρυ-Νίκη*, Ελεύθερη Σκέψις, Αθήνα 2009.

Καλογρηάς Βάιος, *Το αντίπαλο δέος. Οι εθνικιστικές οργανώσεις αντίστασης στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2012.

Καρακελίδης Ιωάννης, *Το χωριό μου. Το Κάμενικ-Η Πετριά-Η Πετραία. Ιστορία-Λαογραφία Παράδοση (1860-2010)*, Πετριά 2010.

Καραμπέρης Στέφανος, *Οι αναμνήσεις μου από την δράσιν μου εις τα τμήματα της ΠΑΟ*, Πελασγός, Αθήνα 2010.

Καραπάνος Χρήστος, «Η μάχη της Κρύας Βρύσης (11 Οκτωβρίου 1944)», *Φίλιππος*, 53, (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2006), 35-44.

Χρήστος Καραπάνος, «Τα καρδιοχτύπια της φιλοξενίας των Ιταλών τραυματιών στην Κρύα Βρύση, 1943-44», *Φίλιππος*, 87 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 2015), 53-55.

Καρατζόγλου Τάσος, *Ο τόπος μας. Γνωριμία με το Δήμο Εξαπλατάνου*, Δήμος Εξαπλατάνου 2003.

- Καρδαράς Χρήστος, *Η βουλγαρική προπαγάνδα στη γερμανοκρατούμενη Μακεδονία. Βουλγαρική Λέσχη Θεσσαλονίκης (1941-1944)*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1997.
- Καρκάνης Νίκος, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες παρωδία (ντοκουμέντα, αποκαλύψεις, μαρτυρίες)*, β' έκδ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1982.
- Καφταντζής Γιώργος, *Το ναζιστικό στρατόπεδο Παύλου Μελά Θεσσαλονίκης 1941-1944, όπως το έζησε και το περιγράφει στο ημερολόγιο του ένας όμηρος, ο Λεωνίδας Γιασημακόπουλος (αριθμός μητρώου φυλακής 4436)*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1999
- Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδος (έκδ.), *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων. Νομός Πέλλης*, Αθήνα 1962.
- Κολιαδήμου Αγνή, *Πρόσφυγες στο νομό Πέλλας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2018.
- Κολιόπουλος Ιωάννης, *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό Ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία (1941-1944)*, τόμ. Α', β' έκδ., Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1995.
- Κοτζαγεώργη Ξανθίππη, *Η βουλγαρική κατοχή στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη 1941-1944*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.
- Κοττάρης Σπύρος - Χατζηβρέττας Δημήτριος, «Η λίμνη των Γιαννιτών και η αποξήρανσή της», *Ιστορικά και Λαογραφικά Θέματα*, 4 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσία Ιούλιος 1993), 14-27.
- Κουκούδης Αστέριος, *Οι Βεργιανοί Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλαχοι της Κεντρικής Μακεδονίας*, Ζήτρος, Θεσσαλονίκη 2001.
- Κούκουνας Δημοσθένης, *Η υπόθεση Μέρτεν και η σύγκρουση με τον Καραμανλή*, Αθήνα 2019.
- Κωστόπουλος Τάσος, *Η απαγορευμένη γλώσσα. Κρατική καταστολή των σλαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008.
- Κωφός Ευάγγελος, «Η βαλκανική διάσταση του Μακεδονικού ζητήματος στα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης», Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση*, Πρακτικά Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας Ελλάδας, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 418-463.
- Λιναρδάτος Σπύρος, *Από τον Εμφύλιο στην χούντα*, τόμ. Γ', 1955-1961, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Λυμπεράτος Μιχάλης, «ΚΚΕ και σλαβομακεδονική μειονότητα στην κατεχόμενη Δ. Μακεδονία (1941-1944)», *Μνήμων*, 20 (Αθήνα 1998), 67-108.
- Μαγκριώτης Δημήτριος, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής*, Αθήνα 1949.

Μανδατζής Χρήστος, «Υπερπόντια μετανάστευση από τη Μακεδονία 1923-1936», διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2000.

Μανούδης Αθανάσιος, «Δημότες θύματα της σφαγής του Σεπτεμβρίου (14ης-21ης) 1944», μέρος 1ο, *Φίλιππος*, 74 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 2012), 68-76.

Μανούδης Αθανάσιος, «Δημότες θύματα της σφαγής του Σεπτεμβρίου (14ης-21ης) 1944», μέρος 2ο, *Φίλιππος*, 75 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 2012), 44-49.

Μανούδης Αθανάσιος, «Γερμανικά κατοχικά μπλόκα στην πόλη των Γιαννιτών-όμηροι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», μέρος 1ο, *Φίλιππος*, 82 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 2014), 18-23.

Μανούδης Αθανάσιος, «Γερμανικά κατοχικά μπλόκα στην πόλη των Γιαννιτών-όμηροι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης», μέρος 2ο, *Φίλιππος*, 83 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 2014), 31-39.

Μανούσακας Γιάννης, *Ακροναυπλία*, Δωρικός, Αθήνα 1978.

Μαντζάρογλου Πολύκαρπος, «Ο Μητροπολίτης Παντελεήμων και η πνευματική του παρακαταθήκη στην Έδεσσα», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 183-191.

Μαυρίδης Γιώργος, *Και όμως... νικήσαμε. Η ιστορία της Κατοχής, της Αντίστασης και του Εμφυλίου μέσα από το δράμα μιας οικογένειας*, Στοχαστής, χ.τ.έ. 2019.

Μαυρίδου-ΤσιμάκηΣμαρώ, *Μνήμες*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 2008.

Μίντσης Γεώργιος, *80 χρόνια ελεύθερη Έδεσσα 1912-1992. Σύγχρονη Ιστορία της πόλης και της περιοχής*, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 1992.

Μίντσης Γεώργιος, «Η κατάληψη της Έδεσσας από τους Γερμανούς (18 Απριλίου 1941)», Γιώργος Κιουτούτσκας-Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Δήμος Έδεσσας, Έδεσσα 2006, σσ. 255-266.

Μιχαηλίδης Ιάκωβος, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες. Πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», Βασίλης Γούναρης-Ιάκωβος Μιχαηλίδης-Γιώργος Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σσ. 123-141.

- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Σωτήριος Γκοτζαμάνης: Ο άνθρωπός, ο πολιτικός, ο μύθος*. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2001.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Μετακινήσεις Σλαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Κριτική, Αθήνα 2003.
- Μόδης Γεώργιος, *Χωριά-φρούρια της Μακεδονίας*, Αθήνα 1950.
- Μουμτζής Σάκης, *Η κόκκινη βία, 1943-1947. Η μνήμη και η λήθη της Αριστεράς*, Επίκεντρο, Δ΄ έκδ., Θεσσαλονίκη 2018.
- Μουράτογλου Βασίλειος, *Παραλειπόμενα*, χειρόγραφο.
- Μπάδος Παντελής, *Πευκωτό. Το χωριό μας στο πέρασμα του χρόνου*. Θεσσαλονίκη 2010.
- Μπελεγάκη Όλγα, «Πτυχές της δράσης της Οχράνας στη Δυτική Μακεδονία με βάση νεότερες βουλγαρικές πηγές (1941-1943)», διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Ιστορίας χωρών χερσονήσου του Αίμου και τουρκολογίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2010.
- Μπίνος Χρήστος, *Στον ίσκιο του Καϊμακτσαλάν. Αλμωπία γη της Μακεδονίας*, Ινφογνώμων, Αθήνα 2019.
- ΜπόνηςΚωνσταντίνος, *Η Φλώρινα κατά την Κατοχή 1941-1944*, Θεσσαλονίκη, 1982.
- Μπουρλίδης Τάκης, *ΕΛΑΣ. Το 16ο Σύνταγμα του Βερμίου*, Κώδικας, Θεσσαλονίκη 2004.
- Μυλωνάς Γεώργιος, «Η δράση των Αξιωματικών στη Δυτική Μακεδονία την περίοδο της Κατοχής μέσα από τα αρχεία της Υπηρεσίας Στρατιωτικών Αρχείων», ανέκδοτη διπλωματική εργασία, Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Αμύνταιο 2018.
- Νιζαμίδου Ουρανία, *Κι όχι να πείτε που 'κανα και τίποτα σπουδαίο*, Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2019.
- Νικολούδης Εμμανουήλ, *Άχρους στρατιώτης. Ημερολόγια 1941-1945*, Αλφειός, Αθήνα 2019.
- Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Πέλλας (έκδ.), *Τουριστικός οδηγός νομού Πέλλας. Η φύση που γέννησε ιστορία*, Έδεσσα 2005.
- Νούσκας Κωνσταντίνος, «Σκόρπιες σκέψεις για τη δραστηριότητα του αείμνηστου Μητροπολίτου Εδέσσης και Πέλλης Παντελεήμονος Παπαγεωργίου κατά την περίοδο 1941-1946», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 259-261.
- Παναγιωτίδης Βασίλειος, «Ο Μακεδονομάχος Παπανάε. Ζωή και δράση», *Φίλιππος*, 23 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτά 1999), 30-31.

- Παπαγεωργίου Παντελεήμων, Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, *Ποιμαντορικά*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Παπαγιάννης Σταύρος, *Τα παιδιά της λύκαινας. Οι επίγονοι της Ρωμαϊκής λεγεώνας κατά τη διάρκεια της Κατοχής (1941-1944)*, Σοκόλης, Αθήνα 2004.
- Παπαευγενίου Αθανάσιος, *Μάρτυρες κληρικοί Μακεδονίας-Θράκης (1941-1945)*, χ.έ., Αθήνα 1948.
- Παπαθανασίου Παρμενίων, *Για τον Ελληνικό Βορρά. Μακεδονία 1941-1944. Αντίσταση και τραγωδία. Το ανέκδοτο αρχείο ημερολόγιο του τότε Ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου*, τόμ. 1, Παπαζήση, Αθήνα 1997.
- Παπακυριακόπουλος Ιωάννης, *Βούλγαροι και Ιταλοί εγκληματίαι πολέμου εν Μακεδονία*, Αετός, Αθήνα 1946.
- Παπαλαζάρου Ιωάννης, *Άγιος Αθανάσιος (Τσέγανη). Ιστορία, θρύλοι και παραδόσεις έξι αιώνων*, Άγιος Αθανάσιος 2008.
- Πέλλας Όμηρος (Οδυσσέας Γιαννόπουλος), *Στάλαγκ VIC. Ημερολόγιο ομηρίας*, Νεφέλη, Αθήνα 1990.
- Πετρίδης Γεώργιος, *Τσέκρι-Παραλίμνη. Ιστορία ανθρώπινη και τοπική*, Εκδόσεις Ίχνος, Θεσσαλονίκη χ.χ.έ.
- Πόπτης Βασίλειος, *Από δύο χωριά... Περίκλεια και Λαγκαδιά Αλμωπίας*, Πολιτιστικός Σύλλογος Περίκλειας-Λαγκαδιάς «Η Αγία Παρασκευή», Γιαννιτσία 2020.
- Πριόβολος Γιάννης, *Αντιπαραθέσεις και διαμάχες στην κατεχόμενη Μακεδονία (1941-1944). Μόνιμοι αξιωματικοί στον ΕΛΑΣ Μακεδονίας*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2013.
- Πυλάης Κυριάκος, *1870-1990. Μνήμες-Βιώματα-Στοχασμοί*, Αθήνα 1990.
- Σιδηρόπουλος Νικόλαος, «Η ιστορία του Φιλοπρόοδου Συλλόγου Εδέσσης *Ο Μέγας Αλέξανδρος*», Γιώργος Κιουτούτσкас-Νίκος Νικονάνος (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά του Β΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Έδεσσα 2006, σσ. 395-404.
- Σινόπουλος Νικόλαος, *Πέλλα, Έδεσσα, Γιαννιτσία, Αρδέα*, χ.τ.έ. 1948.
- Σταλίδης Κωνσταντίνος, *Η Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας*, τόμ. Α΄, Έδεσσα 2006.
- Σταλίδης Κωνσταντίνος, *Το χωριό Κλησοχώρι του νομού Πέλλας*, Μυγδονία, Έδεσσα 2008.
- Σταλίδης Κωνσταντίνος, «Παντελεήμων Α΄ Παπαγεωργίου, ο Μεγαλοπρεπής: Μαρτυρίες», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 197-209.

Σφέτας Σπυρίδων, «Αυτονομιστικές κινήσεις σλαβοφώνων κατά το 1944. Η στάση του ΚΚΕ και η διαφύλαξη των ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 105-124.

Σφέτας Σπυρίδων, «Η ίδρυση και η δράση της Οχράνας (1943-1944) στη Δυτική και Κεντρική Μακεδονία στα πλαίσια της πολιτικής της VMRO και των ιταλογερμανικών αρχών κατοχής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 11 (ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1999-2000), 342-376.

Τερζίδης Ευστάθιος και Καψάλα-Τερζίδου Φωτεινή, *Αρσένιο: Ιστορία 150 χρόνων 1857-2007*, Θεσσαλονίκη 2007.

Τζώρτζης Νικόλαος, *Παντελεήμων Α΄ Παπαγεωργίου*, Λόγος Β΄, Χάρακας Λακωνίας, 1 Αυγούστου 2009.

Τιμοθεάδης Τιμόθεος, «Οι ιατροί των Γενιτσών», *Φίλιππος*, 22 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 1999), 8-22.

Τούντα-Φεργάδη Αρετή, «Η ελληνική άμυνα έναντι της βουλγαρικής φασιστικής προπαγάνδας στην περιοχή της Έδεσσας, 1941-1943», Γ. Κιουτούτσкас (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός*, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου, Έδεσσα 1995, σσ. 367-380.

Τρεμόπουλος Μιχάλης, *Τα Τρία Ε (ΕΕΕ) και ο εμπρησμός του Κάμπελ. Το πογκρόμ του 1931 στη Θεσσαλονίκη*, Αντιγόνη, Θεσσαλονίκη 2018.

Τσανικλίδης Κώστας, *Το 13^ο σύνταγμα του ΕΛΑΣ. Η Εθνική Αντίσταση στο Κιλκίς*, Θεσσαλονίκη 1990.

Τσιρώνης Θεοδόσιος, «Πολιτική ιδεολογία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Η οργάνωση Εθνική Ένωσις 'Η Ελλάς' και τα συνεργαζόμενα σωματεία», ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία, Τομέας Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας και Λαογραφίας, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1999.

Τσολάκογλου Γεώργιος, *Απομνημονεύματα*, Ακρόπολη, Αθήνα 1959.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928. Τόπος γεννήσεως-θρησκεία και γλώσσα-υπηκοότης*, Αθήνα 1935.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις στατιστικής, *Απαρίθμησις των κατοίκων των Νέων επαρχιών της Ελλάδος του έτους 1913*, Αθήνα 1915.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Διεύθυνσις στατιστικής, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*, Αθήνα 1921.

Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Αθήνα 1950.

Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας (έκδ.), *Καταστραφείσαι πόλεις και χωριά συνεπεία του πολέμου 1940-1945*, Δημήτριος Καραδήμας (επιμ.), Αθήνα 1946.

Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Τμήμα στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923.

Φραγκάκης Ιωήλ, «Χαιρετισμός», Πέτρος Βασιλειάδης (επιμ.), *Μνήμη Παντελεήμονος Παπαγεωργίου. Αναμνήσεις από τη ζωή, το έργο και τη μαρτυρία του*, Πρακτικά Επιστημονικής Δημερίδας, Ιερά Μητρόπολη Εδέσσης, Πέλλης και Αλμωπίας, Έδεσσα 2012, σσ. 17-20.

Φύλλο Εφημερίδος της Κυβερνήσεως [ΦΕΚ], τχ. Α' (1915), Αριθ. φύλλου 120, τχ. Α' (1919), Αριθ. φύλλου 274, τχ. Α' (1924), Αριθ. φύλλου 212, τχ. Α' (1926), Αριθ. φύλλου 97, τχ. Α' (1927), Αριθ. φύλλου 304, τχ. Α' (1943), Αριθ. φύλλου 180.

Φωτίου Θανάσης, *Η ναζιστική τρομοκρατία στην Ελλάδα. Η αιματηρή πορεία του Φριτς Σούμπερτ και του ελληνικού «Σώματος Κυνηγών» στην κατοχική Κρήτη και Μακεδονία*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2011.

Χαϊδιά Ελένη, «Δίκες δοσιλόγων Μακεδονίας. Μια πρώτη προσέγγιση», *Μακεδονία και Θράκη, 1941-1944. Κατοχή-Αντίσταση-Απελευθέρωση*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 169-178.

Χατζηαναστασίου Τάσος, «Οι εθνικιστές οπλαρχηγοί στη βουλγαροκρατούμενη Μακεδονία και Θράκη», Νίκος Μαραντζίδης (επιμ.), *Οι άλλοι καπετάνιοι. Αντικομμουνιστές ένοπλοι στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου*, Εστία, Αθήνα 2008, σσ. 297-373.

Χατζηβρέττας Δημήτριος, «Γιαννιτσά: 14 Σεπτεμβρίου 1944», *Φίλιππος*, 15 (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρία Γιαννιτσών «Ο Φίλιππος», Γιαννιτσά 1996), 8-20.

Χατζής Θανάσης, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, μέρος τρίτο, γ' έκδ., Δωρικός, Αθήνα 1983.

Χατζής Χρήστος, *Γιαννιτσά. Ιστορική επισκόπηση*, Γιαννιτσά 2003.

Χατζής Χρήστος, *Το Γυμνάσιο Γιαννιτσών 1914-1979*, Γιαννιτσά 2006.

Χιονίδου Βιολέτα, *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα, 1941-1944*, Εστία, Θεσσαλονίκη 2011.

Χρυσόχου Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τεύχος Α', 1941 και 1942, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1950.

Χρυσόχου Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της βουλγαρικής προπαγάνδας*, τεύχος Β', 1943 και 1944, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1950.

Χρυσοχόου Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Η δράσις της ιταλορουμανικής προπαγάνδας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1951.

Χρυσοχόου Αθανάσιος, *Η Κατοχή εν Μακεδονία. Οι Γερμανοί εν Μακεδονία. 1941-1944*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1962.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ελευθερία, 1960.

Εμπρός (Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής ΕΑΜ Έδεσσας), 1944.

Μακεδονία, 1960.

Φλόγα (Όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Έδεσσας του ΚΚΕ), 1944.

ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

arxiomnimon.gak.org

<https://3elata.gr/history.html>